

B. Baýjanow

TÜRKMEN DILINDE ANTONIMLER

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2021

UOK 378:81.373.422

B 33

Baýjanow B.

B 33 **Türkmen dilinde antonimler.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2021.

Okuw gollanmasynda türkmen diliniň antonimleriniň leksika-semantik häsiýetleri, olaryň köpmanylylyk we sinonimdeşlik bilen baglanyşygy giňden derňelýär. Işde kökdeş antonimleriň tebigaty, olaryň dilde ýüze çykyş ýollary seredilýär, frazeologik, kontekstual antonimleriň özlerine mahsus aýratynlyklary, şol bir sözüň garşylykly iki manyda ulanylyşy (enantio-semiýa) bilen bagly dil hadysasy açylyp görkezilýär.

Bu okuw gollanmasy dilçiler, okuw mekdepleriniň mugallymlary, talyp-lary we bu ugra degişli maglumatlar bilen gzykylanýan okyjylar üçin niýet-lenilendir.

TDKP № 47, 2021

KBK 81.2 (TÜ) ýa 73

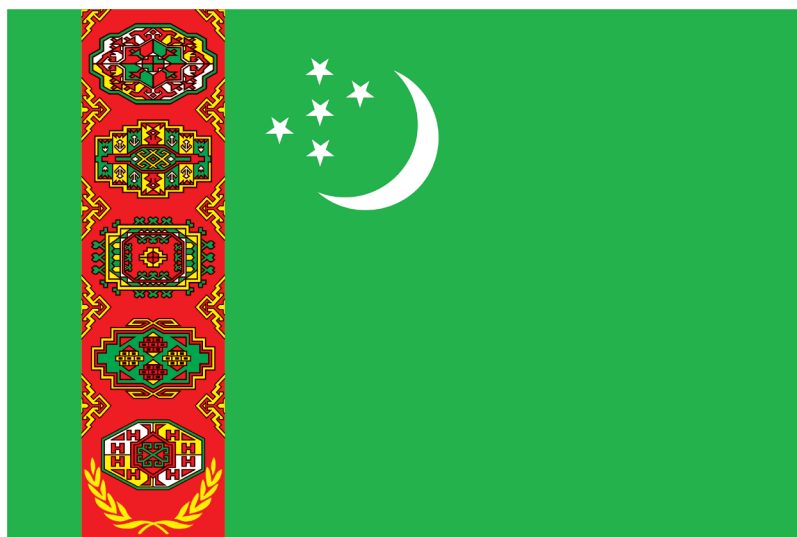
© B. Baýjanow, 2021

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Diliň leksiki ulgamy we antonimdeşlik

Türkmen dili beýleki kowumdaş türki dilleriň arasynda iň gady-my dilleriň biri hasap edilýär. Onuň şeýledigine türkmen diline degişli hasap edilýän gadymy ýazuw ýadygärliklerimiz bolan Orhon-Ýeniseý ýazgylary, Abulgazy Bahadur hanyň «Şejereýi terakime» (Türkmenleriň şejere daragty) atly kitaby, XI asyrdaky Orta Aziýada ýaşap geçen dünýä belli alym-filolog, folklorçy Mahmyt Kaşgarlynyň «Diwany lugat-et-türk» (Türki dilleriň sözlügi) atly meşhur eseri, ýazuw edebiýatymyzyň nusgalyk derejesine ýeten «Oguznama», «Gorkut ata», «Görogly» ýaly şadessanlary, köpsanly dessanlar, türkmen nusgawy şahyrlary Nurmuhamet Andalybyň, Döwletmämet Azadynyň, Magtymguly Pyragynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Keminäniň we beýlekileriň eserleri, atalar sözleridir nakyllar şaýatlyk edýär.

Türkmen diliniň gadymylygy, onuň ösen, kämil dildigi barada hormatly Prezidentimiz şeýle diýýär: «Biziň ene dilimiz öz gözbaşy-ny Oguz handan alyp gaýdýan, ähli türki halklaryň dilleriniň esasy düzýän dildir. Şoňa görä-de biziň dilimiz ähli türki halklar üçin dü-
nükli bolmak bilen öz tebigaty boýunça dünýäniň esasy dilleriniň hatarynda durmaga mynasypdyr. Ene dilimizi şeýle derejä çykarmagyň ýollaryny geçmişdäki beýik akyldarlardan öwrenmelidiris¹».

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe türkmen dilini düýpli öwrenmek, ony ösdürmek, baýlaşdyrmak meselesine döwlet derejesinde aýratyn üns berilýär. Sebäbi dil döwre, jemgyýete, adamzada örän zerur bolan aragatnaşygy üpjün edýän ýeke-täk kämil serişdedir. Bu barada milli Liderimiz şeýle belleýär: «Dilimizi has baýlaşdyrmak, taryh akabasynyň haýsydyr bir öwrümünde ulanyşdan galan

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ýurdumyzyň döredijilik intelligensiyasynyň wekilleri bilen geçiren duşuşygynda sözlän sözi. «Türkmenistan» gazetini, 2010. 24-nji fewral.

gowy sözlerimizi dolanyşyga girizmek, kämilleşdirmek biziň mukaddes borjumyzydyr. Diliň kämilligi ruhuň kämilligidir. Milletiň kämilligi bolsa biziň baş maksadymyzyr¹».

Häzirki döwürde dil biliminde diliň ulgamlayyn öwrenilmegine uly üns berilýär. Sebäbi dil biliminiň haýsy bölümi öwrenilse-de, olar bellibir ulgama salnan we biri-biri bilen özara berk baglanyşykda bolan böleklerden düzülýär.

Leksika dil biliminiň esasy bölümi bolmak bilen şeýle ulgamlaryň iň çylşyrymlylarynyň biri hasap edilýär. Leksikanyň esasy öwrenýän zady söz bolup, onuň bu bölümde öwrenilmeginiň özüniň ulgamy we aýratynlygy bar. Bu bölümde sözün many gatnaşyklary öwrenilýär, başgaça aýdylanda, söz leksika-semantik toparlara bölünip öwrenilýär. Şeýle toparlara bölmek üçin sözün manylarynyň biri-biri bilen baglanyşyklylygy (köpmanylylyk), biri-birine ýakynlygy (manydaşlyk), biri-birine gapma-garşylyklylygy (antonimdeşlik) we ş.m. esas edilip alynýar. Şeýlelikde, sözler many gatnaşyklaryna baglylykda bellibir topara degişli hasap edilýär we şol hatarda bir **ulgamy** düzýär.

Leksikanyň ulgamlylygy diňe bir paradigmatakada, ýagny many gatnaşyklarynda däl, eýsem sintagmatikada hem, ýagny sözleriň ulanylyş aýratynlyklarynda, beýleki sözler bilen söz utgaşmalaryny düzmekdäki aýratynlygynda hem ýüze çykýar. Umuman, leksikada sözleriň bellibir alamatlary boýunça toparlara bölünip öwrenilmegi onuň belli-belli ulgamlary düzýändigine, ýagny ulgamlylygyna şaýatlyk edýär.

Dildäki ulgamly gatnaşyklaryň biri hökmünde antonimik gatnaşygy hem görkezmek bolar. Ol aşakdaky ýerine ýetirýän hyzmatlary üçin örän ähmiýetlidir:

1. Antonimler gapma-garşylykly gatnaşygy aňladýan çeperçilik serişdesi hökmünde dilde-de, çeper edebiyatda-da örän işjeň ulanyýarlar. Sebäbi antonimler pikiriňi takyk, gysga, çeper beýan etmekde uly ähmiýete eýedir. Meselem:

Ýas bilen **toýuň** beýle gabat geläýşini diýsene! Durmuşda hemişe **ak** bilen **gara**, **satlyk** bilen **hasrat**, **ýagşy** bilen **ýaman**, **çyn** bilen **ýalan**, **dogmak** bilen **ölmek** tirkeşip, gezekleşip, göreşip gelýär. (A.Atajanow, «Öz tanyşlaryň»).

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. «Döwlet guşy» romany. Aşgabat, 2013. 6 sah.

Gülledýän-de özümdirin, **soldurýan-da** özümdirin,
Agladýan-da özümdirin, **güldürýän-de** özümdirin,
Hoşroy-da özümdirin, **bedroy-da** özümdirin,
Men – Rupiýa.

K. Gurbannepesow, «Menzil»

Biz bu dünýä **goja** diýýäs käýarym
Emma dünýe, görşümüz deý **ýaş** bu gün,
Söýmedikler ýaş dünýede gojadyr,
Söýen sürýär **goja** dünýäň ýaşlygyn.

G. Ezizow, «Serpaý»

2. Antonimleriň gatnaşmagynda düzülýän stilistik gurluşlar, çeper aňlatmalar ýazyjydyr şahyrlaryň eserlerinde iň täsirli çeperçilik serişdeleridir. Şolardan has giň ýaýran we köp ulanylýan şahyrana söz ulanylyşyň bir täri bolan **antiteza**, ýagny biri-birine düýpgöter gapma-garşy düşüňjeleri aňladýan sözleriň getirilmegi bilen ýasalan söz düzümleri, sözlemler çeper edebiyatda örän köp duş gelýär. Olar durmuş wakalaryny, adam häsiýetlerini aýdyň, açyk hem-de täsirli edip görkezmekde örän ähmiýetlidir.

Meselem:

Ýagsylardan hergiz çykmaz **ýamanlyk**,
Asly **ýaman** bolsa çykmaz **ýagşylyk**.
Aslyna tartadyr **ýüwrük, çamanlyk**,
Ýüwrükni çamanga satyjy bolma.

Magtymguly

ýa-da

Akmak özün **akyl** diýr,
Tentek özün **sag** saýar.

Magtymguly

Egseli ýüregimiz atmanka gasyn,
Geçilen ýollaryň **şatlyk-bagtyny**,
Geçilmedik ýodalaryň **gussasyn**.

G.Ezizow, «Serpaý»

Ömür **uzak** ýaly **jebri-jepada**,
Ömür **gysga** ýaly **zowky-sapada**.

«Edebiyat we sungat»

Ýitiligi ulanmaly wagtymyz,
Kütekligi aýlap-aýlap çalýarys.

G.Ezizow, «Serpayı»

Antonimdeş gatnaşykdaýy düşüňjeleriň birikmeginden düzülip şahyrana sypatlandyrmada giňden ulanylýan çeperçilik serişdeleriniň biri hem **oksýumorondyr**. Mysal üçin: **şatlykly gözýaşlar, diri maslyk, ýüpsüz baglamak, öli janlar, otsuz köýdürmek, ýiti küteklilik** we ş.m. Görşümüz ýaly, şahyrana sözleşşiň bu çeperçilik usulynda biri-birine düýpgöter ters bolan hem-de özara biri beýlekisine asla mahsus bolmadyk düşüňjeleri aňladýan sözler söz düzümi görnüşinde ulanylýar we şeýle sypatlandyrmanyň kömegi bilen adamyň häsiýeti, onuň ruhy ýagdaýy, içki ahwalaty, duýgusy çeper hem-de täsirli suratlandyrylýar. Meselem:

Oraksyz orar sen, tygsyz keser sen,
Ýumruksyz ýüzer sen, ýüpsüz asar sen,
El-aýaksyz bir bihabar basar sen,
Ýykan basar ýatar, gaýdyp galmazmy?

Magtymguly. Saýlanan goşgular

Onuň görkana ýüzi, nurana gözleri **ýalynsyz ýakýardy, otsuz köýdürýärdi** (G.Kulyýew, «Ýowuz günler»).

Ol saňny dişlerin syrtardyp çala,
Haýbat atanynda kötekli güne,
Oturanlar duýman elini çarpar,
Onuň örän **ýiti kütekligine**.

G.Ezizow, «Serpayı»

3. Türkmen dilinde atalar sözleridir nakyllaryň, matallaryň hem köpüsi gapma-garşylykly manyly sözleriň ulanylmagy bilen düzülendir we şoňa görä-de olarda pikir ýöretme gysgadan gelen has aýdyň we täsirlidir. Diýmek, antonimler dilde pikiri anyk we gysga beýan etmegiň iň oňaly serişdesidir. Meselem:

Nakyllar:

Dokuň açdan habary ýok.

Nadan dostdan dana duşman ýagşydyr.

Ýagşylyga **ýagşylyk** her kişiniň işidir, **ýamanlyga** ýagşylyk är kişiniň işidir.

Alyp asgyn bolynçaň, **berip üstün** bol.

Egri ärden **dogry** güjük ýagşydyr.

Matallar:

Orakdan **egri**, okdan **dogry** (*ýylan*).

Atdan **beýik**, itden **pes** (*eýer*).

Akja guzy suwa indi.

Garaja oglan bile indi (*tüwi, kepgir*).

Ertir açylar, agşam ýapylar (*öýüň serpigini*).

Eti **haram**, hamy **halal**, ýilmez (*tilki*).

4. Antonimleriň ulanylmagy bilen köpmanyly sözüň ýa-da omonimleriň manylaryny kesgitlemek hem dilde aýratyn ähmiýetlidir. Mysal üçin: **sag I** (sag tarap) we **sag II** (sag adam) omonimleriniň manylary kontekstden daşarda belli bolman galýar. Emma şolaryň antonimlerini getirmek bilen haýsy manydadygyny anyklamak mümkin bolýar. Meselem:

Sag – çep, sol: Sag eliň **sol** ele haýry ýok (*nakyl*).

Anha, ýer hakykatdan hem, **saga, çepe** gyşarýar (*B.Kerbabayew, «Aýsoltan»*).

Sag – syrkaw, hassa: Sag ýatsa ýaman, **syrkaw** – gezse (*nakyl*).

Sag – däli: Sag sagynýança, **däli** ogluny iki öýerer (*nakyl*).

Gaty sözi türkmen dilinde birnäçe mana eýedir. Onuň antonimlerini bermek sözüň şol manylaryny açyp görkezmeğe kömek edýär. Mysal üçin: bu sözi **ýumşak** sözüne antonim edip getirsek, ol predmetiň, zadyň hilini aňladýar: **gaty – ýumşak**. Meselem: **Gaty** agajy **ýumşak** gurçuk iýer (*nakyl*).

Eger-de oňa **haýal** sözi antonim edilse, onda ol hereketiň nähili ýagdaýda ýüze çykyşyny görkezýän mana eýe bolýar: **gaty – haýal**. Meselem: Howlugýan ýigidiň göwnüne **gaty** gidip barýan maşyn hem **haýal** ýöreyän ýalydy.

Bu söze **ýuwaş** sözüniň antonim edip berilmegi bolsa, onuň owaзыň, sesiň ýüze çykyş derejesini aňlatmagyna getirer: **gaty – ýuwaş**.

Meselem: Ol **gaty** geplemän, **ýuwaşja** hümürdänsoň, näme aýdanynda-da düşüniş bolmady.

5. Sözüň manysyny açyp görkezmegiň serişdesi hökmünde antonimler leksikografiýada (ýagny sözlüklerde) hem ulanylýarlar. Sözüň manysyny düşündirmek kynrak bolan halatynda, onuň antonimini bermek usuly bilen goşmaça düşündiriş alynýar. Meselem: «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde» **ak** sözüne şeýle düşündiriş berilýär: **Ak** garyň, hekiň reňki ýaly reňk, gara sözünüň garşylykly manysy¹ ýa-da «Türkmençe-rusça sözlükde» **ýogyn** sözünüň manylary rus dilinde ekwiwalent bermek bilen açylyp görkezilýär. Şonda onuň iki manysyna hem (1) göwrümi uly; (2) semiz, dolmuş – «**толстый**» sözi ekwiwalent edilip berilýär. Şol manylary tapawutlandyrmak we has takykklamak maksady bilen antonimleri – (1) **тонкий**, (2) **худой** berlipdir².

Görşümüz ýaly, antonimini bermek sözüň manysyny açyp görkezmekde kömekçi usul hökmünde leksikografiýada hem peýdalanylýar, ýöne muňa garamazdan, bu usul türkmen leksikografiýasynda seýrek ulanylýar.

Antonimleriň öwrenilişi

Antonimleriň tebigaty, onuň esasynda ýatýan gapma-garşylyk düşüňjesi ähli dillerde meňzeş diýen ýalydyr. Elbetde, şol gapma-garşylygyň söz arkaly aňladylyşy, sözüň diliň leksik birligi hökmünde antonimdeş gatnaşykda bolşy her dilde öz aýratynlygyna, şol diliň kanunlaryna, içki gurлуşyna laýyk häsiýetlere eýe boljakdygy öz-özünden düşnükli. Şoňa görä-de antonimleriň diňe türkmen dilinde däl, eýsem türki dillerde, rus dilinde we başga dillerde hem öwrenilişini bilmek türkmen dili üçin örän ähmiýetlidir.

Rus dil biliminde «antonim» adalgasyny ilkinjileriň biri bolup rus alymy A. M. Peşkowskiý ulanýar we ol sinonimleriň manylaryny açyp görkezmekde antonimleriň uly ähmiýetiniň bardygyny belläp geçýär³. Antonimleriň umumy nazary meseleleri rus alymla-

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I tom. Aşgabat, 2016, 46 sah.

² Türkmençe-rusça sözlük. M., 1968, 312 sah.

³ *Пешковский А. М. Избранные труды.* М., 1959. с. 175.

ry W. W. Winogradowyň, R. A. Budagowyň, L. A. Bulahowskiniň, A. N. Gwozdewiň, A. A. Reformatskiniň we başgalaryň dil bilimine, şol sanda rus diline bagyşlap ýazan işlerinde¹ azda-kände seredildi we olar antonimleriň lingwistik tebigaty barada bellibir garaýyşlaryň emele gelmeginde uly goşant goşdular. Soňky ýyllarda antonimleriň ol ýa-da beýleki meseleleriniň köptaraplaýyn, jikme-jik derňewi bu meselä bagyşlanan ýörite işlerde geçirildi.

Meselem: W. N. Klýuýewanyň, A. A. Kireýewiň, M. P. Lwowyň we başgalaryň ýörite makalalarynda antonimleriň kesgitlemesi, olaryň giňişleýin häsiýetnamasy berilýär, sözleriň antonimik gatnaşykda bolmagynyň öz aýratynlyklary ýüze çykarylýar.

L. A. Waraksiniň, W. M. Zawýalowanyň, L. T. Korneýewanyň, W. M. Morozowyň kandidatlyk dissertasiýalarynda² bolsa antonimleriň hut özüne mahsus bolan aýratynlyklarynyň bellibir söz toparynyň çäginde ýüze çykyşy ýörite derňelýär. Bu işlerde sözleriň antonimik gatnaşygynyň ol ýa-da beýleki söz toparyna degişlidigine baglylykda ýüze çykyşyna, olaryň ýerine ýetirýän hyzmatyna, antonimleriň kontekstde söz ýasamaga gatnaşygyna, olaryň sinonimler bilen gatnaşyklaryna seredilip geçilýär. Bu ýörite derňewleriň arasynda L. A. Nowikowyň «Антонимия в русском языке³» atly monografiýasy örän uly ähmiýete eýedir. Bu işde örän giňişleýin dil maglumatlarynyň getirilmegi we köpsanly mysallaryň derňelmegi netijesinde antonimleriň mazmuny açylyp görkezilýär, sözleriň manysyndaky gapma-garşylygyň jikme-jik we çuň derňewi berilýär, antonimlere mahsus bolan ýörite gurluşlar, kontekstler getirilýär. İşde antonimleriň gurluşy bo-

¹ *Виноградов В. В.* Русский язык. М., 1947.

Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М. 1958.

Булаховский Л. А. Введение в языкознание. Ч 2. М., 1954.

Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. М., 1965.

Реформатский А. А. Введение в языкознание. М., 1964.

² *Вараксин Л. А.* Однокорневые префиксальные глаголы-антонимы в современном русском языке. АКД. Куйбышев, 1970.

Завьялова В. М. Антонимичные отношения в сфере однокоренных имён прилагательных современного немецкого языка. АКД. М., 1973.

Корнеева Л. Т. Глаголы – антонимы в современном немецком языке. АКД. М., 1973.

Морозова В. М. Антонимы имен существительных в современном русском языке. Автореф. канд. дис. Куйбышев, 1974.

³ *Новиков Л. А.* «Антонимия в русском языке» М. 1973.

ýunça toparlaryna ýörite seredilýär, gapma-garşylygyň esasy görnüşleriniň häsiýetnamasy, şoňa baglylykda antonimleriň toparlary berilýär.

Sözleriň leksika-semantik toparlardaky ulgamly gatnaşyklarynyň bir görnüşi hökmünde antonimler L.A.Wwedenskaýanyň¹, Ý.I.Gelblunyň², W.N.Komissarowyň³ işlerinde-de ýörite derňelýär. Bu işlerde antonimleriň esasy lingwistik häsiýetleri ýüze çykarylyp görkezilýär, antonimik gatnaşyklaryň köp ulanylýan, şol gatnaşyklara mahsus bolan kontekstleriň görnüşleri berilýär. G.N.Lukinanyň⁴ ýörite işi bolsa antonimdeş sypatlaryň taryhy jähtdäki derňewine bagyşlanypdyr.

Antonimler diliň has köp ulanylýan çeperçilik serişdeleriniň biri hökmünde ýazyjydyr şahyrlaryň çeper eserleriniň dilinde örän köp duş gelýär. Bu meselä, ýagny antonimleriň çeper eserlerde stilistik maksatlar bilen ulanylyşyny, olaryň ýerine ýetirýän stilistik hyzmatlarynyň görnüşlerini ýüze çykarmaga we ulanylyş aýratynlyklaryny derňemäge bagyşlanan ýörite işleriň hatarynda M.N.Kaplanyň⁵ we L.A.Matwiýewskaýanyň⁶ kandidatlyk dissertasiýalaryny görkezmek bolar. Antonimleriň stilistik serişdeleriň ulgamyndaky ulanylyş aýratynlyklarynyň meselesi T.I.Lukinyhyň, A.Nuritdinowyň, N.L.Sokolowanyň⁷ makalalarynda hem ýörite seredilip geçilýär. Bu işlerde

¹ *Введенская Л.А.* Проблемы лексической антонимии и принципы составления словаря антонимов. Автореф.канд. дис. Ростов-на-дону, 1973.

² *Гельблу Я.И.* Способы выражения антонимичности в современном немецком языке. Автореф.канд.дис. Л.1965.

³ *Комиссаров В.Н.* Проблема определения антонима Вопросы языкознания. 1957.

⁴ *Лукина Г.Н.* История некоторых антонимичных прилагательных в русском языке. Автореф.канд.дис.М.,1963.

⁵ *Каплан М.Н.* Стилистическое употребление антонимов.Автореф.канд.дис. Казань,1972.

⁶ *Матвиевская Л.А.* Стилистическое использование антонимов (на материале произведений М.Ю.Лермонтова) Автореф.канд.дис.М.,1978.

⁷ *Лукиных Т.И.* Стилистические особенности антонимов / вопросы стилистики русского языка.Иркутск, 1972.

Нуритдинов А. Матвиевская Л.А. Стилистические особенности антонимов в пьесах А.Н.Островского/ Межвузовский сборник научных трудов Ташкентского гос. ун-та, 1979 №596.

Соколова Н.Л. К проблеме определения и классификации антонимов и их стилистического использования «Научн.докл.высшей школы.» филологические науки.1977, №6.

antonimlerin çeper eserlerin dilindäki, şol sanda bellibir ýazyjydyr şahyryň eserleriniň dilindäki ýerine ýetirýän stilistik hyzmaty we ulanylyş aýratynlyklary giňişleýin derňelýär.

Dilde gapma-garşylykly manylara diňe sözler eýe bolman, eýsem frazeologizmlerin hem köpüsi eýedirler we olar biri-biri bilen özara antonimik gatnaşykda bolmak bilen dildäki frazeologik antonimleri emele getirýärler. Şoňa görä-de frazeologik birliklerin özara antonimik gatnaşyklary baradaky bu wajyp hem-de gyzykly mesele hem dilçilerin üns merkezinde bolupdyr we oňa bagyşlanyp, ýörite derňew işleri geçirilipdir.

Meselem: A. I. Alýohinanyň¹ işleri häzirki zaman iňlis dilindäki frazeologizmlerin, L. P. Ziminanyň² dissertasiýasy bolsa häzirki zaman nemes dilindäki frazeologizmlerin antonimdeş gatnaşyklarynyň ýörite derňewine bagyşlanypdyr. Rus alymy W. I. Ziminiň³ kandidatlyk dissertasiýasynda bolsa häzirki zaman rus dilinde frazeologik birliklerin leksika-semantik gatnaşyklarynyň esasy görnüşleriniň, şol sanda olaryň antonimdeş gatnaşyklarynyň hem ýörite lingwistik derňewi geçirilýär.

Antonimdeş gatnaşyk diňe sözlerin ýa-da frazeologik birliklerin manylarynyň arasynda bolup geçmän, köpmanly şol bir sözüň iki sany manysynyň arasynda-da ýüze çykýar. Dil biliminde **enantiosemiýa** adalgasy bilen berlen bu gyzykly dil hadysasy hem dilçilerin ünsünü özüne çekipdir.

Enantiosemiýa meselesi ilkinjilerin hatarynda 1883-nji ýylda alym W. I. Şerslin⁴ makalasynda seredilip geçilýär we onuň dilde ýüze çykmagynyň sebäplerini düşündirmäge synanyşyk edilýär. Soňky ýyllarda enantiosemiýanyň tebigaty, onuň esasy häsiýetli aýratynlyklary

¹ Алехина А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. Канд. дис.М.,1968; Şoňnyň: Фразеологическая антонимия в современном английском языке. (Пособие для студентов и преподавателей языковых и неязыковых вузов). Челябинск,1968.

² Зими́на Л.П. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке. Автореф. канд.дис. Л.,1974.

³ Зими́н В.И. Основные виды лексико-семантических отношений фразеологических единиц в современном русском языке (применительно к фразеологическому словарю) Автореф.канд.дис.Л.,1968.

⁴ Шерцль В.И. О словах с противоположными значениями (или так называемой энантиосемии) \филол.зан. вып.5.6.Воронеж,1883.

barada rus dilçi alymy O. I. Smirnowanyň¹ dissertasiýasynda, alymlar O. M. Sokolowyň, Ç. O. Pýoteniň, P. G. Ponomarenkonyň, W. N. Prohorowanyň² we başgalaryň makalalarynda dürli jähtden ýörite geçirilen lingwistik derňewlerde giňişleýin maglumatlar berilýär.

Enantiosemiýa meselesine türki dillere degişli käbir işlerde-de³ seredilip geçilýär we bu hadysanyň esasy mazmuny, tebigaty barada gyzykly maglumatlar berilýär.

Türkologiýada antonimler meselesi gazak, özbek, azerbaýjan dillerinde has doly we giňişleýin işlenildi.

Antonimler gazak dilinde Ž. Musiniň «Kazak tilindegi antonim sözder⁴» atly işinde ýörite derňeldi. Bu işde antonimleriň leksika-semantik häsiýetleri kesgitlenilýär, olaryň köpmanylylyk, sinonimler bilen gatnaşygy görkezilýär, manysyna, gurluşyna baglylykda antonimler toparlara bölünip derňelýär, käbir antonimdeş sözleriň etimologiýasyny bermäge synanyşyk edilýär. Şonuň ýaly-da işde antonimleriň ulanylyş gerimi, olaryň stilistik hyzmaty, antonimleriň köp duş gelýän kontekstleriniň görnüşlerine hem seredilip geçilýär.

Azerbaýjan dilindäki antonimler K. A. Talybowyň «Muasir azərbaycan dilindä antonimlar» atly ýörite işinde derňelýär. Bu işde antonimleriň kesgitlemesi, manysy boýunça toparlary berilýär, olaryň beýleki leksika-semantik toparlar bilen baglanyşygy ýüze çykarylýar. Awtor öz işinde antonimdeş gatnaşyga diňe dürli kökli sözleriň däl-de, kökdeş sözleriň hem girýändigini aýratyn belleýär. K. A. Talybowyň

¹ *Смирнова О.И.* Проблема энантиосемии в исторической лексикологии. Автореф. канд. дис. М1976.

² *Соколов О. М.* Энантиосемия в кругу смежных явлений\Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1980. №6; Пётре Ч. О. О противоположных значениях одного и того же слова в русском языке (Материалы и сообщения по славяноведению) szegeed. 1964; Пономаренко Т. Г. О внутрисловной антонимии\ Слова в лексико-семантической системе языка Л. 1972; Прохорова В. Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах\ Научн. докл. высшей школы. Филологические науки. 1961.

³ *Будагова Э.И.* О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке //Изв. АН. АЗ ССР, сер. литературы языка и искусства, 1977, № 4, Ишаев А. Şakldoş antonimlerga oid etýudlar //Uzbek tili we adabiyoti /1967 N1; Hanbikowa Ş. S. Süzdägä antonimik magnälär (enantiosemiýa)//Лексика и стилистика татарского языка. Казань, 1982. we başg.

⁴ *Musin Ž.* Kazak tilindegi antonim sözder. Kand. dis. Kokçetaw, 1970; Şonuňky. Антонимы в казахском языке АКД. Алма-Ата. 1970.

dissertasiyasında antonimlerin stilistik ayrıatynlyklary, olaryň çeperçilik serişdeleri hökmünde ýazyjydyr şahyrlaryň eserlerinde ulanylyşy, şolar bilen düzülýän antiteza, oksýumoron ýaly stilistik gurluşlar dürli frazeologik aňlatmalar, durnukly söz öwrümleri derňelýär¹.

Özbek dilindäki antonimler B.O.Isabekowyň «Hozirgi uzbek tilida leksik antonimiýa²» atly kandidatlyk dissertasiyasında derňelýär. Bu işde antonimler iki sany sözün gapma-garşylykly manylary hökmünde kesgitlenilýär. Awtor öz işinde derňeýän zadynyň esasynda diňe dürli kökden ýasalan antonimleri alýar. Şonuň üçin hem bu işde bir kökden ýasalan gapma-garşylykly manyly sözler antonim hasap edilmeyär. Şeýle-de bu işde diňe jynsy taýdan tapawutlanýan birmeňzeş, bir-birine barabar özara gatnaşykly düşüňjeleri aňladýan sözleriň (ata-ene, ogul-gyz), işligiň barlyk we ýokluk galybynyň hem antonim hasap edilmeli däldigi dogry bellenilýär. İşde antonim-deş taýly tirkeş sözleriň antonim däl-de, göçme manyly başga bir sözdügi, tirkeş sözün düzümindäki sözleriň ikisiniň birigip bir leksik birlik hasap edilýändigini barada dogry hem-de ýerlikli pikir öňe sürülýär.

R. Şukurowyň «Uzbek tili antonimlarining leksik-semantik tabiati» we «Uzbek tilida antonimler³» atly işleri hem özbek diliniň antonimleriniň ýörite derňewine bagyşlanýar. Bu işlerde dürli kökli antonimler bilen bir hatarda kökdeş antonimler hem derňelýär, olarda -li/-siz we başga affiksleriň kömegi arkaly ýasalan kökdeş antonimleri kesgitlemegiň esasy ýörelgeleri öňe sürülýär, antonimleriniň sinonim-deş, omonim-deş, köpmanylylyk ýaly beýleki leksika-semantik toparlar bilen baglanyşygy derňelýär. Işin ýene bir ayrıatynlygy onuň bir bölüminiň antonimleriniň sözlüginini düzmegiň usullaryna bagyşlanmagydyr. Işin soňunda antonimleriniň gysgaça düşündirişli sözlügi

¹ Talybow K. A. Muasir azərbaycan dilində antonimlər. Kand.dis. Baku, 1971; Şonuňky. Антонимы в современном азербайджанском языке АКД. БАКУ. 1971.

² Isabekow B.O. Hozirgi uzbek tilida leksik antonimiýa. Kand.dis. Taşkent, 1973. Şonuňky. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. Автореф. канд. дис. Ташкент, 1973.

³ Şukurov R. Uzbek tili antonimlarining leksik-semantik tabiati. Kand.dis. Taşkent, 1973. Şonuňky. Uzbek tilida antonimler. Taşkent, 1977; Şonuňky. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. Автореф. канд. дис. Ташкент, 1973.

hem berilýär. Ýeri gelende aýtsak, R. Şukurow «Uzbek tili antonimlaringining izohli lugati¹» atly sözlügiň hem awtorlarynyň biridir.

Dilçi A. Memetowyň «Krym-tatar dilinde antonimler²» atly makalasynda antonimleriň çäginini giňeltmäge synanyşyk edilýär. Awtor hil, mukdar, orun, giňişlik, wagt bilen bagly gapma-garşylykly düşüňjeleri, hereketleri, ýagdaýlary aňladýan antonimleriň gurluşy boýunça birnäçe (dürli kökli, kökdeş, kontekstual) görnüşlerini berýär, antonimleri söz toparlarynyň çäginde manysy boýunça toparlara bölýär, olaryň ýüze çykyş usulyny derňeýär.

Başgyrt alymy M. H. Ehtämowyň «Башкорт теленең антонимдәр хузлере³» atly işinde başgyrt diliniň antonimleri barada bellibir derejede düşüňjeler berilýär. Alym sözlügiň «Giriş» bölümünde başgyrt diliniň antonimleri barada käbir nazary ýörelgeleri we maglumatlary öňe sürýär, olaryň tebigatyny açyp görkezmege, antonimlerdeki gapma-garşylykly manylaryň dilde ýüze çykyş we aňladylyş usullaryny bermäge synanyşyk edýär. Şonuň ýaly-da awtor bu sözlükde antonimleriň sinonimdeşlik, köpmanylylyk, omonimdeşlik bilen baglanyşygyny hem görkezýär.

Türkmen dilinde antonimleriň häsiýeti, tebigaty barada käbir maglumatlar P. Azymowyň, A. Annanurowyň işlerinde berilýär⁴. Bu işlerde türkmen diliniň antonimleri baradaky ilkinji maglumatlar getirilýär. Olarda antonimler garşylykly manyly sözler diýlip kesgitlenilýär, olaryň köpmanylylyk, sinonimler bilen özara baglanyşygy, antonimleriň stilistik hyzmaty barada azda-kände durlup geçilýär.

Antonimler barada giňräk maglumat dilçi alym Ý. Çöňňäýewiň⁵ işinde berilýär. Ol öz işinde antonimleri manylary boýunça toparlara bölmäge synanyşyk edýär we şeýle toparlara bölýär:

- 1) adam durmuşy bilen bagly antonimler;
- 2) wagt bilen bagly antonimler;

¹ *Rahmatullaýew Ş., Mamatow N., Şukurow R.* Uzbek tili antonimlaringining izohli lugati. Taşkent, 1980.

² *Меметов А.* Антонимы в крымско-татарском языке // Советская тюркология, 1979, №1

³ *Эхтәмов М. Х.* Башкорт теленең антонимдәр хузлере. Öfö, 1973.

⁴ *Азымов Р.* Türkmen diliniň meseleleri. A. 1969; Annanurow A. Diliň sözlük sostawy hakynda. A. 1961.

⁵ *Çöňňäýew Ý.* Türkmen diliniň leksikasy. I bölüm. Semasiologiya. A., 1973.

3) giňişlik we ugur bilen bagly antonimler;

4) tebigat hadysalary bilen bagly antonimler we başg.

Bu işde öňki işlerden tapawutlylykda frazeologik antonimler, kontekstual antonimler barada hem käbir maglumatlar berilýär.

Bu agzalan işler antonimler meselesi üçin uly ähmiýete eýedir, emma olar türkmen diliniň antonimleriniň ýörite derňewine bagyşlanan işler däldigi sebäpli, antonimleriniň häsiýetlerine degişli giňişleýin maglumatlary hem-de bu ugurdaky jedelli meseleleriň takyk çözügüni berip bilmejege tebigydyr.

Türkmen diliniň antonimleri şu işiň awtorynyň «Антонимы в туркменском языке¹» atly işinde ýörite derňelýär. Bu işde antonimleriniň leksika-semantik häsiýetleri, ol häsiýetleriniň bellibir söz toparynyň çäginde ýüze çykyş aýratynlyklary, antonimdeşligiň köpmanylylyk, sinonimdeşlik bilen baglanyşygy giňden derňelýär. Şonuň ýaly-da bu işde kökdeş antonimleriniň tebigaty, olaryň dilde ýüze çykyş ýollary seredilýär, frazeologik, kontekstual antonimleriniň özlere mahsus aýratynlyklary, bir sözüň garşylykly iki manyda ulanylyşy (enantiosemiýa) bilen bagly dil hadysasy açylyp görkezilýär. Şeýlelikde, bu işde türkmen dilindäki antonimleriniň giňişleýin, çuň we jikme-jik derňewi berilýär.

Bu derňewiň netijeleri diňe bir ylmy-nazary ähmiýetli bolman, türkmen diliniň leksikologiýasy boýunça tutumly işleri ýazmakda-da, antonimler bilen bagly amaly işleri ýerine ýetirmekde-de örän peýdalydyr.

Awtor öz derňewiniň netijesinde ýokary okuw mekdepleri üçin niýetlenen «Türkmen dili. Leksika (Amaly kurs)» atly okuw kitabyny taýýarlady we ol neşir edildi (A, 2018).

Häzirki döwürde türkmen dilinde antonimleriniň sözlügi ýok. Bilşimiz ýaly, sözlük antonimleriniň tutuş ulgamy barada doly we giň düşünje berýär, antonimleriniň dildäki beýleki leksika-semantik toparlar bilen baglanyşygyny ýüze çykarýar, olaryň ýazyjy-şahyrlaryň eserleriniň dilinde çeperçilik serişdesi hökmünde ýerine ýetirýän hyzmatyny, ulanylyş aýratynlyklaryny açyp görkezýär.

¹ Байджанов Б. Антонимы в туркменском языке. Ашхабад. Ылым, 1991.

Diýmek, antonimleriň bu derňewiniň netijesinde alnan baý we köptaraplaýyn nazary maglumatlar antonimleriň sözlüginini düzmek işinde-de ygtybarly esas bolup biler.

Antonimleriň sözlükleri

Antonimleri öwrenmek, olaryň leksika-semantik tebigatyny, dildäki ulanylyş aýratynlyklaryny doly açyp görkezmek bilen bagly iň wajyp meseleleriň biri hem antonimleriň sözlüginini düzmekdir. Sözlük dildäki sözleriň ulanylyş aýratynlyklaryny görkezmek bilen, diliň baý çeperçilik serişdelerini ýüze çykarmaga, olaryň sözleriň şireliligine, many çuňlugyna we öwüşginliligine edýän täsirini anyklamaga mümkinçilik berýär. Sebäbi görnükli rus dilçi alymy, akademik W. W. Winogradowyň belleýşi ýaly, «Sözlük sözleýiş medeniýetiniň güýçli guralydyr we şonuň bilen birlikde şol medeniýetiň önümidir¹». (*Işde awtorlardan alnan sitatanyň terjimesi awtoryňky – B.B.*)

Antonimleriň sözlügi sözleriň diňe bir manylarynyň biri-birine bolan antonimik gatnaşygyny, şol gatnaşygyň derejesini we görnüşlerini kesgitlemäge ýardam etmek bilen çäklenmän, eýsem şol gatnaşykdaky sözleriň sinonimleriniň özara leksika-semantik gatnaşygyny, olaryň ulanylyş aýratynlyklaryny, many öwüşginlerini, stilistik hyzmatyny anyklamaga-da mümkinçilik berýär. Şu jähtden antonimleriň sözlügi dildäki beýleki düzüljek sözlüklere-de örän ähmiýetli bolan lingwistik maglumatlary berip bilýär.

Antonimleriň sözlügi diňe bir dil bilimi we dilçiler üçin ähmiýetli bolman, giň okyjylar köpçüligi üçin hem peýdaly maglumatlary özünde jemleýär. Bilşimiz ýaly, ýazyjydyr şahyrlar öz pikirlerini çeper, täsirli hem-de anyk, aýdyň beýan etmekde dürli çeperçilik serişdelerinden, stilistik usullardan peýdalanýarlar. Şol çeperçilik serişdeleriniň biri hem döredijilik işgärleriniň öz eserlerinde giňden ulanýan we ýygy-ýygydan ýüzlenýän usullary bolan kontrast, antiteza, oksýumoron ýaly tärler hem sözleriň manylarynyň gapma-garşylygyna, ýagny antonimik gatnaşygyna esaslanýar. Bu meselede hem antonimleriň sözlügi uly ähmiýete eýedir.

¹ *Виноградов В. В.* Толковые словари русского языка. «Язык газеты», М-Л, 1941, с.356.

Şu wagta çenli beýleki dillerde antonimleriň sözlükleriniň ençemesi düzüldi. Ol sözlükleriň awtorlarynyň sözlük düzmekdäki tejribelerini, oňaly usullaryny, sözleriň manylaryny açmaktaky tärlerini öwrenmek we ýerlikli peýdalanmak örän ähmiýetlidir. Şonuň üçin ol sözlükler barada gysgaça maglumat bermegi makul bildik.

W.N. Komissarowyň «Словарь антонимов современного английского языка¹» atly işi ilkinji düzülen sözlükleriň biri bolmak bilen, antonimleri öwrenmekde nazary gollanma hyzmatyny hem ýerine ýetirýär. Sözlükde 1000-den gowrak antonimik jübüt berlip, olaryň ulanylyşyny görkezýän degerli mysallar bilen hem üpjün edilipdir. Munda dürli kökli antonimler bilen bir hatarda kökdeş antonimler hem alnypdyr.

W.M. Zawýalowanyň² düzen antonimler sözlügi nemes diliniň leksikasy boýunça gollanma hasap edilýär. Bu sözlükde 800-den gowrak antonimik jübüt alnypdyr. Sözlüğe alnan antonimleriň ulanylyşy çeper eserlerden berlen mysallar bilen açylyp görkezilýär.

Rus dil biliminde-de antonimleriň sözlüginin birnäçesi neşir edildi. L. A. Wwedenskaýanyň «Словарь антонимов русского языка³» atly sözlügi rus diliniň antonimleri barada örän ähmiýetli leksikografik maglumatlary berýär. Bu sözlükde baş söz edilip alnan sözlere düşündiriş berilýär, olaryň mümkin bolan sinonimleri getirilýär. Sözlükde antonimleriň dilde ulanyşylyny görkezmäge degişli çeper eserlerden, ylmy-populýar edebiýatdan, publisistikadan mysallaryň berilmegi onuň ähmiýetini has hem artdyrýar. Sözlükde awtor öňki düzülen antonimleriň sözlükleriniň düzüliş ýörelgelerinden hem-de şol awtorlaryň tejribesinden peýdalanypdyr. Sözlük ýokary we orta mekdebiň mugallymlary, talyplar, aspirantlar, okuwçylar we terjimeçiler üçin ähmiýetli gollanma bolup hyzmat edýär. Rus diliniň antonimleri barada örän ähmiýetli dil maglumatlary N. P. Kolesnikowyň⁴ sözlüginde hem berilýär. Dürli kökli we kökdeş antonimik jübütleriň 1300-den gowragyny özünde jemleýän bu sözlük filolog mugallymlar

¹ Комиссаров В. Н. Словарь антонимов современного английского языка. Изд-во «Международные отношения». М., 1964.

² Завьялова В. М. Антонимы/Пособие по лексике немецкого языка/, Изд-во «Высшая школа», М., 1969.

³ Введенская Л. А. Словарь антонимов русского языка, Ростов-на-Дону. 1971.

⁴ Колесников Н. П. Словарь антонимов русского языка, Тбилиси, 1972.

we talyplar, žurnalistler hem-de terjimeçiler üçin niýetlenipdir. Sözlükde garşylykly mana eýe bolan baş sözlere gysgaça düşündiriş bermek bilen çäklenilýär. Onda antonimleriň manylaryny, ulanyşlaryny açyp görkezýän mysallar berilmändir.

Rus dilindäki antonimleriň sözlüklerinden ýene-de biri M. W. Lwowyň¹ sözlügi bolup, ol özboluşly gurluşa eýedir. 2000-den gowrak antonimik jübüti özünde jemleýän sözlükde baş söz edilip dilde örän köp ulanylýan, şol gapma-garşylykly jübüt görnüşinde köp duş gelýän esasy antonim garaldylan uly şriftde berilýär, şolara sinonimdeş bolan, emma seýrek ulanylýan ikinji derejeli antonimler bolsa şol sözlük makalasynda kiçi şriftde berilýär. Şeýlelikde, bu sözlükde has anyk gapma-garşylyga eýe bolan esasy antonim we onuň ikinji derejeli manydaş antonimleri bir sözlük makalasynda tapawutlandyrylyp berilýär. Bu sözlügiň ýene-de bir aýratynlygy, onda antonimdeş sözlere düşündiriş berilmän, olaryň manylary tipiki söz düzümleriň, sitatalaryň getirilmegi bilen açylyp görkezilýär. Sözlükde antonimleriň manylaryna, ulanyşlaryny görkezmäge degişli mysallar rus nusgawy we häzirki zaman edebiyatynyň eserlerinden, ylmy žanrlardan, publisistikadan, dürli sözlüklerden, häzirki döwrüň gazet-žurnallaryndan we beýleki çeşmelerden alnypdyr. Awtor mysallary antonimleriň has çeper ulanylýan žanry bolan atalar sözleridir nakyllardan hem alypdyr. Sebäbi leksika-semantik birlik hökmünde antonimdeş sözleriň manylaryndaky gapma-garşylyk olar bile bir sözlemde ulanylanda has anyk ýüze çykýar we şonda ol sözleriň manylary, many öwüşginleri, stilistik häsiýetnamalary hem meňzeş bolýar.

Türki dilleriň antonimleriniň ilkinji sözlükleriniň biri hem başgyrt dilçi alymy M. H. Ähtämowyň «Башкорт теленең антонимдәр һузлеге²» atly işidir. Sözlüğe diňe dürli kökli antonimdeş sözlerden düzülen 340-a golaý sözlük makalasy alnypdyr. Sözlük makalasynda gapma-garşylykly manyly baş sözlere gysgaça düşündiriş berilýär hem-de şol sözleriň hersine degişli manydaş sözler – sinonimler getirilýär. Sözlügiň awtory antonimleriň manylaryny açyp görkezýän mysallary berende, şol sözleriň ikisiniň hem bir sözlem-

¹ Львов М. В. Словарь антонимов русского языка, М., «Русский язык», 1978.

² Ähtämow M. H. Башкорт теленең антонимдәр һузлеге, Başkortostan kitap năşiriäte, Öfö, 1973.

de ulanylmagyna aýratyn üns beripdir we köplenç, şeýle sözlemleri mysal hökmünde beripdir. Sebäbi awtor antonim sözler bir sözlem içinde gelende, olaryň manylaryndaky gapma-garşylygyň aýdyň ýüze çykýandygyny göz önünde tutupdyr. Alym öz sözlüğünde diňe dürli kökli antonimleri bermek bilen kökdeş antonimleriň hem dilde bardygyny hasaba almandyr. Emma, şeýle-de bolsa, onuň dürli kökli antonimik jübütleriň komponentlerine sinonim hökmünde beren sözleriniň içinde özara antonimdeş bolup biljek kökdeş sözler hem duş gelyär. Meselem: onuň beren «kaýgyly-şatlykly» (96 sah.) we «häs-rätle-şatlykly» (121 sah.) sözlük makalalarynyň ikisinde-de «küňelhez-küňelle» sözleri sinonim edip berilýär. Eger bu sözler sözlük makalasyndaky baş söz edilip berlen dürli kökli antonimlere manydaş bolýan bolsalar, onda olaryň öz manylarynda hem gapma-garşylyk bolmaly bolýar we olar hem özara antonimdeş bolup bilýärler hem-de kökdeş antonimleri emele getirýärler.

Özbek dilinde düzülen antonimleriň sözlükleriniň biri hem R. Şukurowyň «Uzbek tilida antonimlar¹» atly kitabynda berlen «Özbek diliniň antonimleriniň gysgaça düşündirişli sözlügidir». Bu sözlükde dürli kökli antonimler hem, kökdeş antonimler hem, frazeologik antonimler hem berlipdir. Sözlügiň gurluşy hem özboluşly bolup, onda ilki baş söz hökmünde antonimdeş sözler berilýär, soňra bu jübütiň her komponentine degişli bolan sinonimleri getirilýär. Antonimdeş sözleriň hersiniň düşündirişi bulardan soň berilýär. Sözlükde köpmanyly sözleriň diňe antonimdeş manylary alnydyr. Sözlükde antonimdeş sözleriň ulanylyşyny görkezýän mysallar berilmändir. Sözlügiň soňunda antonimik jübütleri tapmagy aňsatlaşdyrýan görkeziji hem berilýär.

Dilçiler, ýokary mekdebiň filologiýa fakultetiniň mugallymlary, talyplary, mekdep okuwçylary, şahyrlar, ýazyjylar, žurnalistler üçin niýetlenen bu gysgaça sözlükde 250-den gowrak antonimik jübüt baş söz edilip berilýär. Ýöne her antonimik jübüte berlen eňçeme sinonimleri hem hasap etseň, gysgaça sözlüğe alnan antonimdeş sözleriň sany ep-esli artýar. Sebäbi antonimik jübütlere sinonim hökmünde berlen sözler hem özara antonimdeş bolup bilýärler.

¹ Шукуров Р. Узбек тилида антонимлар, «Фан» нашриёти, 1977.

Özbek diliniň antonimleri, olaryň görnüşleri, ýasalýş, ulanylyş aýratynlyklary hakynda giňişleýin düşündiriş we gyzykly maglumatlar berýän ilkinji sözlükleriň biri hem özbek alymlary Ş. Rahmatullayewiň, N. Mamatowyň, R. Şukurowyň düzen «Uzbek tili antonimlarining izohli lugati»¹ atly sözlügidir. Bu sözlük 495 sany antonimik topara birleşýän 1800-e golaý antonimik jübütde ybaratdyr. Öňki käbir sözlüklerden tapawutlylykda bu işde antonimik jübüti emele getirýän sözleriň hersiniň gysgaça leksik manysy we şol mana laýyk, şoňa degişli sinonimleri berilýär. Şeýlelikde, sözlükde antonimleriň sinonimiýa bilen baglanyşygy hem görkezilýär.

Bu sözlügiň aýratyn bellemeli ähmiýetli aýratynlyklarynyň biri hem onda her sözlük makalasynda belli özbek ýazyjydyr şahyrlarynyň eserlerinden, atalar sözleridir nakyllardan antonimdeş jübütiň komponentleriniň manylaryny açyp görkezýän we olaryň ulanylyş aýratynlyklaryny ýüze çykarmaga hyzmat edýän köpsanly mysallaryň berilmegidir.

Sözlügiň ähmiýetli taraplarynyň ýene-de biri onuň «Giriş» bölümünde özbek dilindäki antonimleriň leksika-semantik tebigaty, olaryň görnüşleri, ýasalýş ýollary hem-de dildäki hakyky antonimleriň şoňa meňzeş beýleki dil hadysalaryndan tapawutly aýratynlyklary barada gysgaça maglumatlaryň berilmegidir.

Sözlügiň ep-esli bölegini şol bir köke goşulyp olara gapma-garşylykly many berýän -li, bo- we -siz, be-, no- ýaly söz ýasaýjy goşulmalaryň hem-de kam-, ser- ýaly goşulma hyzmatynda gelýän sözleriň kömegi bilen ýasalan «bahtli – bahtsiz, akilli – beakl, insofli – noinsof, bohabor – behabor, bakuwwat – kamkuwwat, kamhosil – serhosil, hak – nohak» kimin kökdeş antonimler emele getirýärler. Bu bolsa öz gezeginde dilde leksik antonimlerden, ýagny dürli kökli sözlerden ýasalan antonimlerden başga-da kökdeş antonimleriň hem bardygyny delillendirýän we olaryň ýasalýş usullaryny görkezýän ähmiýetli subutnamadyr.

Sözlükde her sözlük makalasyňyň zyndan şol makaladaky antonimdeş jübüti emele getirýän sözleriň gatnaşmagynda ýasalan, dilde

¹ *Rahmatullayew Ş., Mamatow N., Şukurov R.* «Uzbek tili antonimlarining izohli lugati» Taşkent, 1980.

has ýygjam ulanylýan we köp duş gelyän söz düzümleri hem berlipdir.

Bu sözlükde antonimdeşligiň köpmanylylyk bilen leksika-semantik gatnaşygy hem ünsden düşürilmändir we eger söz köpmanyly bolsa, onuň her manysyna degişli antonimi getirilip, olar hem aýratyn sözlük makalasy görnüşinde berilýär.

Sözlügiň soňunda oňa girizilen antonimdeş jübütleri emele getirmäge gatnaşýan her bir sözüň we frazeologik söz düzümleriniň görkezijisi edilip, olar elipbiý tertibinde berilýär. Bu bolsa dilde haýsy sözleriň we frazeologizmleriň antonimik gatnaşykda bolýandygyny kesgitlemäge hem-de antonimik jübüti emele getirýän sözleri, frazeologizmleri sözlükden emgenmän, çalt tapmaga ýardam edýär.

Şeýlelikde, bu sözlük özbek diliniň leksik baýlygy bilen, şol sanda dilde sözleriň antonimdeş gatnaşygy, antonimleriň görnüşleri, ýasalýş usullary bilen gyzyklanýanlar üçin örän degerli we gyzykly maglumatlary özünde jemleýän ähmiýetli leksikografik gollanmadyr.

Antonimlerin kesgitlenilişi

Umuman, sözler biri-biri bilen dürli gatnaşykda bolýarlar, dürli toparlara girýärler. Şoňa esaslanyp hem sözleri çalt tapmak we gepleşikde ulanmak mümkin bolýar.

Belli rus dilçisi M. M. Pokrowskiý bu barada şeýle diýýär: «Sözler we olaryň manylary biri-birinden üzňe ýagdaýda «ýaşamaýarlar», olar biziň kalbymyzda biziň aňmyza bagly bolmazdan, dürli toparlara birigýärler, olaryň esasy manylary boýunça meňzeşligi we gapma-garşylygy şol toparlary emele getirmäge esas bolýar¹». Diýmek, sözleriň şunuň ýaly gatnaşyklarda bolmagyna we toparlara girmegine olaryň manylarynyň biri-birine ýakynlygy, gapma-garşylygy we ş.m. esas bolup bilýär. Şeýlelikde, leksikada sözleriň many gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynda antonimlere hem, ýagny biri-birine gapma-garşylykly manysy bolan sözlere hem uly orun degişlidir. Antonimdeş gatnaşyklaryň esasynda sözleriň manylaryndaky gapma-garşylyk ýatyr. Dilçileriň arasynda antonimleri kesgitlemekte ýeke-täk garaýyş ýok. Käbir alymlar (N. M. Şanskiý, W. N. Klýuýewa) antonim diýip ses düzümi dürli bolan, gapma-garşylykly, emma biri-birine laýyk gelýän düşüňjeleri aňladýan sözlere aýdýarlar, başga birleri (O. S. Ahmanowa, W. N. Komissarow, L. A. Nowikow) gapma-garşylykly manyly sözleri antonim hasap edýärler. Görşümüz ýaly, olaryň ählisi hem antonimdeş gatnaşygyň esasy ýörelgesi hökmünde manylaryň gapma-garşylygyny öňe sürýärler. Ýöne gapma-garşylygyň nämedigi hakda pikir edilende, dürli garaýyşlary görmek bolýar. Gapma-garşylyk bir düşüňjiniň beýleki bir düşüňje bilen, bir manynyň ikinji bir many bilen inkär edilmegi däldir. Mysal üçin: *ak-ak däl, geldi – gelmedi*. Bu ýerde «*ak däl*», «*gelmedi*» sözleriniň ýasalmagy bilen «*ak*», «*geldi*» sözleriniň ilkinji manysy inkär edilýär.

¹ Покровский М.М. Избранные труды по языкознанию. М.1959, с.82.

Ýöne inkär etmek bilen alnan ikinji sözlerimiz haýsydyr bir kesgitli, anyk düşünjäni aňlatmaýar. Sebäbi «*ak däl*» diýmek bilen, biz anyk bir reňkiň adyny aýtmaýarys, «*ak däl*» düşünjesine islendik reňkiň adynyň girmäge mümkinçiligi bar (sary, gyzył, gök). Gapma-garşylykly düşünje bolmagy üçin ilkinji düşünjä barabar, şonuň bilen deň derejeli ýene bir düşünje bolmaly. Bu ýerde şeýle düşünje hökmünde «*gara*» sözi çykyş edýär. «*Geldi*» sözi anyk bir ugra gönükdirilen hereketi aňlatsa, «*gelmedi*» diýip ony inkär etmek bilen biz diňe birinji hereketi ýoga çykarýarys-da, onuň ýerine anyk ugra gönükdirilen hereketi aýtmaýarys. Bu ýerde «*geldi*» hereketiniň garma-garşy ugruna gönükdirilen hereket «*gitti*» işligi arkaly aňladylýar. Bu barada: «Gapma-garşylykly manylar biri-birini inkär etmeýär-de, eýsem biri beýlekisiniň bolmagyny şertlendirýär, biri beýlekisiniň ýüze çykmagyny kesgitleýär» diýip, L. A. Wwedenskaýa örän dogry belleýär¹. Diýmek, gapma-garşylyk iki sany deň derejedäki anyk düşünjeleriň arasynda ýüze çykýar. Şeýle düşünjeleriň biri beýlekisiniň ýüze çykmagy üçin şert bolup durýar, biriniň manysynyň üsti bilen beýlekisiniň manysyny tapmak mümkin bolýar. Gapma-garşylykly düşünjeler diňe bir deň derejede bolmak bilen çäklenmän, olar biri-biri bilen berk baglanyşyklydyr, olaryň biriniň bolmagy beýlekisiniň bar bolmagy üçin hökmany şertdir. Şonuň esasynda hem antonimdeş jübütleri tekstden daşarda-da aňsat düzüp bolýar: ak – gara, akyly – akmak, gelmek – gitmek, ir – giç, wyždanly – wyždansyz, edepli – edepsiz we ş.m. Mundan hem başga birnäçe işlerde² antonimlere kesgitleme berlende, awtorlar diňe bir sözleriň manylarynyň gapma-garşy bolmagyny däl-de, eýsem ol manylaryň biri-birine barabarlygyny hem belleýärler we antonimdeşligiň esaslary hökmünde antonimdeş jübüti emele getirýän komponentleriň özara baglanyşyklydygyny, biriniň beýlekisini şertlendirýändigini, olaryň hemişe gapma-garşy ulanyl-

¹ *Введенская Л.А.* Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-дону, 1976. с. 8.

² *Введенская Л.А.* и др. Современный русский язык. Ростов-на-дону, 1976; с. 40.

Комиссаров В.Н. Проблема определения антонима. Вопросы языкознания, 1957, №2. с. 55-56.

Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М., 1973, с. 60-62.

Шанский Н.М. Лексикология современного русского литературного языка. М., 1972, с. 63.

ýandygyny, birmeňzeş leksik düzümde bolýandygyny hem-de manylarynyň şol bir tematik topara degişlidigini öňe sürýärler.

Antonimdeş jübütiň biriniň beýlekisini şertlendirmegi olaryň dilde hemişe gapma-garşy manyda bolmagyna mümkinçilik döredýär. «Antonimleriň biri-birine hemişe gapma-garşy ulanylmagy olaryň kontekstden daşarda-da biziň aňmyzda öz gapma-garşylygynyň ýüze çykmagyna getirýär¹» diýip, rus dilçisi L. A. Wwedenskaýa belleýär. W.N. Komissarow hemişe gapma-garşy bolmaklygy antonimdeş sözleriň leksik manylarynyň esasy aýratynlygy hasaplaýar, hatda ony «sözleriň antonimdeş bolmagynyň we antonimdeşlikde galmagynyň hökmany şertleriniň biri²» diýip belleýär.

Dogrudan hem, türkmen dilinde reňk aňladýan sypatlaryň arasynda (ak, gök, sary, gara, gyzyl, ýaşyl, goňur we başg.) diňe **ak**, **gara** sypatlary özara antonimdeş jübüti emele getirýärler we antonimdeş bolýarlar (*ak-gara*). Olaryň antonimdeş gatnaşykda bolmagy üçin şert döredýän esasy alamat hem reňkiniň bar bolmagy (gara) we ýok bolmagy (ak) hasap edilýär. Ýöne şol alamat esasynda **ak** we **ýaşyl** sözleri hem özara antonimdeş bolup bilerdi. Sebäbi reňkiň bar bolmagy (ýaşyl) we ýok bolmagy (ak) bular üçin hem mahsusdyr. Emma bu sypatlaryň özara gapma-garşy ulanylmagyna sözlemde hiç duş gelinmeýär. **Ak** we **gara** sözleriniň sözlemlerde gapma-garşy manyda ulanylmagyna bolsa ýygy-ýygydan duş gelinýär. Olar diňe bir göni manysynda däl-de, eýsem göçme manylarda-da gapma-garşy ulanylýar. Meselem:

*Sen bir zady **ak** diýip görkezýäň welin, olar ýüzüne seredip, **gara** diýşiş durlar.* (N. Hojageldiyew, «Bagyşla, ýarym»).

*Oba şurasyny **ak** diýse **ak**, **gara** diýse **gara** bor-da.* (H. Meläyew, «Tylla teňneler»).

Gara keçe ak bolmaz (*nakyl*).

Ak gün agardar, gara gün garaldar (*nakyl*).

Käte sözlemde bir sözüň başga bir söze garşy goýulmagy onuň manysyny inkär etmeýär-de, gaýtam, tersine, ony ösdürýär, güýçlendirýär. Meselem: *Bular **adam** däl-de, ýanyň duran **ot** ahyry* (B. Seytäkow, «Gyz salgydy») diýen sözlemde **adam** sözüniň manysy inkär

¹ Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-дону, 1968, с. 5.

² Комиссаров В.Н. Словарь антонимов русского языка. 1968, с. 55.

edilýär-de, oňa **ot** sözi garşy goýulýan ýaly duýulýar. Emma **ot** sözi adam sözüne gapma-garşy mana eýe däldir, tersine, ony (adamy) oňat tarapdan häsiýetlendirýär (**seret**: ot ýaly–çakgan, çalasyň, batyr). Diýmek, sözleriň biri-biri bilen antonimdeş gatnaşykda bolmagy üçin olaryň diňe gapma-garşy goýulmagy ýeterlik däldir. Mundan başga-da olar biri-birine gapma-garşy mana hem eýe bolmalydyrlar.

Sözler beýleki sözlerden aýratynlykda alnanda dürli mana eýedirler. Mysal üçin: «Türkmençe-rusça sözlükde¹» **agyr** sözüniň birnäçe manysy berlipdir. Emma ol sözüň anyk manysy sözlemde, beýleki sözler bilen bile ulanylanda ýüze çykýar. Bu söz özüniň hakyky leksik manysyna baglylykda dürli sözler bilen antonimdeş bolup biler: **agyr ýük – ýeňil**;

agyr wezipe – aňsat, ýeňil;

agyr kesel – ýeňil;

agyr söz – süýji;

agyr durmuş – bagtly;

agyr jeza – ýeňil we ş.m.

Şeýlelikde, antonimdeş gatnaşykda köpmanyly sözler däl-de, olaryň kesgitli bir manylysy bolýar. Sebäbi köpmanyly sözüň manylarynyň hersi durmuşdaky dürli ýagdaýlary, hadysalary we ş. m. aňladýarlar. Antonimdeş gatnaşykda bolmak bilen ol jübütiň iki taýy hem durmuşdaky şol bir ýagdaýy, hadysany aňlatmalydyrlar. Mysal üçin: **agyr** sözi **ýük** sözi bilen gelende, **agyr-ýeňil** antonimi predmetiň, zadyň agramyny aňladýar, bu söz **wezipe** (agyr wezipe) sözi bilen ulanylanda bolsa, onuň manysy üýtgeýär we zähmet talap ediş derejesini bildirýär. Şeýle ýagdaýda onuň antonimi bolup, şonuň ýaly manyny bildirýän **aňsat, ýeňil** sözleri çykyş edýär.

Diýmek, antonimdeş gatnaşyk kesgitlenilende sözleriň aýratynlykda aňladýan manysyndan däl-de, olaryň ol ýa-da beýleki sözlemde, ýagny beýleki sözler bilen bile ulanylanda ýüze çykan manysyna esaslanymalydyr. Şonda antonimdeş jübütiň iki taýynyň hem manylary boýunça şol bir tematik topara degişli bolmagy zerurdyr. Meselem: **yssy–sowuk** antonimdeş jübütiň taýlary manylary boýunça biri beýlekisine barabar däldirler we biri beýlekisini inkär edýär. Şol bir wagtyň özünde olar aňladýan umumy düşüňjesi (tem-

¹ Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968, 26 sah.

peratura) boýunça birleşýärler. Şol hem bu sözleriň gapma-garşy bolmagyna şert döredýär.

«**Ajy-süýji**» antonimleri biri-birine garşy bolýarlar, şeýle-de bolsa olaryň ikisi hem şol bir semantik düşünjä – tagam bildirmäge degişlidirler. Diýmek, antonimdeş gatnaşyk manylary boýunça şol bir semantik düşünjä we şol bir tematik topara degişli bolan iki sany sözüň arasynda ýüze çykýar.

Sözler haýsy söz toparyna degişlidigine garamazdan, manylarynyň ýakynlygy boýunça şol bir semantik düşünjä birleşmekleri mümkin. Şonuň netijesinde bir tematik toparyň içinde dürli söz toparlaryna degişli sözler bolup bilýärler. Meselem: *arassa (sypat)*, *arassaçylyk (at)*, *arassalamak (işlik)*; *gije (at)*, *gijesine (hal)* we ş. m. Antonimdeş gatnaşykda bolmak üçin taýlaryň ikisi hem meňzeş leksika-grammatik häsiýete eýe bolmalydyr, ýagny antonimdeş jübütiň iki taýy hem şol bir söz toparyna degişli bolmalydyr.

Şeýlelikde, gapma-garşy mana eýe bolan, durmuşdaky şol bir ýagdaýy, hadysany aňladýan, bellibir tematik topara degişli bolan we leksika-grammatik häsiýetleri taýdan meňzeş bolan sözler antonimdeş bolup bilýärler.

Antonimleriň beýleki leksika-semantik toparlar bilen baglanyşygy

Bir leksika-semantik toparda bolmak bilen antonimleriň köpmanylyk bilen hem, sinonimler bilen hem özara baglanyşygy bar.

Antonimleriň köpmanylyk bilen baglanyşygy

Antonimleriň köpmanyly sözler bilen baglanyşygy olaryň manylarynyň arasyndaky gatnaşykda ýüze çykýar. Köpmanyly sözüň her manysynyň özüniň aýratyn antonimine eýe bolmagy mümkin. Köpmanyly sözüň anyk manysynyň ýüze çykmagy üçin onuň sözlemde, ýagny beýleki sözler bilen bile ulanylmagy uly ähmiýete eýedir. Sözüň manysyny kesgitlemäge mümkinçilik berýän in kiçi sözlem söz düzümi hasap edilýär. Mysal üçin: **açyk** sözi dürli ma-

na eýedir we onuň şol manylary söz düzüminde ýüze çykýar. Haýsy manyda ulanylýandygyna baglylykda-da oňa dürli sözler antonimdeş bolýarlar. Meselem:

Açyk (gapy) – **ýapyk**: *Bir gapy ýapyk bolsa, ýüz gapy açyk (nakyl).*

Açyk (göz,el) – **ýumuk**: *Onuň çep gözi ýumukdy, emma beýleki gözi bolsa, töwerekden hüşgär bolayyn diýen ýaly açykdy (A. Gowşudow, «Mähri-Wepa»).*

Açyk (syr, hereket) – **gizlin**: **Gizlin** söýgi görkli, **açyk**(äşgär) söýgi–merkli (nakyl).

Açyk (howa) – **bulutly**: *Güýz günleriniň howasyna ynam ýokdur, käte açyk bolýar, käte bulutly, bulaşyk bolýar.*

Antonimleriň sinonimler bilen baglanyşygy

Belli bolşy ýaly, şol bir leksika-semantik topara girmek bilen antonimleriň we sinonimleriň biri-biri bilen örän ýakyn semantik baglanyşykda bolmagy dilde täze antonimdeş jübütleriň emele gelmegine mümkinçilik döredýär. Mysal üçin: **ýagşy-ýaman** antonimdeş jübütiň her taýy özüne degişli sinonimlere eýedir: **ýagşy, gowy oňat; ýaman, erbet, ýaramaz**. Derňewiň netijesinde bu sözleriň aşakdaky antonimdeş jübütleri emele getirýändigine göz ýetirmek mümkin:

Ýagşy-ýaman: *Umyt hem arzuw ýagşy günde-de,*

ýaman günde-de ynsanyň aýrylmaz hemrasy bolýar.

(A. Kekilow, «Syrlyan bulut»)

Ýaman niýet bilen işikden giren, ýagşy niýet bilen işikden çyksyn.

(G. Ezizow, «Serpaý»)

Gowy-ýaman: *Gowy bolsaň ýalkanarsyň. Ýaman bolsaň zyndan-da çüýrärsiň.*

(N. Jumayew, «Welayat»)

Gowy-erbet: *Adam her millet bolsa-da, gowy ýa-da erbetdigini derrew mälim edýär.*

(B. Seytäkow, «Doganlar»)

Oňat-erbet: *Hawa-da, oňat adamyňam erbet taraplary bolýar,
erbet adamyňam oňat taraplarynyň bolmagy mümkin.*
(G.Şamyýew, «Ynsabyň jezasy»)

Gowy-ýaramaz: *Ýaramaz hem gowy habar hemişe ýyldyrym
hereketinde ýaýragan bolýar.*
(B. Kerbabaýew, «Gayýgysyz Atabay»)

Şonuň üçin antonimler öwrenilende, olaryň sinonimler bilen semantik baglanyşygyny hem göz öňünde tutmak zerurdyr. Rus dil biliminde bu baglanyşyk G. N. Lukinanyň¹, L. A. Wwedenskaýanyň², A. A. Kireýewiň³, L. A. Nowikowyň⁴ işlerinde seredilip geçilýär. Antonimleriň we sinonimleriň semantik baglanyşyny öwrenmek meselesine türki dilleri öwrenýän alymlaryň işlerinde-de⁵ bellibir derejede orun berilýär. Türkmen dil biliminde bu mesele ýörite derňew edilmedi.

Türkmen dilinde, köplenç ýagdaýlarda, antonimdeş jübütiň taýlary öz sinonimlerine eýedirler. Antonimdeş jübütiň bir taýy, käte iki taýy hem başga sözler bilen sinonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Şoňa baglylykda antonimleri iki topara bölmek mümkin:

Bir taýy öz sinonimlerine eýe bolan antonimdeş jübütler.

Meselem: **akylly – akmak, samsyk, akylsyz, biakyl;**

dury – bulançak, bulanyk;

ynsaply – ynapsyz, naýynsap we ş. m.

Bu ýagdaýda täze antonimdeş jübütler bir taýyny onuň sinonimleri bilen çalşyrmagyň netijesinde emele gelýärler. Mysal üçin:

¹ Лукина Г.Н. Синонимы и антонимы в пределах лексико-семантической группы слов // Лексикографический сборник. М. 1963, вып. 6. с. 105- 106.

² Введенская Л.А. О взаимодействии антонимии и синонимии // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка Ростов - на Дону, 1968, с 68-74.

Синонимические пары антонимов // Русский язык в школе 1969. № 4. с. 107 стр.

³ Киреев А. А. Об антонимах // Русский язык в школе 1954. № 3. с. 10-13.

⁴ Новиков Л.А. Антонимия и её соотношение с другими категориями лексики // Русский язык в национальной школе 1973. № 4. с. 5-14.

⁵ Mutallibow S. Antonim suzlar // Sowet maktabi. 1955, N4. s. 28.

Talybow K.A. Muasir Azärbaýçan dilindä antonimlär. Kand.dis. Baku, 1971, s. 11-12.

Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. АКД, Ташкент. 1973.

Ehtämow M.N. Başkort teleneň antonimdär hüzlege. Ufa, 1973. s. 7-9.

uzyn sözi diñe bir **gysga** sözi bilen däl-de, eýsem **kelte** sözi bilen hem antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Şeýlelikde, bu ýerde **uzyn-gysga**, **uzyn-kelte** ýaly antonimdeş jübütler emele gelýär. Bu diñe sinonimdeş sözler biri-birine manysy, ulanylyşy taýdan doly gabat gelip, biri beýlekisini doly çalşyp bilýän wagtynda mümkin bolýar. Munuň ýaly örän ýakyn baglanyşyk, köplenç, *bi-*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz*, *nä-* ýa-da *-ly/-li*, *-jaň/-jeň*, *-dar* ýaly sinonimdeş goşulmalaryň bir köke goşulmagyndan ýasalan kökdeş sözleriň arasynda bolýar. Meselem: **akylly – akylsyz**,

akylly – biakyl;

göwünli – göwünsiz,

göwünjeň – göwünsiz we ş. m.

1. Iki taýy hem öz sinonimlerine eýe bolan antonimdeş jübütler.

Meselem: **ýagсы-ýaman** antonimleriniň birinji taýy **ýagсы** sözüniň **gowy**, **oňat** sinonimleri bilen bir sinonimdeş hatary (**ýagсы**, **gowy**, **oňat**), ikinji taýy **ýaman** hem şonuň ýaly usul bilen beýleki sinonimdeş hatary (**ýaman**, **erbet**, **ýaramaz**) emele getirýär. Şeýlelikde, iki sany sinonimdeş hatar antonimdeş gatnaşyklarda bolýarlar. Bu ýagdaýda baglanyşygyň iki görnüşini bellemek mümkin:

a) bir sinonimdeş hataryň sözleri beýleki sinonimdeş hataryň her bir sözi bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Dilçiler şeýle baglanyşyga **radius** arkaly baglanyşyk diýýärler¹. Bu ýerde sinonimdeş sözler manylary boýunça doly gabat gelýärler we olar özara biri-birini çalşyp bilýärler, ýagny biri beýlekisiniň ýerine ulanylyp bilýärler. Meselem: **arassa**, **tämiz** sözleri manylary boýunça biri-birinden tapawutlanmaýarlar. Edil şonuň ýaly garşylykly manyly sinonimdeş hataryň sözleri bolan **kirli**, **hapa** hem şu manyda biri-birini çalşyp bilýärler. Şoňa görä-de bu iki sany gapma-garşylykly sinonimdeş hatardaky sözlerden aşakdaky antonimdeş jübütler emele gelmegi mümkin: **arassa-hapa**, **arassa-kirli**, **tämiz-hapa**, **tämiz-kirli**. Şeýle baglanyşyk biri-biri bilen özara sinonimdeş bolan söz ýasaýjy goşul-

¹ Введенская Л. А. О взаимодействии антонимии и синонимии // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Ростов-на-Дону. 1968. с. 71.

Шужуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. АКД. Ташкент. 1973.

malaryň şol bir köke goşulmagyndan ýasalan kökdeş sözleriň arasynda bolmagy mümkin. Meselem:

wepaly – wepasyz, wepaly – biwepa, wepadar – wepasyz, wepadar – biwepa;

günäli – günäsiz, günäli – bigünä, günäkär – günäsiz, günäkär – bigünä we ş. m.

b) bir sinonimdeş hataryň sözi beýleki gapma-garşylykly sinonimdeş hataryň diňe bir sözi bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Baglanyşygyň bu görnüşini dilçiler **göni çyzykly baglanyşyk** diýip atlandyryrlar¹. Bu hili gatnaşyk biri-birinden haýsydyr bir manysy, many ýokundysy ýa-da stilistik öwüşgini bilen tapawutlanan sinonimdeş sözleriň arasynda bolup bilýär. Mysal üçin: **aňsat** umumy ulanyşdaky söz hasap edilýär, onuň sinonimi **asan** sözi bolsa könelişen leksika degişlidir². Bulara gapma-garşylykly bolan sinonimdeş hatar **kyn** we **müşgil** sözlerinden ybarat bolup, bulardan **kyn** sözi umumy ulanyşa, **müşgil** sözi bolsa könelişen leksika degişlidir. Şonuň üçin hem bu ýagdaýda şu sinonimdeş hatarlardaky sözlerden diňe aşakdaky antonimdeş jübütler emele gelip bilýärler: **aňsat – kyn, asan – müşgil**.

Şonuň ýaly-da özara sinonimdeş bolan **günbatar, aşak, magrup** sözleri özleriniň «**günbatar**» diýen umumy manysy bilen «**gündogar**» diýen umumy mana eýe bolan özara sinonimdeş **gündogar, ýokary, maşryk** sözlerine gapma-garşydyrlar. Emma şeýle-de bolsa, bu iki sinonimdeş hatardan diňe **günbatar – gündogar, aşak – ýokary, magrup – maşryk** ýaly antonimdeş jübütler emele gelip bilýärler. Bu ýerde antonimdeş jübütleriň ýüze çykmagynyň şunuň ýaly çäklendirilmegi bu sözleriň ulanylyş geriminiň tapawutly bolmagy (**aşak-ýokary** – gepleşik leksikasy, **magrup-maşryk** – könelişen sözler) hem-de ýasalyş usulynyň aýratynlygy (**günbatar-gündogar** sözleriň goşulyşmasy) bilen şertlendirilýär. Şeýlelikde, täze antonimdeş jübütleriň emele gelmegi «her bir hatardaky sözleriň manylarynyň tapawutlanýş häsiýetine³» bagly bolýar. Täze antonimdeş jübütler biri-birinden

¹ Введенская Л.А. Агзалан iş. 72 s. Şükürow P. Агзалан iş 18 sah.

² Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Aşgabat, 2016, 79 sah.

³ Введенская Л.А. О взаимодействии антонимии и синонимии// Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Ростов-на Дону. 1968.с. 88.

manysy boýunça-da, ulanylyş gerimi taýdan hem, stilistik öwüşginine görä-de tapawutlanmaýan doly sinonimlerden has köp mukdarda emele gelýärler.

Antonimdeş gatnaşygyň söz toparlarynda ýüze çykyş aýratynlyklary

Antonimdeş gatnaşyk dildäki esasy leksika-semantik hadysalaryň biri bolmak bilen dürli söz toparyndaky sözler üçin mahsusdyr:

atlarda (gije-gündiz, toý-ýas, gys-ýaz, ýagşylyk-ýamanlyk),

syptarlarda (ak-gara, ýagşy-ýaman, uly-kiçi, aýy-süýji),

işliklerde (gitmek-gelmek, aglamak-gülmek,

başlamak-gutarmak, begenmek-gynanmak),

hallarda (öň-soň, ir-giç, çalt-haýal, aňryk-bärik, ertirine-agşamyna) we başg.

Belli bolşy ýaly, sözleriň antonimdeş gatnaşyga girmegi üçin olaryň hil alamatyny aňlatmagy zerur hasap edilýär. Antonimdeşlik şol alamatyň deňşdirilmegi netijesinde ýüze çykýar. Şoňa görä-de antonimdeş bolmak syptarlarda has giň ýaýrandyr we köp duş gelýär. Emma dildäki maglumatlaryň derňewi antonimleriň emele gelmeginde beýleki söz toparlarynyň sözleriniň hem uly ähmiýete eýedigini we olarda-da antonimdeş gatnaşygyň ýygy-ýygydan ýüze çykýandygyny görkezdi. Galyberse-de, antonimdeş gatnaşygyň ýüze çykyşy her söz toparynda öz aýratynlyklaryna eýedir.

Antonim atlar

Has atlar we anyk atlaryň köpüsi antonimdeş gatnaşykda bolup bilmeýärler. Antonim bolmak ukybyna, köplenç, abstrakt atlar eýedirler, sebäbi olaryň many öwüşginleri dürli-dürli bolýar we şolaryň esasynda olaryň gapma-garşy bolmagyna mümkinçilik hem şert döreýär. Bu atlaryň köp bölegi durmuşdaky, jemgyýetdäki gapma-garşy hadysalaryň atlaryny aňladýar: **ömür-ölüm, düýş-huş, toý-ýas**; gapma-garşylykly hilleriň, ýagdaýlaryň atlaryny aňladýar:

peýda – zyýan, ýagşylyk – ýamanlyk, şatlyk – gaýgy, begenç – gynanç we ş.m.

Meselem: *Berdimuhamet «Ölümden soňra ömür barmy?» diýen sowalyň gadymdan bäri adamlary gyzyklandyryp gelyändigini bilýärdi (G.Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).*

Toýa garramak ýok, ýasa – könelmek (nakyl).

Peýdasy topukdan, zyýany dyzdan (nakyl).

Ýagşylyk etseň ýanyňda, ýamanlyk etseň alnyňda (nakyl).

Ol hemişe halkyň içinde gezeni üçin halkyň meýli, niýeti, begenji, gynanjy oňa aýandy (B.Kerbabayew, «Aýgytly ädim»).

Ýeri gelende aýtsak, bu sözleriň manylaryndaky şol aýratynlyk sözlüklerde olara düşündiriş berlende-de göz önünde tutulýar. Mysal üçin: «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde¹) **gaýra** sözüne «ileriniň garşysyndaky tarap» (414 sah.), **günbatar** sözüne «gündogaryň garşysy» (499 sah.) diýlip, goşmaça düşündirişler ulanylypdyr. Dünýäniň dört tarapynyň biri-biriniň garşysynda ýatýan taraplary hökmünde *günorta we demirgazyk* sözlerine-de şonuň ýaly goşmaça düşündirişler berlipdir: **günorta** sözüne «demirgazygyň gabat garşysy» (500 sah.), **demirgazyk** sözüne bolsa «günortanyň garşysynda ýatýan tarap» (250 sah.) diýlip düşündiriş berilýär. Bu bolsa, görşümüz ýaly, sözleriň manysyny has takyk görkezmäge doly mümkinçilik beripdir.

Şeýle sözleriň antonimdeşligi «hakyky durmuşdaky gapma-garşylykly hasap edilýän predmetleriň we hadysalaryň özleriniň garşy goýulmagyna²) esaslanýar, emma hakyky durmuşdaky köp hadysalaryň özünden-özi gapma-garşy bolmaýandygyny bellemek zerur. Olaryň gapma-garşylygy hersiniň özüne mahsus bolan esasy alamatlaryna esaslanýar. Mysal üçin: gije-gündiz hadysalarynyň gapma-garşy bolmagynyň esasynda ýagtylygyň barlygy we ýoklugy ýatýan bolsa, ertir-agşam sözleriniň gapma-garşy bolmagy Günün dogmagy we ýaşmagy bilen baglydyr. Meselem: **Gündiz** tüssä gitme, **gije**–yşyga (nakyl); **Gündiziň** gyzgyn howry sowlup, **gije** salkynlaşypdy (B.Kerbabayew, «Aýgytly ädim»); **Agşamnyň haýryndan**

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I t. Aşgabat, 2016.

² Алёхина А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. Канд. дис. М. 1968, с.13.

ertiriň şeri ýagşy (*nakyl*). Başga bir tarapdan, bu hadysalar ýigrimi dört sagatdan ybarat bolan tutuş günün bölekleri hökmünde bellibir tertipde we zzygiderlilikde gelip, biri-birini çalyşýarlar. Şonda **ertir** günün başlanýan wagtyny, **başyny**, **agşam** bolsa onuň gutarýan wagtyny, **soňuny** aňladýar. Bu hadysalaryň şol alamatlary ol ýa-da beýleki sözüň manysyna sözlüklerde düşündiriş berlen-de peýdalanylýar. Mysal üçin: «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde¹» **gije** sözüne «agşamdan soň başlap, daň atýança dowam edýän wagt» (435 *sah.*) diýlip, **gündiz** sözüne bolsa «ertir bilen agşamnyň aralygyndaky wagt, howanyň ýagty wagty» (435 *sah.*) diýlip düşündiriş berilýär.

Şeýle gatnaşyk **ýaz**, **bahar**, **tomus**, **güýz**, **gyş** sözlerinde hem bar. Şu zzygiderlilikde olar biri beýlekisini çalyşýarlar we ýylyň passyalarynyň dört bölegini aňladýarlar.

Bu sözler özara biri-biri bilen **gyş – tomus** we **ýaz, bahar – güýz** ýaly antonimdeş jübütleri emele getirýär diýlip hasap edilýär. Özbek dilinde bu sözler **gyş – ýaz**, **güýz – bahar** ýaly iki sany antonimdeş jübüt emele getirýär². Bu ýerde **ýaz** sözi **tomus** sözünüň manysynda çykyş edýär. Türkmen dilinde bolsa, bu sözler **gyş – ýaz**, **gyş – tomus** ýaly antonimdeş jübütleri emele getirýärler. Meselem: *Aýazly gyş diýmän, jöwzaly tomus diýmän, irginsiz zähmet çekdim* (Sowet Türkmenistany); *Agyr günlerde olar (arzuwlar) ynsanyň depesinde dumanlap duran garly gyşyň gara dumanlarynyň ornuna ýazyň ýakymly şemalyny ösdürýär* (A. Kekilow. Syrylan bulut). Olaryň gapma-garşylygy bu düşünjelere mahsus bolan esasy alamatlaryna, ýagny **ýazyň**, **tomsuň** ýylyň **yssy** wagty, **gyşyň** bolsa ýylyň **sowuk** wagty bolýandygyna esaslanýar. Meselem:

Gyş gamyny **ýazdan** iý (*nakyl*).

Gyş gyzamyk gelmesin, **tomus** – mama (*nakyl*).

Bularyň içinden türkmen dilinde **gyş – ýaz** antonimdeş jübüti has ýygy duş gelýär we giňden ulanylýar. Bu sözleriň şunuň ýaly ýygy-ýygydan we zzydigerli ýagdaýda gapma-garşy ulanylmagynyň netijesinde dilde jemlemegi, umumylaşdyrmagy bildirip, «ýyl boýy»

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II t. Aşgabat, 2016.

² Şukurov R. Uzbek tilida antonimler. Taşkent, 1977, 25 sah.

manysynda tutuş ýyly aňladýan **gyşy-ýazy, gyşyn-ýazyn** ýaly tirkeş sözler emele gelipdir. Meselem: *Ynha, şu oturanlaryň bary ýer gar-bap gün görýär, gyşy-ýazy diýmän, ertirden agşama çenli der dökyär* (G. Kulyýew, «Gara kerwen»).

Şunuň esasynda **ýaz** sözi türkmen dilinde diňe bir **bahar** many-synda ulanylman, ýylyň maýyl, yssy wagtyny aňladýan **tomus** sözüniň hem manysynda ulanylýar we şol manysynda-da ol **gyş** sözüne gapma-garşy bolup gelyär diýen netije çykarmak mümkin. Dilde **ba-har** we **gyş** sözleriniň gapma-garşy ulanylyşyna duş gelinmedi.

Antonim atlaryň ýene-de bir toparyny giňişlik, orun, tarap gatnaşyklaryny aňladýan atlardan emele gelen antonimler düzýärler. Antonimdeş gatnaşykda bolmak bilen özara jübüt emele getirýän bu sözler älemiň, haýsydyr bir giňişligiň biri-birine gapma-garşy durýan taraplaryny aňladýarlar. Mysal üçin: **günbatar – gündogar, günorta – demirgazyk, ileri – gaýra, aşak – ýokary**. Meselem: *Adamlar toplum-toplum bolup, ilerden gaýra, gündogardan günbatara uzalyp ýatan uly köçeleriň ugry bilen gidip barýardylar* (A. Kekilow, «Syrlylan bulut»).

Haýsydyr bir zadyň başyny we soňuny, öň we yz tarapyny aňladýan: **baş – aýak, alyn – ýeňse, front – tyl, öň – yz, öň – soň** sözleri-ne-de şeýle alamat mahsus bolanlygy sebäpli olar dilde gapma-garşy manyda ulanylýarlar. Meselem:

Öňüm gelenden, soňum gelsin (nakyl).

Öňümde ajy goýduň, arkamda diňçi goýduň (nakyl).

Şonuň ýaly manyda ulanylyp, ýagny tutuş bir giňişligiň gapma-garşy taraplaryny aňladyp gelyän antonimdeş jübüti emele getirip, **Asman – Ýer, Asman – Zemin, Ýer – Gök** ýaly sözler hem özara antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Meselem:

Asman diýrler Zeminde, Zemin diýrler Asmanda.

Bir-birege gümanda, güman senden bihabar (Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Adam bilen adamyň arasynda Ýer bilen Gök ýaly tapawut ýatyr (G. Şamyýew, «Ynsabyň jezasy»).

Aşagyň – Ýer, ýokaryň – Asman, eliňden geleniňi et (N. Jumaýew, «Welaýat»).

Asman bilen Zemini birleşdirýän ýagşyň astynda duran, ol (oglan) öz boý-syratynyň ösüp gidip barýanyny duýdy (G.Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

Bu wagt ol özüni Ýer bilen Gögi birleşdirýän belent, syrdam we kuwwatly daragt ýaly duýýardy (şol ýerde).

Käbir anyk atlar hem özara gapma-garşylykly mana eýe bolup, antonimdeş gatnaşykda bolýarlar we antonimdeş jübüti emele getirýärler. Bu sözler şahslary olara mahsus bolan alamatlaryna, häsiýetlerine, ýerine ýetirýän işlerine baglylykda atlandyryýarlar, aňladýarlar: **dost–duşman, ýakyn–ýat, ynsan–haýwan, çagalar–ulular, aklawçy–garalawçy, zalym–pukara** we ş.m. Bu antonimdeş jübütler özlerinde olary häsiýetlendirýän manyny saklaýar. Mysal üçin: **çagalar-ulular** adamlary ýaşyna baglylykda, **aklawçy–garalawçy** bolsa, olaryň ýerine ýetirýän işine baglylykda häsiýetlendirýär. Meselem:

Çagalaryň oýnuna syn etmek ululara gzyksyzdyr.

Düşüniň, men beýnisi boş haýwan däl. Men ynsan! (G.Kulyýew, «Gara kerwen»).

Anyk zatlary aňladýan atlar özleriniň diňe asyl manylarynda däl-de, eýsem göçme manylarynda-da antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Sebäbi sözleriň göçme manylary olaryň ilkinji asyl manylarynyň esasynda, şol manylar bilen baglanyşykly ýüze çykýar. Mysal üçin: **baş** we **aýak** sözleri adamyň beden agzalaryny aňladyp gelenlerinde gönüden-göni agzalary bildirmekden başga-da, görwäniň, bedeniň başlanýan we gutarýan ýeri hökmünde gapma-garşy goýulýar we özara antonimdeş bolýarlar. Meselem:

Aýagy ummanda,

Baş dumanda (K.Gurbannepesow, «Ýedi ýaprap»).

Baş ulusy – döwlet, aýak ulusy – mähnet (nakyl).

Bu setirlerde **baş** we **aýak** sözleriniň gapma-garşy goýulmagyna olary häsiýetlendirip gelen **döwlet** we **mähnet**, antonimdeş sözleri hem öz täsirini ýetirýär.

Beýik söz ussady, akylдар şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň şygryrlarynda **baş** sözünüň «ýolbaşçy», «başçy» manysynda, **aýak** sözünüň şonuň garamagyndaky işçiler, şolara **gulluk edýän adamlar**

manysynda ulanylyp, gapma-garşy goýulmagyna hem duş gelmek bolýar. Meselem:

Bu eýýamda baş aýakdyr, aýak – baş

Ýagşy haýsy, ýaman haýsy bilinmez.

Sebäbi dilde **başçy** we **işçi** sözleri hem gapma-garşy manyda ulanylýar. Meselem: *Müň işçiden bir başçy (nakyl)*. Magtymgulynyň şygrylarynda **baş** we **aýak** sözlerine sinonimdeş bolan **paý** (aýak) hem-de **ser** (baş) alynma sözleri hem antonimdeş manyda ulanylýarlar. Meselem:

Ýar ýolunda gadam goýsaň

Paý ornuna ser biläni.

Baş we **aýak** sözleri göçme manyda hem ulanylýar we **baş** sözi bir zadyň başlanýan wagtyny, başyny, öňüni (gyşyň başy), **aýak** sözi bolsa bir zadyň gutarýan wagtyny, ahyryny, soňuny aňladyp gelýärler we biri-biri bilen antonimdeş jübüti emele getirýär. Meselem:

Ýylky ýylynyň aýagy sowuk, towuk ýylynyň başy sowyk (nakyl).

Ilki bilen «Obaňyz ýabyň aýagynda ýerleşýärmä ýa-da başynda?» diýip soralar eken (H.Meläýew, «Melgun»).

Onuň pikiri şu ýyl ýazyň aýaklarynda, tomsuň başlarynda Maşadyň, Maru-Şahu-jahanyň, Hywanyň bazarlaryna sürüljek mallar hakdady. (M.Seyidow, «Kesearkaç»).

Bu antonimdeş jübütiň dilde ýygy-ýygydan ulanylmagy «tutuşlygyna», «uçdantutma», «bütünleý» ýaly manylary bildirýän **başdan-aýak** tirkeş sözünüň emele gelmegine hem sebäp bolupdyr. Meselem: *Kasym geň galyp seretmek bilen Akjagüli täzedan başdan-aýak gözden geçirdi (B.Seytäkow, «Doganlar»).*

Adamyň beden agzalaryny bildirýän **depe** we **daban** anyk atlar hem göwräniň başlanýan hem-de gutarýan yerleriniň ady hökmünde gapma-garşy goýlup antonimdeş bolýarlar. Meselem:

Depeden akan der dabanyndan syrykdy (B.Kerbabayew, «Aýgytly ädim»). *Akmämmed aga, özüň görýärsiň ahyryn, men işime ýetişip bilmän, bir depäm, bir dabany degýär (A.Gowşudow, «Köpetdagyň eteginde»).* *Syrkawyň haly teňdi, gyzgyny galyp, depesinden dabanyna çenli lowlap ýanýardy.*

Antonim atlaryň bellibir bölegini başga söz toparlaryna degişli bolan antonimdeş sözlerden emele gelen ýasama atlar düzýärler. Bu antonim atlaryň köp bölegi sypatlardan we işliklerden ýasalarylar. Haýsy kökden, asyl sözden ýasalandygyna baglylykda türkmen dilinde bu antonimleriň aşakdaky görnüşleri bar:

a) antonimdeş sypatlara *-lyk/-lik*, *-çylyk/-çilik*, *-çulyk/-çülik* we ş.m. söz ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalan antonim atlar: **ýagsylyk–ýamanlyk, baýlyk–garyplyk, juwanlyk–gojalyk, ýaşlyk–garrylyk, bagtlylyk–betbagtlyk, gytçylyk–bolçulyk, arassaçylyk–hapaçylyk** we ş.m. Meselem:

Ýagsylyk tamasyn etmäň,

Ýamanlyk çykmaýan ärdem (Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Baýlykdan garyp düşene ýok-da bolsa, bar ýaly,

Garyplykdan baýana, bar-da bolsa, ýok ýaly (nakyl).

Jahlylykda bezenmedim, haýp maňa,

Gojalykda bezenmeklik aýp maňa (nakyl).

Bu garagol jahlylykdan giderin

Ol hasaly gojalykdan giderin (G. Ezizow, «Serpaý»).

Bir mahalky uly dogruçylyga

Bu gün ýalançylyk diýip-de bolar (K.Gurbannepesow, «Toprak»).

b) antonimdeş işliklere dürli söz ýasaýjy goşulmalaryň goşulmagy bilen ýasalan antonim atlar: **girelge–çykalga, girdeji–çykdajy, duşuşyk–aýrallyk, eziji–eziliji, algy–bergi** we ş.m. Bu sözler adamlary, şahslary ýerine ýetirýän işine baglylykda atlandyrylar, dürli almatlary, ýagdaýlary we ş.m. aňladýarlar hem-de özüniň ýasalan «şol söz toparlarynyň antonimdeşligini gös-göni şöhlendirýär¹».

Meselem: **Çykdajy çykman, girdeji girmez** (nakyl).

Algynyň soňy bergi bolar (nakyl).

Halky aýaga galdyryp, biz adamlara bagtly durmuşy wada etdik.

Ezijilerem, ezilýänlerem bolmaly däldir diýdik.

(G.Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»).

¹ Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. М. 1973, с. 177.

Biologik jynsy taýdan tapawutlanýan özara gatnaşykly sözler

Dil biliminde, şol sanda türkmen dilinde jedelli meseleleriň biri hem biologik jynsy taýdan tapawutlanýan özara gatnaşykly garyndaşlyk adalgalarynyň, haýwanlaryň, guşlaryň atlarynyň, milleti, käri boýunça adamlary aňladýan atlaryň arasyndaky many gatnaşygydyr. Rus dil biliminde-de, türkologiýada-da **aýal – erkek, oğlan – gyz, ogul – gyz, daýy – daýza** ýaly garyndaşlyk adalgalarynyň **sygyr – öküz, goýun – goç, geçi – teke** ýaly haýwan atlarynyň, **towuk – horaz** ýaly guş atlarynyň, rus dilindäki **москвич – москвичка, тракторист – трактористка, ученик – ученица** ýaly milleti, käri boýunça adamlary aňladýan sözleriň özara antonimdeşdigi ýa-da däldigi barada dürli garaýyşlar bar. Mysal üçin: rus dilçileri W.N.Klýuýewanyň¹, N.P.Kolesnikowyň² işlerinde, türki dilleriň umumy dil bilimine, leksikologiýasyna bagyşlanan käbir işlerde³ bu düşüňjeler gapma-garşy hasap edilip, bu sözler bolsa antonimik gatnaşykda bolýar diýilýär. Meselem: W.N.Klýuýewa öz işinde biologik jyns bilen baglanyşykly düşüňjeleri gapma-garşy goýup, женщина (**aýal**) – мужчина (**erkek**), сын (**ogul**) – дочь (**gyz**), сестра (**aýal dogan**) – брат (**erkek dogan**), коза (**geçi**) – козёл (**teke**), корова (**sygyr**) – бык (**öküz**), курица (**towuk**) – петух (**horaz**) ýaly sözleri antonimdeş diýip belleýär⁴. Onuň pikirine görä, milletine, ýaşayan ýerine baglylykda adamlary bildirýän **монгол – монголка, москвич – москвичка** ýaly sözler hem antonimdeşdirler we bularda antonimdeş gatnaşyk ýörite afflikisleriň (goşulmalaryň) kömegi arkaly aňladylyar.

Emma ol kär, hünär bilen baglanyşykly adamlary aňladýan atlary antonimdeş hasap etmeýär we bu düşüňjeleriň «mazmunynda biologik jyns taýdan fiziki gapma-garşylyk yok we bolup hem bilmez» diýip belleýär⁵.

¹ Ключева В. Н. Проблема антонимов // Учен. Зап. Первого Московского пед. Ин-та иностранных языков. 1956. т.9. с.81.

² Колесников Н. П. Словарь антонимов русского языка, Тбилиси, 1972, с.5.

³ Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология М., 1969, с. 62-66. Hozirgi zamon uzbek tili. Leksikologiýa, fonetika, morfologiýa-Taşkent, 1957, с. 84.

⁴ Ключева В. Н. Agzalan iş. 81 sah.

⁵ Ключева В. Н. Agzalan iş. 82 sah.

Bu garaşy beýleki käbir alymlar hem goldaýarlar. Mysal üçin: rus alymy O. S. Ahmanowa **сестра** (aýal dogan) – **брат** (erkek dogan) ýaly biri-birine garşy bolýan özara gatnaşykly sözleri hem antonimdeş hasaplaýar¹. Rus dilindäki antonimleriň ýörite derňewi bilen meşgullanan alym L. A. Nowikowyň pikirine görä, diňe **aýal–erkek, oglan–gyz** ýaly sözler özara antonimdeş bolýarlar. Emma ýaşayan ýeri, milleti, hünäri bilen baglanyşykly adamlary aňladýan sözler antonimdeş bolup bilmeyärler. Bu toparlary biri-birinden tapawutlandyrmak bilen ol «**aýal–erkek, ýigit–gyz, oglan–gyz** düşüňjeleriň biri-birine garşy goýulmagynda özara gatnaşyk has doly we aýdyň görnüşde ýüze çykýar, **student–studentka, normirowşik–normirowşik aýal, leningradly–leningradly aýal** ýaly sözlerde bolsa ol ikinji derejeli alamat bolup ýüze çykýar. Birinji ýagdaýda jyns boýunça gapma-garşylyk oňa has mahsus alamat bolýan bolsa (aýal–erkek, naçar – erkek), ikinjide ol oňa mahsus däl-de, ýerine ýetirýän işi, käri, ýaşayan ýeri boýunça atlandyrylýan adamlaryň dürli jynsa degişlidigini tapawutlandyrmaga hyzmat edýär we ş.m.²» diýip belleýär.

Beýleki käbir alymlaryň bu meselä bagyşlap ýazan işlerinde bolsa şeýle sözleriň antonimdeşligi, umuman, inkär edilýär. Mysal üçin: Ý. I. Gelblu adamlary we haýwanlary aňladýan hem-de olary biologik jynsy taýdan tapawutlandyryýan jübüt düşüňjeleri gapma-garşy hasaplamaýar.

Ol «biologik jynsyň atlary bu ýerde özara gatnaşykly sözler hökmünde çykyş edýär³» diýip ýazýar. Rus alymy L. A. Wwedenskaýa⁴, türki dillerde bu meseläni derňän alymlardan B. Isabekow, M. N. Ähtämow, R. Şükürow dagy hem şu pikiri goldaýarlar⁵.

¹ *Ахманова О.С.* Словарь лингвистических терминов. М, 1969, с. 50.

² *Новиков Л.А.* Антономия в русском языке. М. 1973, с. 135.

³ *Гельблу Я.И.* К истории возникновения антонимичных отношений // Учен. Зал. Баш ТУ. Вопросы германской филологии. Вып. 28. Сер. Филол. наук. №11 Уфа, 1969, с. 80.

⁴ *Введенская Л.А.* Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1971, с. 28

⁵ *Isabekow B.O.* Häzirki Uzbek tilida leksik antonimiya. Kand. dis. Taşkent, 1973. 38 sah.

Ähtämow M.N. Başkort teleneň antonimdär hüzlege. Ufa, 1973, 13 sah.

Şükürow R. Uzbek tilida antonimlar. Taşkent, 1977, 24-25 sah.

Türkmen diliniň maglumatlary hem alymlaryň şu mesele baradaky garaýyşlarynyň dogrudygyny tassyklaýar. Sebäbi, **birinjiden**, biologik jynsyň gapma-garşy düşünje hökmünde kesgitlenmeginiň özi jedelli meseledir. L. A. Wwedenskaýanyň belleýşi ýaly, «biologik jynsyň tebigaty derňelýän, olaryň kesgitlenmesi, toparlary berilýän ylmy işlerde-de, logika boýunça okuw kitaplarynda-da şol ugurdan işleýän alymlaryň biologik jyns bilen baglanyşykly düşüňjeleri gapma-garşy hasaplamagyna degişli mysallar ýok¹».

Ikinjiden, biologik jyns topary her dilde dürli hili görkezilýär. Birnäçe dilde (rus, nemes, fransuz) jyns topary diňe bir aýratyn sözler bilen däl-de, käbir ýörite goşulmalar, artikler bilen hem aňladylýar. Türki dillerde, şol sanda türkmen diliniň grammatikasynada biologik jyns hiç hili serişde arkaly görkezilmeýär. Dogry, käbir **ata-ene, ogul-gyz, daýy-daýza** ýaly garyndaşlyk aňladýan adalgalarda, **horaz-towuk, öküz-sygyr, goýun-goç** ýaly käbir guşlaryň, haýwanlaryň atlarynda biologik jynsyň her görnüşi aýry-aýry sözler arkaly aňladylýar. Emma bu ýerde-de ol sözler biri-birine garşylykly däl-de, eýsem barabar gatnaşykda we diňe biologik jynsy taýdan tapawutlanýan düşüňjeleri aňladýarlar. (Meselem: ata, ene – hossarlar; ogul, gyz – çagalar we ş.m.)

Mundan hem başga türkmen dilinde, düzgün boýunça, biologik jyns tapawudy aýratyn sözler bilen aňladylmaýan ýagdaýlary hem az däl we adamlaryň hem-de haýwanlaryň iki jynsa degişlisi hem şol bir söz arkaly aňladylýar. Mysal üçin: **dogan** sözi erkek dogany hem, aýal dogany hem aňladýar, **agtyk** sözi ogul agtygy hem, gyz agtygy hem aňladýar we ş.m. Bu düşüňjeleri jyns taýdan tapawutlandyryp görkezmek zerur bolanda türkmen dilinde ol sözleriň önünden **ogul, gyz, erkek, aýal** ýaly sözler ulanylýar: **erkek dogan, aýal (gyz) dogan, ogul agtyk, gyz agtyk** we ş.m.

Sonuň ýaly hem haýwanlaryň, guşlaryň atlarynyň köpüsinde-de olaryň jyns tapawudyny bildirýän ýörite sözler ulanylmaýar. Türkmen dilinde, köplenç ýagdaýlarda, haýwanlaryň, guşlaryň iki jynsa degişlisi hem şol bir söz arkaly aňladylýar. Meselem: pişik, gaplaň, tilki, möjek, serçe, garga, bilbil, garlawaç we ş.m.

¹ Введенская Л. А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону. 1971, с.29.

Milletiň atlary (türkmen, rus, gazak, özbek), ýaşayan ýeri bilen baglylykda (änewli, akdepeli, maryly, tejenli, aşgabatly) we käri bilen baglylykda (işçi, agronom, daýhan, pagtaçy) adamlary aňladýan sözlerde-de türkmen dilinde olaryň jyns aýratynlygy grammatik serişdeler arkaly tapawutlandyrylmaýar we jyns topary ulanylmaýar.

Şeýlelikde, türkmen dilinde diňe biologik jynsy taýdan tapawutlanýan özara gatnaşykly sözler antonim däldirler. **Aýal** we **erkek** sözleri bu kada eýermeyän söz hökmünde diňe bir biologik jyns tapawudy boýunça däl-de, eýsem, göçme manylary we many öwüşginleri esasynda biri-birine gapma-garşy bolýarlar. Mysal üçin: **aýal** sözi dilde **ejiz**, **naçar** manysynda, **erkek** sözi bolsa **güýçli**, **gaýratly** manysynda ulanylýarlar. Şoňa görä-de olar şu manylarynda-da biri-birine gapma-garşy bolýarlar we özara antonimdeş jübüt emele getirýärler. Meselem: Gözýaş dökmek **aýallaryň** işidir, **erkek** adam üçin utançdyr (*B. Seýtäkow, «Doganlar»*). **Erkek** sözi bilen **aýal** sözüniň sinonimdeş sözleri bolan **zenan**, **naçar** hem antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler. Meselem: Ýene **erkek** diýjeksiň. **Naçaram** bolsam, men-ä ýüze gelibilmezdim (*G. Şamyýew, «Ynsabyň jezasy»*). Şolar ýaly ejize ganym **erkek** bolandan, lebzine bitin **zenan** bolanyň gowy («*Tokmak*»).

Türkmen dilindäki antonim atlar özleriniň leksik manylary boýunça aşakdaky toparlara bölünýärler:

1) adamlaryň psihologik duýgularyny, ýagdaýlaryny bildirýän antonimler: **şatlyk–gaýgy**, **şatlyk–hasrat**, **begenç–gynanç**, **gülki–agy**, **gahar–mähir** we ş.m.

2) adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary bildirýän antonimler: **dost–duşman**, **ýakyn–ýat**, **dogan–ýat**, **garyndaş–keseki** we ş. m.

3) giňişlik, orun bilen baglanyşykly düşüňjeleri aňladýan antonimler: **ileri–gaýra**, **günorta–demirgazyk**, **gündogar–günbatar**, **aşak–ýokary**, **Asman–Zemin**, **Ýer–Gök**, **ýele–yk**, **baş–aýak** we ş.m.

4) Wagt gatnaşyklaryny bildirýän antonimler **gije–gündiz**, **gys–yaz**, **geçmiş–geljek**, **şam–säher** we ş.m.

5) jemgyýetçilik-ykdysady düşüňjeleri, syýasy akymalary, toparlary aňladýan antonimler: **baýlyk–garyplyk**, **sagçy–çepçi**, **bolşewik–menşewik**, **aklar–gyzylar**, **yzdagalyjy–öňdebaryjy** we ş. m.

6) hakyky durmuş hadysalaryny bildirýän antonimler: **toý-ýas, ömür-ölüm, ölüm-ýaşayyş** we. ş. m.

7) dürli abstrakt ýagdaýlary, hilleri, hereketleri bildirýän antonimler: **arassaçylyk-hapaçylyk, sorag-jogap, hakykat-töhmet, lezzet-ezýet, haýyş-höküm, hujum-goranyş, üstünlik-kemçilik** we ş.m.

8) din bilen baglanyşykly düşüňjeleri aňladýan antonimler: **öwlat-garaçy, günä-sogap, behişt-dowzah, jennet-dowzah, halal-haram** we ş. m.

Antonim sypatlar

Beýleki söz toparlaryna garanda antonimdeş gatnaşyk sypatlarda has giň ýaýrandyr. Sebäbi sypatlarda göçme manyda ulanylmak ukyby, goşmaça many öwüşginlerine eýe bolmak häsiýeti has güýçlüdir. Şol häsiýetlerini göz önünde tutmak bilen alymlaryň köpüsi antonimdeş gatnaşykda bolmaklygy sypatlaryň esasy aýratynlygy hökmünde belleýärler¹.

Rus alymy A.A.Reformatskiý «Antonimdeş gatnaşygyň ýüze çykmagy üçin dürli derejede bolýan we netijede, gapma-garşylyga baryp ýetýän hil alamaty bolmaly» diýip ýazýar². Dogrudan hem, sözleriň köpüsi hil alamatyny aňlatmagyň esasynda antonimdeş gatnaşykda bolýarlar, şonuň üsti bilen hem antonimdeş gatnaşygyň dildäki hil aňladýan sözleriň arasynda has giň ýaýrandygyny düşündürmek mümkin. Belli türkmen dilçisi Amanmyrat Annanuwow hem şu garaýşyň tarapdary bolup çykyş edýär. Onuň pikirine görä, hil düşüňjesini ýa-da haýsydyr bir hil alamatyny aňladýan sözler özara antonimdeş bolýarlar³.

¹ Клюева В.Н. Проблема антонимов // Учен. зап. Первого Московского пед. ин-та иностранных языков 1956. Т-9-с 80; Musin Ž. Kazak tilindegi antonim sözder.Kand. dis. Kokçetaw, 1970, 52 s; Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1967, с.96. we başg.

² *Reformatskiý A.A.* Agzalan iş. 96 sah.

³ *Annanuwow A.* Diliň sözlük sostawy hakynda. Aşgabat, 1961,86-87 sah.

Sypatlaryň özara antonimdeş gatnaşyklaryny kesgitlemegiň esasynda hil alamatynyň gapma-garşylykly bolmagy ýatýar. Mysal üçin: **ak-gara, ajy-süýji, ýagşy-ýaman, uly-kiçi** we ş.m. Meselem:

Ak gün agardar, gara gün garaldar (nakyl).

Ajysy bolmadygyň süýjüsi bolmaz (nakyl).

Ýamanyň ýary bolynçan, ýagşynyň ýesiri bol (nakyl).

Ýagşyny ýaman diýme, daşyň hem bolsa,

Ýamany ýagşy diýme, ýakynyň hem bolsa (nakyl).

Ulyny uly bil, kiçini-kiçi (nakyl).

Ak puly saklarlar gara gün üçin,

Hoş gezerler gyzyl, ýaşyl, al tapsa. (Magtymguly. Saýlanan goşgular).

Sözleriň beýleki leksika-grammatik toparýnda bolşy ýaly, köpmanyly sypatlaryň ähli manylary biri-birine gapma-garşylykly bolýan halatlaryna düş gelmek bolýar. Mysal üçin: **güýçli–güýçsüz** antonimdeş sypatlar özleriniň hemme manylarynda biri-birine gapma-garşydyrlar. Meselem:

Güýçli 1) kuwwatly, zor

(güýçli adam)

2) zarply, batly

(güýçli ýel)

3) goýy, täsirli

(güýçli çakyr)

4) ýokumly, tagamly

(güýçli nahar)

Güýçsüz 1) kuwwatsyz, ejiz

(güýçsüz adam)

2) gowşak, çala ýuwaş

(güýçsüz ýel)

3) goýy däl; ýuwan; täsiri az

(güýçsüz çakyr)

4) ýokumsyz, tagamsyz

(güýçsüz nahar)

Şunuň ýaly ähli manysynda biri-birine gapma-garşy bolmak, köplenç, kökdeş antonimlerde ýa-da birmanyly sypatlarda düş gelýär: **akylly–akmak, akylly–aklysyz, begençli–gynançly, gije-ki–gündizki, agzybir–agzala, abraýly–biabraý, tertipli–biter-tip, edepli–edepsiz** we ş.m. Emma köp ýagdaýlarda sypatlar ähli manylary boýunça däl-de, belli-belli leksika-semantik görnüşlerinde biri-biri bilen özara antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Şol antonimdeş gatnaşyklary kesgitlemek üçin sypatlaryň anyk manysynyň ýüze çykmagyna ýardam edýän iň kiçi söz gurşawy, ýagny atdan we ony aýyklarap gelýän sypatdan emele gelen söz düzümi zerur bolup durýar.

Şol söz düzüminde sypatlaryň anyk, kesgitli manysy onuň aýyklar gelen adyna baglylykda ýüze çykýar: *açyk gapy*–*ýapyk gapy*, *açyk howa*–*bulutly howa*, *gaty agaç*–*ýumşak agaç*, *gaty ýöreýiş*–*haýal ýöreýiş*, *gaty ses*–*ýuwaş ses* we ş.m.

N.A. Şehtmanyň belleýşi ýaly, «has anyk gapma-garşylyk aýratyn alnan sözlerde däl-de, sözleriň ol ýa-da beýleki söz düzümlerinde belli bolýan anyk semantik alamatlarynda ýüze çykýar¹». Bu pikir sypatlara-da degişlidir. Sözlemeden daşarda olar umumy mana eýedirler. Atlar bilen söz düzümini emele getirip ulansalar, olaryň anyk manysy ýüze çykýar. Mysal üçin: **bitin** sözüne sözlemeden daşarda anyk bir antonimdeş söz tapmak mümkin bolmaýar. Bu sypata söz düzümindäki ýa-da sözlemdäki ýüze çykýan manysyna baglylykda **döwük**, **deşik**, **ýyrtyk**, **ýykyk**, **ýaryk**, **ýarty** ýaly sözler antonimdeş bolmagy mümkin. Bu sypat **geým** sözi bilen söz düzümini emele getirende, onuň antonimi **ýyrtyk** sözi bolýar: **bitin** geým–**ýyrtyk** geým; bu söz **käse** sözi bilen gelende, onuň manysy **döwük** sözüne gapma-garşy bolýar: **bitin** käse–**döwük** käse. Bu sözün **gawun** sözi bilen ulanylmagy onuň **ýaryk** sözüne antonimdeş bolmagyna sebäp bolýar: **bitin** gawun–**ýaryk** gawun; ol çörek sözi bilen gelende bolsa, **ýarty** sözi bilen antonimdeş gatnaşyga girýär: **bitin çörek**–**ýarty çörek** we ş.m.

Şeýlelikde, köpmanyly sypatlar atlary aýyklar, şolar bilen söz düzümini emele getirip ulanylanda, anyk manylarynyň ýüze çykmagyna, anyklaşmagyna, olaryň manylaryna has çuň aralaşylmagyna mümkinçilik döreýär. Aýyklaýan adynyň manysynyň häsiýetine baglylykda bu sypatlaryň dürli antonimdeş sözlere eýe bolmagy mümkin, ýagny belligir söz bilen köpmanyly sypatlaryň tutuş özi däl-de, anyk bir manysy antonimdeş gatnaşykda bolýar.

Antonimdeş gatnaşyklaryň ýüze çykýan esasy ulgamy bolmak bilen sypatlar dürli-dürli alamatlary aňladýarlar. Şeýle-de bolsa, bu alamatlaryň özünden-özi antonimdeş gatnaşyga girip bilmeýärler. Umumy kabul edilen we anyk ölçegleriň esasynda adam belligir tara-

¹ Шехтман Н.А. Сочетаемость слов – антонимов // Учён. Зап. ЛПИ. им. А.И. Герцена, 1965.т. 261.с. 135.

py boýunça zatlaryň arasyndaky tapawudy deňeşdirýär we olara baha berýär. Hut şol baha bermekde-de olaryň hillerindäki, alamatlaryndaky bar bolan gapma-garşylyk ýüze çykarylýar we kesgitlenilýär.

Antonimdeş gatnaşykda bolmak bilen, ol jübütleriň taýlarynyň dürli alamatlary aňlatmagy mümkin:

1) predmetiň, zadyň hili boýunça häsiýetini: *ýaman–ýagşy, ajy–süýji, arassa–hapa;*

2) ölçegi boýunça häsiýetini: *uly–kiçi, beýik–pes, uzyn-gysga, giň-dar;*

3) predmetde, zatda ol ýa-da beýleki alamatyň barlygy, ýoklugy bilen bagly häsiýetini: *göwünjeň–göwünsiz, güýçli–güýçsüz, görmegeý–bigörk, rehimli–birehim* we ş. m.

Türkmen dilindäki antonim sypatlar leksik manylary boýunça aşakdaky toparlary düzýärler:

1) adamyň psihologik ýagdaýyny bildirýän antonimler: akylly–akmak, şadyýan–gamgyn, mekir–sada, utanjaň–utançsyz we ş. m.;

2) adamyň fiziki ýagdaýyny görkezýän antonimler: sag–syrkaw, sag–näsag, hor–semiz, ejiz–daýaw, ýaş–garry, öli–diri we ş. m.;

3) predmetiň, zadyň hilini bildirýän antonimler: gaty–ýumşak, oňat–erbet, ýagşy–ýaman, täze–köne, ýiti–kütek, göni–egri, bitin–ýyrtyk we ş. m.;

4) predmetiň, zadyň görümini, ölçegini, agramyny aňladýan antonimler: giň–dar, ýogyn–inçe, uly–kiçi, iri–ownuk, agyr–ýeňil, uzyn–gysga, inli–insiz we ş. m.;

5) predmetiň, zadyň tagamyny, reňkini, temperaturasyny bildirýän antonimler: ajy–süýji, ýuwan–turşy, ak–gara, yssy–sowuk, gyzgyn–sowuk we ş. m.;

6) wagt bilen bagly alamatlary, düşüňjeleri aňladýan antonimler: irki–giçki, gijeki–gündizki, gýşky–tomusky, öňki–soňky, gýşky–ýazky we ş. m.;

7) orun, giňişlik manysyndaky alamatlary, düşüňjeleri bildirýän antonimler: sag–çep, uzak–ýakyn, daş–ýakyn, içki–daşky, aşaky–ýokarky, yzky–öňki we ş. m.;

Antonim işlikler

Dilçi alymlar soňky ýyllarda işlik antonimleriniň meselesini derňemäge uly üns berýär. Birnäçe işlerde¹ ol ýörite we özbaşdak derňewiň obýekti hem boldy. Türkologiýada, şol sanda türkmen dilinde, antonim işlikleriň derňewine bagyşlanan ýörite işler ýok. Leksikologiýanyň umumy meseleleriniň bir bölegi hökmünde ol A. Annanurowyň² we Ý. Çöňnäýewiň³ işlerinde seredilip geçilýär. İşlikleriň arasyndaky antonimdeş gatnaşyk özboluşly häsiýete eýedir. Bilşimiz ýaly, işlikler manysy boýunça gymyldy-herketi aňladýan sözlerdir, şoňa görä-de olar antonimdeş gatnaşykda bolanlarynda ugry taýdan gapma-garşylykly herketi bildirýärler. Mysal üçin: **girmek – çykmak, gelmek – gitmek, almak – bermek, uçmak – gonmak** we ş.m. Belli rus alymy W. W. Winogradowyň belleýşi ýaly, işlikleriň semantik gurluşy beýleki ähli grammatik toparlardan has giňdir we çeyedir⁴. Şol hem olarda köpmanylylygyň giňden ösmegine oňalyly şertler döredýär. Şonuň täsiri netijesinde köpmanyly işlikleriň antonimdeş gatnaşykda bolup, antonimdeş hatary emele getirmegi hem dilde giňden ýaýran hadysadyr. Mysal üçin: köpmanyly **açmak** işligi manylaryna baglylykda aşakdaky antonimdeş jübütleri emele getirmäge gatnaşýar: **açmak – ýapmak, açmak – ýummak, açmak – gizlemek** we ş.m. Beýleki köpmanyly sözlerde bolşy ýaly, köpmanyly işlikleriň hem anyk manysy sözlemde, söz düzüminde ýüze çykýar, we onuň şol manysyna laýyk hem antonimdeş sözi bolýar. Mysal üçin: **açmak** işligi **gapy, äpişge** ýaly sözler bilen ulanylanda, oňa **ýapmak** işligi antonimdeş bolsa (gapyny **açmak** – gapyny **ýapmak**),

¹ *Вараксин Л. А.* Однокорневые префиксальные глаголы-антонимы в современном русском языке. Автореф. Канд. дис. Куйбышев. 1970;

Корнеева Л. Т. Глаголы-антонимы в современном немецком языке. Автореф. Канд. дис. М. 1973;

Сидоренко Г. В. Глаголы-антонимы в современном английском языке. // Грамматические, И лексико-семантические исследования в синхронии и диахронии. Калинин, 1977.

² *Annanurov A.* Diliň sozlük sostawy hakynda. Aşgabat, 1961, 87 sah.

³ *Çöňnäýew Ý.* Türkmen diliniň leksikasy. 1 bölüm. Semasiologiýa. Aşgabat, 1973, 132 s; Şonuňky. Häzirki zaman türkmen dili (leksika). Aşgabat, 1988, 46 sah.

⁴ *Виноградов В. В.* Русский язык М., 1947, с. 125.

ol, **göz, el** ýaly sözler bilen bile gelip, şolary aýyklarap gelende, onuň antonimi bolup **ýummak** işligi çykyş edýär (gözüňi **açmak** – gözüňi **ýummak**). Bu işlik **syr, aýyp** sözleri bilen ulanylanda bolsa, oňa **gizlemek** işligi antonimdeş bolýar: (syryny **açmak** – syryny **gizlemek**).

Köpmanlyly **peselmek** işligi özüniň asyl we göçme manylarynda, many öwürginlerinde aşakdaky antonimdeş jübütleri emele getirmegi mümkin:

Peselmek – beýgelmek: Ondan aňyrdan ilki **peselip**, soňra barha **beýgelyän** gum depeleri keserişip ýatýrlar («*Edebiyat we sungat*»).

Peselmek – güýjemek: Ilkagşamdan gurlup başlanan oýun-dalaş wagtyň geçmegi bilen güýjese **güýjeyärdi**, emma **peselmeýärdi** (*B. Seytäkow. «Doganlar»*).

Peselmek – meselmek: Suwuň **meseleni** bilen **peseleniniň** onçakly tapawudyny hem bilip duramak (*B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*).

Peselmek – joşmak: Ýewropa derýalary ýaz wagtynda **joşup**, tomus **peselýärler**.

Peselmek – batlanmak: Saz kä **peselip**, kä **batlanýar** («*Edebiyat we sungat*»).

Peselmek – galmak: Gyzgyny bir **galyp**, bir **peselip**, öňki derejesine gelip bilmeýärdi (*B. Seytäkow, «Doganlar»*).

Peselmek – artmak: Emma welin... onuň (öýüň) şatyrdap seslenmesi hem **peselmedi**, belki, **artýardy** («*Sowet edebiyaty*» ž.).

Peselmek – eselmek: Merde ýalbarsaň, **peseler**, namarda ýalbarsaň, **eseler** (*nakyl*).

Antonimdeş jübütleriň gapma-garşy manylarynyň olaryň taýlaryna ýaýraýyş derejesi meňzeş däldir. Käte antonimdeş sözler ähli manylary boýunça biri-birine gapma-garşy bolýarlar. Mysal üçin: antonimdeş jübüti emele getirýän **aşaklamak – ýokarlamak, ýitelmek – kütelmek** ýaly köpmanlyly işlikler ähli manylary boýunça biri-birine gapma-garşydyrlar:

Aşaklamak

- 1) peselmek, aşak düşmek
(paraşýutçy **aşaklaýar**)
- 2) azalmak, kemelmek
(nyrhlar **aşaklaýar**)

Ýokarlamak

- 1) beýgelmek, ýokary galmak
(paraşýutçy **ýokarlaýar**)
- 2) köpelmek, artmak
(nyrhlar **ýokarlaýar**)

3) erbetleşmek derejesi
peselmek
(ýaşayyş derejesi **aşaklaýar**)

3) gowulanmak, derejesi
galmak
(ýaşayyş derejesi **ýokarlanýar**)

Ýitmek

- 1) ýiti bolmak, kesgir bolmak
(pyçak **ýitelipdir**)
- 2) zehinli bolmak, düşbi
bolmak
(akyly **ýitmek**)
- 3) oňat görmek, görgürligi
artmak
(gözi **ýitmek**)

Kütelmek

- 1) kütäk bolmak, kesmezek bolmak
(pyçak **küteliipdir**)
- 2) körzehin bolmak, düşbüligi
kemelmek
(akyly **kütelmek**)
- 3) erbet görmek, görgürligi
kemelmek
(gözi **kütelmek**)

Emma, köplenç ýagdaýlarda, antonimdeş jübütiň taýlary köpmanyly bolsalar-da, diňe käbir manylarynda biri-birine gapma-garşy bolýarlar. Mysal üçin: «Türkmençe – rusça sözlükde¹» **almak** işliginiň 10 sany manysy (41-42 sah.), onuň antonimi bolan **bermek** işliginiň bolsa 6 sany manysy (90 sah.) berlipdir. Emma şeýle-de bolsa, bu işlikler diňe birinji manylarynda biri-birine gapma-garşy bolup, antonimdeş jübüti emele getirýärler: **almak**–**bermek**. Meselem: Ozal-a **berme**, bereňsoň **alma** (nakyl). Náme, **aljak** bolaňda süýji-de, **berjek** bolaňda ajymy? (Ý. Mämmediyew, «Şapak»).

Bu işlikleriň beýleki manylary biri-birine gapma-garşy dälidirler.

Kakmak işligi hem köpmanyly söz hasap edilýär. Sözlükde onuň 10 sany manysy berilýär:

- 1) üstünden urup girizmek: **çüý kakmak, gazyk kakmak;**
- 2) urup tarkyldatmak: **gapyny kakmak;**
- 3) urup tozanyny aýyrmak: **düşek kakmak;**
- 4) silkip gaçyrmak: **erik kakmak;**
- 5) garbap, silkip almak: **elindäki galamy kakyp almak;**
- 6) urmak, degmek: **arkasyna kakmak;**
- 7) urup gaçyrmak: **uçary kakmak;**
- 8) bir zadyň içinden urup, **silkip çykarmak: ýilik kakmak;**
- 9) galgatmak, pelpelletmek: **ganat kakmak;**
- 10) darak bilen çitimleri berkleşdirmek: **darak kakmak**² we. ş.m.

¹ Türkmençe-rusça sözlük. M. 1968.

² Şol ýerde, 330 sah.

Emma şeýle-de bolsa, bu köpmanyly işlik hemme manysy bilen däl-de, diňe birinji manysynda (çüý **kakmak**) **goparmak** sözi bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Meselem: Mellek ýerini bellemek üçin gazyk **kakdylar**, soňra-da, näme üçindir, olary **gopardylar**. Beýleki manylarynyň hiç haýsy öz antonimine eýe däldirler. Görşümüz ýaly, köpmanyly işlikleriň hemmesi däl-de, diňe käbiri özleriniň ähli manylarynda antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär.

Adatça, sözler özleriniň esasy manysynda beýleki bir sözler bilen antonimdeş bolýarlar we antonimdeş jübüti emele getirýäler. Mysal üçin: **düşmek** işligine, köplenç ýagdaýlarda, **münmek** sözünü antonim edip alýarlar. Meselem: Agaja bir **münüp**, bir **düşýärdi** (*B. Seýtäkow, «Doganlar»*). Emma bu sözüň özüniň aňladýan manylaryna görä, başga sözler bilen hem antonimdeş bolup, antonimdeş jübüti emele getirmegi mümkin. Meselem: **düşmek–çykmak**: Öýden **çykyp**, öýe **düşesim** gelenok (*G. Şamyýew, «Ynsabyň jezasy»*). Ýaz **çykdy**. Gyş **düşdi**, ýene ýaz geldi (*H. Meläýew, «Tylla teňneler»*).

Çykmak işligine-de, köplenç, **girmek** sözünü antonimdeş hasap edýärler. Emma söz düzüminde, sözlemde ulanylyşyna baglylykda bu köpmanyly işlik başga manylara hem eýe bolýar we şol manylarynda başga sözler bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Meselem: öýden **çykmak–öýe girmek**, ýola **çykmak–ýoldan gaýtmak**, gyş **çykdy–gyş düşdi**, dişi **çykdy–dişi düşdi**, agaja **çykmak–agaçdan düşmek**, äre **çykmak–ärden aýrylmak** we ş. m.

Çykmak işligi **öý, ýol** ýaly sözler bilen ulanylanda, gorizonta ugur boýunça hereketi aňladýar we **girmek, gaýtmak** sözlere bilen gapma-garşy bolup antonimdeş jübüti emele getirýär. Meselem: Sapparmyrat näme edip, näme goýanyny bilmeýärdi. Bir içeri **grip**, bir daşary **çykýardy** (*B. Seýtäkow, «Doganlar»*).

Bu işlik **agaç, dag, ýokary** ýaly sözler bilen gelende bolsa, dik ugur boýunça hereketi bildirýär. Bu manysynda onuň antonimdeşi oňa gapma-garşy hereketi aňladýan **düşmek** sözi bolýar. Meselem: Asman ýere **düşdi**, ýer ýokary **çykdy** (*B. Seýtäkow, «Gyz salgydy»*). Şol bahadan aşak **düşmäge-de**, ýokary **çykmaga-da** meniň hakym ýok (*B. Hudaýnazarow, «Yzçynyň gözleri»*).

Çykmak işligi **äre** sözi bilen ulanylsa, onuň antonimi **aýrylmak** sözi bolýar. Meselem: Iliň bar aladasy meniň äre **çykanym**

däl ahyry. («Garagum» ž.); Läle äriden **äýrylyp** giden bolsa, näme üçinkä? (N.Hojageldiyew, «Bagyşla, ýarym»).

Şunuň bilen baglylykda, sözleriň antonimdeş jübütini kesgitlemekde olaryň haýsydyr bir sözlemde ýa-da beýleki sözler bilen ulanylyp, emele getirýän söz düzümlerinde ýüze çykyan belli-belli manylaryndan ugur almak maksada laýykdyr. Görşümüz ýaly, sözler, köplenç, özleriniň tutuş manysynda däl-de, kesgitli bir manysynda beýleki bir söz bilen antonimdeş bolup bilýärler.

Beýleki bir tarapdan, antonimini saýlap tapmak köpmanyly işligiň manysynyň ýüze çykmagyna hem mümkinçilik döredýär. Mysal üçin: **goparmak** işligine **kakmak** sözüni antonimdeş edip ulansak, (**goparmak–kakmak**) ol **sogurmak, sogrup çykarmak** manysyna eýe bolýar. Haçanda bu işlik **dakmak** sözi bilen antonimdeş jübüti emele getirse, (**goparmak–dakmak**) ol eýýäm **ýolup aýyrmak** manysyna eýe bolýar. **Ýelimlemek** sözi bolsa, gapma-garşy goýulmak bilen (**goparmak–ýelimlemek**) bu işlige **ýelimini goparmak, ýelimini açmak** manysyny berýär. Diýmek, antonimdeş sözüniň dogry saýlanyp alynmagy köpmanyly sözüň anyk manysyny açyp görkezmege-de ýardam edýär.

Antonim işlikleriň esasy bölegini atlardan, sypatlardan, hallardan we beýleki söz toparlaryndan işlik ýasaýjy **-la/-le, -laş/-leş, -al/-el, -lan/-len, -al/-e** we ş.m. goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan ýasama işlikler düzýärler. Bu işlikler antonimdeş gatnaşykda bolmak bilen, şahsda bolup geçýän gapma-garşylykly hil özgermelerini, işlikleriň ýasalan sözleriniň aňladýan hillerine eýe bolmagyny we ş.m. bildirýärler. Meselem: **ýognamak–inçelmek, agralmak–ýeňlemek, horlanmak–semremek** we ş.m. Käbir ýagdaýlarda bu antonimdeş işlikleriň täsir etmegi netijesinde öwrenýän zadyny özgermege mejbur edýän hereketi hem aňladýarlar. Meselem: **irilemek–maýdalamak, dograltmak–egreltmek, gyzdyrmak–sowatmak** we ş.m. Şeýle ýagdaýda bu antonim işlikleriň ýasalan sözleri hem, köplenç, gapma-garşylykly mana eýedirler. Ýasalan sözleriniň manysyna baglylykda bu antonim işlikler dürli leksik mana eýe bolýarlar. Mysal üçin: **gaty–ýumşak, galyň–ýuka** ýaly antonim sypatlardan ýasalan **gata-mak–ýumşamak, galňamak–ýukalmak** antonim işlikleri özleriniň

ýasalan sypatlarynyň aňladýan hilleriniň ýüze çykmagyny bildirýärler. Garşylykly manyly **aşak–ýokary** orun hallaryndan ýasalan **aşak-lamak–ýokarlamak** antonim işlikleri bolsa, gapma-garşylykly ugra gönükdirilen hereketi bildirýärler. **Irlemek–güçlemek** antonim işlikleri bosa, wagt aňladýan **ir–güç** hallaryndan ýasalyp, wagt bilen bagly ýüze çykýan gapma-garşylykly hereketi aňladýarlar. Emma käte garşylykly manyly sözlerden ýasalan işlikleriň antonimdeş gatnaşykda bolup bilmeýän ýagdaýlary hem bar. Mysal üçin: garşylykly manyly **sowuk, yssy** sypatlaryndan ýasalan **sowuklamak** (sowuk urup, syrkawlamak) **yssylamak** (yssy zerarly gyzmak) işlikleri özara antonimdeş dälidirler. Sebäbi olar manylary boýunça dürli semantik topara degişlidirler. Antonimdeş gatnaşykda bolmak üçin ol jübütiň iki taýy hem şol bir leksika-semantik topara degişli bolmaly.

Işlikleriň antonimdeş jübüti emele getirmegi üçin olaryň **grammatik häsiýetleri** hem uly ähmiýete eýedir. Antonimdeş jübütiň iki taýy hem meňzeş grammatik şekilde bolmaly we şol bir grammatik mana eýe bolmaly. Islendik antonimdeş jübütiň iki taýy hem täsirini geçirýän ýa-da geçirmeýän işliklerden bolmaly. Mysal üçin, täsirini geçirmeýän **gutarmak** işligi edil şol häsiýetdäki **başlanmak** işligi bilen antonimdeş jübüti emele getirýär. Meselem: Bu gysgajyk karar şu sözler bilen **başlanyp**, şu sözler bilen **gutaryardy** (*B. Seytäkow, «Doganlar»*). Çäýirlyk meýdan **gutaryp**, ok atsaň geçmejek sümme tokaýlyk **başlandy** (*Ç. Kulyýew, «Ýowuz günler»*).

Şu işlik özüniň täsirini geçirýän manysynda şonuň ýaly grammatik manydaky **başlamak** işligi bilen antonimdeş jübüti emele getirýär. Meselem: Surata almagy, guýy gazmagy we gazyklary dikmegi bolsa haý diýmän **başlamalydy** («*Sowet edebiyaty*»ž.) Keýpi-sapany täzeden **başlarys** (*B. Seytäkow, «Doganlar»*). Ol (*Tihomirow*) öz sözünü dabara bilen **gutardy** (*B. Kerbabaýew, «Nebitdag»*). Atamyrat bu işi-de **gutaryp**, bir salym pikire gidip oturdy (*B. Seytäkow, «Doganlar»*).

Belli bolşy ýaly, işlikleriň täsirini geçirmek we geçirmezlik bilen bagly grammatik manylary olaryň dereje şekilleri bilen hem aýrylmaz baglanyşyklydyr¹. Diýmek, düzgün boýunça, antonimdeş

¹ Грамматика туркменского языка. ч. Фонетика и морфология. Ашхабад. 1970. с. 234.

Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000, 219 sah.

jübütiň iki taýy hem şol bir dereje şekilinde bolmaly. Dogrudan hem, **begenmek–gynanmak, ölmek–direlmek, ýatmak–turmak, turmak–çökmek** antonimdeş işlikleriň iki taýy hem şol bir derejä, häzirkî ýagdaýda düýp derejä degişlidir. Meselem: Ol ne **begendi**, ne **gynandy**. Ýok, hem **begendi**, hem **gynandy** (*Ý. Mämmediýew, «Şapak»*). Ýañadan durmuşa çykmak maňa **ölüp** täzeden **direlen** ýaly göründi (*A. Atajanow «Öz tanyşlaryň»*). Çydamly adam. Men onuň (*Ýefimowyň*) haçan **ýatyp** haçan **turýanyny** bilmeýärin (*B. Seýtäkow, «Doganlar»*). Mellekde **ýatyp**, mellekdenem **turjak** (*B. Hudaýnazarow, «Yzçynyň gözleri»*). **Turjak** bolupmy ýa-da **çökjek** bolupmy, köşeginiň şol birsyhly oýkanjyrap durmagy oňa kellesini sypdyrmaga maý bermeýärdi (*N. Hojageldiýew, «Gülle degen sünbülleri»*).

Antonimdeş jübütiň bir taýynyň dereje şekiliniň üýtgemegi bilen beýleki taýynyň hem derejesi üýtgeýär: **begendirmek–gynandyrmak, öldürmek–direltmek, ýatymak–turuzmak, turuzmak–çökmek**. Bu mysallarda her jübütiň ikinji taýlary işligiň ýükletme derejesiniň şekiline eýedirler. Meselem: Aý, baýak bir powest okadym weli... ne **begendirdi**, ne **gynandyrdy**, ne **güldürdi**, ne **aglatdy**. (*A. Atajanow, «Öz tanyşlaryň»*). Eşidýärmiň, meni **öldüren** hem **direlden** gelýär (*A. Nazarow, «Hatarly gadamlar»*). «**Turuz**» diýse **turzip**, «**ýatyr**» diýse **ýatyrady** (*H. Derýaýew, «Ykbal»*). Kerwenbaşy düýäni **çökerdi**, ýere düşen badyna, ony ýene-de **turuzdy** (*B. Seýtäkow, «Doganlar»*).

Türkmen dilindäki **ýeňmek–ýeňilmek, utmak–utulmak, ýykmak–ýykylmak, basmak–basylmak** ýaly işlikleriň manylarynyň biri-birine gapma-garşylykly bolmagy özboluşly häsiýete eýedir. Bu jübütleriň ikinji taýlary olaryň birinji taýlaryndan ýasalan gaýdym derejesi hasap edilýär. Emma manylary boýunça bu işlikler diňe bir gaýdym derejäni **bildirmekden** başga-da birinji taýa gapma-garşy bolan hereketi hem aňladýarlar. Mysal üçin: **ýeňmek** işligi «ýeňiş gazanmagy, üstün çykmagy» aňladýar (Men garşydaşymy ýeňdim), **ýeňilmek** işligi bolsa, gaýdym derejäniň şekiline eýe bolmak bilen «basylmak, asgyn gelmek» manysyna hem eýedir (Garşydaşymy men-den **ýeňildi**).

Birinji ýagdaýda hereketi (**ýeňmek**) grammatik subýektiň (**men**) özi ýerine ýetirýär, logiki göni obýekt (garşydaş) bolsa şol hereketiň täsirine düşýär. Ikinji ýagdaýda logiki obýekt (garşydaş) grammatik subýekte öwrülýär. Emma ol işjeň däl (passiw) we logiki subýektiň (**men**) hereketiniň (**ýeňilmek**) täsirine düşýär¹. Bu ýerde şol bir herekete subýektiň we obýektiň gatnaşyklary gapma-garşy hasap edilýär, ýagny şol bir herekete gapma-garşylykly tarapdan seredilýär. Şu gatnaşyklarda-da olar antonimdeş jübüti emele getirýärler. Meselem: Sen öz döreden gorkyňa boýun egip guşagy goşarlamankaň **ýeňilýärsiň**. Sen, ilki bilen, öz içinde gizlenip ýatan gorkyny **ýeňmeli** (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*). Göreş dowam edýär, kimiň **ýeňjegi** kimiň **ýeňiljegi** näbelli (*N. Jumaýew, «Welaýat»*).

Dilimizde köp ulanylýan **ýykmak – ýykylmak, utmak – utulmak, aldamak – aldanmak, basmak – basylmak** işlikleri hem özara şunuň ýaly gapma-garşylykly mana eýedirler we biri-biri bilen antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Meselem: **Ýykmak, ýykylmak** göreşiň kanuny ahyryn, biriň **ýeňersiň**, biriň **ýeňlersiň** (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*). Bolmanda-da biriň **ýykmaly**, biriň **ýykylmaly** bor (*Ý. Mämmediýew, «Şapak»*). Adamlar **utulanyňyzy** boýun alaýsaňyz-la. Bu gün siz ony **utup** bilmersiňiz (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*). Aýy ogly Hyrs bular bilen urşup **basanmyş**. Onsoň patyşa ýene üç ýola goşun çekip gelip **basylp** gaýdan (Hutdy Humar) **Aldan** halda-dyr, **aldanan** ýoldadyr (*nakyl*).

Düýp derejedäki **utmak** işliginiň **ýeňmek, üstün çykmak** manysyna şol işligiň **utdurmak** görnüşindäki yükletme derejesiniň manysy hem gapma-garşydyr. Sebäbi **utdurmak** işliginiň özi semantikasi boýunça gaýdym derejedäki **utulmak** işligine manydaşdyr we «**asgyn gelmek, ýeňilmek**» manysyna eýedir. Meselem: Bir ýerde **utdursa**, on ýerde **utup** ýerine salýandyr (*Ý. Mämmediýew, «Şapak»*). **Utdumykam** ýa-da **utdurdymykam** (*G. Kulyýew, «Gara kerwen»*).

¹ Грамматика туркменского языка. ч. I, Фонетика и морфология. Ашгабат, 1970. с. 237.

Çaryýarow B. Häzirki zaman türkmen dilinde işlik derejeleri. Aşgabat, 1957, 63 sah. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000, 222 sah.

Şeýlelikde, bu işlikler türkmen dilindäki **kökdeş antonimleriniň** bir görnüşini emele getirýärler.

Türkmen dilinde bir leksik birlik hökmünde kabul edilip, many-sy hem bir söze barabar bolan bitewi söz düzümi görnüşindäki **goşma işlikler** hem özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler. Şular ýaly goşma işlikler anyk mana eýe bolýarlar we olaryň käbirleriniň bu manylary biri-biri bilen gapma-garşylykly häsiýete eýedirler. Mysal üçin: **ygtyýar bermek – gadagan etmek, halas etmek – heläk etmek, kömek etmek – päsgel bermek, şadyýan bolmak – gamgyn bolmak, peýda bermek – zyýan etmek** we ş. m.

Meselem: **Şadyýan bol, gam çek ýaz-u-gyşlarda,**
Gök gürläp, ýyldyrym çakanynda gel!

(G.Ezizow, «Serpaý»)

Goşma işlikleriniň iki görnüşi bolup, olaryň esasy sözi işliklerden we isimlerden ýasalýarlar. **Esasy sözi işliklerden bolan goşma işliklerde** esasy söz hal işlik şekilinde bolýar: **uçup gelmek – uçup gitmek, alyp gelmek – alyp gitmek, ylgap girmek – ylgap çykmak, aýdyp başlamak – aýdyp gutarmak** we ş.m. Bu goşma işliklerde gapma-garşylyk, görşümiz ýaly, kömekçi işlikler arkaly aňladylýar. Kömekçi işlikleriniň manysyndaky gapma-garşylyk (gelmek-gitmek, girmek – çykmak, başlamak – gutarmak) degişli analitik häsiýetli antonimdeş jübütleriniň emele gelmegine şert döredýär. Bu goşma işlikler esasy sözüň aňladýan gapma-garşylykly ugra gönükdirilen hereketini bildirýärler. Meselem: Kölüň gyrasyna üç sany ýaşylbaş ördek **uçup geldi-de, bizi görüp, gonman uçup gitdiler.**

Kä ýagdaýlarda antonimdeş gatnaşykda bolan goşma işlikleriniň esasy sözi hem, kömekçi işligi hem gapma-garşylykly manyda bolýarlar: **çykyp gitmek – girip gelmek, baryp gaýtmak – gelip gitmek** we ş.m. Meselem: Ol (Gylmyl han) suw ýaly ýapony başatary önüne kese basyp, ýa obadan **çykyp barýandyr, ýa-da obanyň çetinden girip gelýändir** (N.Hojageldiyew, «Gülle degen sünbüller»). **Esasy sözi isimlerden bolan goşma işlikler, düzgüne görä etmek, bolmak, görmek** ýaly kömekçi işlikleriniň dürli ýagdaýlary, ahwallary aňladýan abstrakt atlar ýa-da sypatlar bilen gelip, söz utgaşmasyny

emele getirmeginden ýasalyarlar: **peýda etmek – zyýan etmek, gowy görmek – ýaman görmek, ykrar etmek – inkär etmek, ýagsylyk etmek – ýamanlyk etmek, sorag bermek – jogap bermek** we ş. m.

Bu goşma işlikleriň kömekçi işlikleri goşma işligiň düzümine girmek bilen özleriniň öňki aýry ulanylandaky manysyny ýitirýärler. Şunuň ýaly goşma işliklerden emele gelen antonimdeş jübütler esasy sözüň manysy bilen baglanyşykly gapma-garşylykly hereketi, ýagdaýy aňladýarlar. Meselem: Ýok, ýegen jan, maňa **kyn düşermi, ýeňil düşermi**, onuň bilen işiň bolmasyn (*H. Deryaýew, «Ykbal»*). Eger muny häzir turuzsak, size **kömek etdigim** bolmaz, tersine **zyýan etdigim** bolar (*A. Kekilow, «Syrlyan bulut»*). Adama **haýyr etjek** zady halk makullar, **zyýan etjek** zada ol garşy çykar.

Goşma işlikler käte yönekey işlikler bilen hem antonimdeş gatnaşykda bolýarlar: **garşy almak – ugratmak, durmuş gurmak – aýrylyşmak, üstün çykmak – ýeňilmek, soramak – jogap bermek** we ş. m. Meselem: Ol bu aýdylan zady **tassyklamak** ýa-da **inkär etmek** barada köp oýlandy. Bu gün **ýeňildi** başga bir gün bolsa, gürrünsiz, ol **üstün geler**. Garaşsyzmyz ýaly, olar (nemesler) **hüjüm etdiler**, biz bolsa **gorandyk** (*A. Orazmyradow, «Ýerden ot çykýar»*). Bilşiňiz ýaly, güýzde **başlanýan** okuwymyz bugdaý oragyna ýakyn **tamam bolar** (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*). Şeýlelikde, antonimdeş gatnaşyk diňe bir yönekey işlikleriň arasynda däl-de, eýsem, goşma işlikleriň hem, goşma işlikler bilen yönekey işlikleriň hem arasynda bolup bilýär.

Türkmen dilindäki antonim işlikleri leksik manylary boýunça aşakdaky toparlara bölmek mümkin:

1) adamyň duýgusyny, emosiýasyny, onuň psihologik ýagdaýyny aňladýan sözler: aglamak – gülmek, begenmek – gynanmak, gaýgylanmak – şatlanmak, ruhlanmak – ruhdan düşmek we ş. m.

2) adamyň fiziki ýagdaýyny, onuň daşky keşbinde bolup geçýän özgerişleri aňladýan sözler: kesellemek – sagalmak, horlanmak – semremek, garramak – ýigdelmek, ajykmak – suwsamak we ş. m.

3) adamlaryň arasyndaky özara gatnaşyklary bilen bagly hereketleri aňladýan sözler: söýmek – ýigrenmek, garşylamak – ug-

ratmak, durmuş gurmak – aýrylyşmak, aklamak – aýyplamak, alkyşlamak – gargamak we ş.m.

4) hil taýdan bolýan özgermeleri aňladýan sözler: gyzmak – sowamak, gatamak – ýumşamak, arassalamak – hapalamak, ajamak – süýjemek, doňmak – eremek, ýognamak – inçelmek, gysgalmak – uzalmak, daralmak – giňelmek we ş.m.

5) mukdar taýdan bolýan özgermeleri aňladýan sözler: azalmak – köpelmek, artmak – kemelmek, bolamak – gytalmak, doldurmak – boşatmak, ýygjamlamak – seýreklemek, agralmak – ýeňlemek we ş.m.

6) gapma-garşylykly ugra bolan hereketleri aňladýan sözler: gitmek – gelmek, girmek – çykmak, aşaklamak – ýokarlamak, ilerlemek – gaýralamak we ş. m.

7) hereketiň başlanýanyny we gutarýanyny bildirýän sözler: başlamak – gutarmak, başlanmak – gutarmak, başlanmak – tamamlanmak, başlamak – soňlamak, başlamak – aýaklamak we ş. m.

8) tebigat hadysalaryny aňladýan sözler: dogmak – ýaşmak, ýagmak – diňmek, çykmak – batmak, bulutlaşmak – açylmak, garaňkyramak – ýagtylmak we ş.m.

9) dürli fiziki prosesleri aňladýan sözler: almak – bermek, açmak – ýapmak, ýanmak – sönmek, bozmak – bejermek, ýitirmek – tapmak, durmak – ýöremek, ýatmak – turmak, daňmak – çözmek we ş. m.

Antonim hallar

Hallaryň käbirleri antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler. Belli bolşy ýaly, hallar işlige baglanyp gelip, hereketiň ýüze çykyş ýagdaýyny, wagtyny, ornuny, sebäbini we ş.m. görkezýär hem-de gymlydy-herketi häsiýetlendirýär. Haçanda olar hereketiň häsiýetini, ýagdaýyny gapma-garşylykly ýagdaýda gözkezenlerinde, antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Şeýle ýagdaýda ol häsiýetlendirme hereketiň sol bir alamatynyň tapawudyny görkezýär. Mysal üçin: **ir – giç, ertir – agşam, gijesine – gündizine** antonim hallar hereketi wagt taýdan häsiýetlendirýär, **aşak – ýokary, aňry – bäri, öňe – yza, ilerik – gaýrak** antonim hallar bolsa, hereketi onuň orny ýa-da ugry boýunça

häsiýetlendirýär. Meselem: Gumuň jümmüşinde **ertirine**, **agşamy-na**, günortanyna görýänimiz düýe bilen goýun (*B. Seýtäkow*, «*Tylla seniň ýşkynda*»). Ýefimow **aňry** bir geçdi, **bäri** bir geçdi (*B. Seýtäkow*, «*Doganlar*»). Laborant gelin elindäki tegelejek aýnasyny bir **ýokaryk**, bir **aşak**, bir **saga**, bir **çepe** geçirip, çalardan saçynyň bejerilişini ýañadan synagdan geçirdi (*A. Atajanow*, «*Öz tanyslaryň*»).

Ogryn-dogryn, **haýal-çalt**, **batyrgaý-gorka**, antonim hallar hereketiň nädip, nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny bildirse, **bilgeşleýin-bilmezlikden**, **görnetin-atanlykda**, **mejbury-meýletin**, **peýwagtyna-zoraýakdan** antonim hallar bolsa hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini, maksadyny görkezýär. Meselem: Gördüňizmi, Ýewgeniý Aleksandrowiç, **ýokaryk** çykmak **kyn**, **aşak** gaýtmak **aňsat** («*Edebiýat we sungat*»). Kä **ogryn**, kä **dogryn** iýmek-içmek diýermiň, geým-gejim diýermiň, pul-püçek diýermiň emledi durdy (*A. Kekilow*, «*Syrylan bulut*»). Şu ýerik ýyganan mollalar öz **peýwagtynamy** ýa **zoraýakdanmy?** (*B. Kerbabaýew*, «*Gaýgysyz Atabay*»). Şeýlelikde, antonim hallar hereketi gapma-garşylykly alamatlar boýunça häsiýetlendirýärler.

Türkmen dilinde antonim hallaryň az sanly bölegini häzirki zaman türkmen dilinde bölünmeýän leksik birlik hökmünde kabul edilen **sada hallar** düzýärler. Mysal üçin: **ir-giç**, **çalt-haýal**, **öň-soň**. Olaryň käbirleri taryhy taýdan ýasama bolup, häzirki zaman türkmen dilinde sada hal hasap edilýär: **ertir-agşam**. Meselem: **Öň** olaryňkydy, **indi** biziňki boldy (*Ç. Aşyr*, «*Yzçy*»). Gaýtam, Pudak... işe has **ir** gitmäni, işden has **giç** gelmäni çykardy (*Ş. Çaryýew*, «*Sönmez söýgi*»).

Emma antonim hallaryň köp bölegi dürli söz toparyndan **hal ýasajy goşulmalarıň kömegi bilen ýasalan hallardyr**¹. Bu hili hallaryň antonimdeşligi olaryň öz köklerinde saklanyp galypdyr. Sebäbi olar öň hem gapma-garşylykly mana eýe bolan sözlerden ýasalypdyr. Mysal üçün: **aňryk-bärik**, **ilerik-gaýrak**, **gyşyna-ýazyna**, **arkan-ýüzin**, **gidişin-gaýdyşyn** antonim hallarda gapma-garşylyk olaryň **aňry-bäri**, **ileri-gaýra**, **gyş-ýaz**, **arka-ýüz**, **gidiş-gaýdyş**

¹ *Gafurowa H.* Häzirki zaman türkmen dilinde hallar. Aşgabat, 1959, 29–64 sah. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa, Aşgabat, 2000, 451–461 sah.

ýaly kök morfemalarynda bolup, soňky goşulan söz ýasaýjy affiksler olardan hal manysyndaky täze sözleri ýasapdyrlar. Meselem: Olar **gidişin** ýüň, türkmen halysy, garaköli bagana, eýran harytlaryny äkitseler, **gaýdyşyn** ors matalaryndan, çay, nabat ýaly geçginli harytlardan mas ýüklenip gelýärler (*N. Esenmyradow, «Sakarguşuň eýesi»*). Yzlaryň ökjesiniň, daraklygynyň basylyşyna, olaryň **içgin** ýa **daşgyn** ymtylyşyna pugta göz aýlady (*Ç. Aşyr, «Yzçy»*). Aňyrdan gelen çinownikleri, baýarlary **bärik**, bärden baranlary **aňryk** şol jardan sal bilen geçirýärdiler (*B. Kerbabaýew, Saýlanan eserler*).

Antonimdeş gatnaşykda sintaktik usul arkaly ýasalan **goşma, tirkeş hallar** hem bolýarlar. Şonda käýagdaýlarda olaryň düzümini emele getirýän iki sözden başga-da ol ýa-da beýleki goşulmalar hem goşulýarlar we antonimdeş jübütdäki sözler dürli gurluşda bolýarlar. Mysal üçin: **ilkibaşda–iň soňunda, wagtal-wagtal–hemişe, howul-hara–ine-gana, käte-käte–ýygy-ýygydan** we ş.m. Meselem: Çünki çüýşeleriň agzyny **zor bilen** açdylar, emma adamlaryň agzy **özünden-özi** açylyp, ýerli-ýerden gürleşmäge başladylar (*H. Derýaýew, «Mukaddes ojak»*). Atlaryň başyny gündogara tarap öwürüp, şa ýoly bilen **ilki** ýuwaşrak, **soňabaka** has batly sürüp gitdiler (*B. Seytäkow, «Doganlar»*).

Türki dillere degişli iş ýazan alymlar antonim hallary manylary boýunça dürli toparlara bölýärler. Meselem: gazak dilçi alymy Ž. Musin gazak diliniň antonim hallaryny aşakdaky toparlara bölýär. 1) wagt aňladýan antonim hallar; 2) hereketiň ýagdaýyny görkezýän antonim hallar; 3) hereketiň ornuny bildirýän antonim hallar¹. Özbek dilçisi R. Şukurow özbek dilindäki antonim hallary baş topara bölýär: 1) hereketiň ýerine ýetiriliş usulyny bildirýän antonim hallar; 2) hereketiň ornuny we ugruny bildirýän antonim hallar; 3) hereketiň ýerine ýetirilişiniň wagtyny we tertibini aňladýan antonim hallar; 4) ýüze çykyň hereketiň mukdar taýdan alamatyny bildirýän antonim hallar; 5) hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini görkezýän antonim hallar².

¹ Musin Ž. Kazak tilindegi antonim sözder. Kand, dis. Kokçetaw, 1970, 152–153 sah.

² Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. Автореф канд дис. Ташкент. 1973, с. 9.

Häzirki zaman türkmen dilinde hallar manylary taýdan alty topara bölünýär:

- 1) *wagt görkezýän hallar*;
- 2) *hereketiň hal-ýagdaýyny aňladýan hallar*;
- 3) *sebäp we maksat bildirýän hallar*;
- 4) *ölçeg we mukdar hallary*;
- 5) *hereketiň ornuny we ugruny aňladýan hallar*;
- 6) *meňzetme we deňşdirme hallary*¹.

Şu agzalan alty semantik toparyň başisine degişli hallaryň antonimdeş gatnaşykda bolýandygyny geçiren derňew görkezdi.

Türkmen diliniň antonim hallaryny manylary boýunça aşakdaky toparlara bölmek mümkin:

1) hereketiň wagtyny bildirýän antonim hallar: ir–giç, ertirine–aşşamyna, gyşyna–ýazyna, bu gün–ertir, häzir–soň, häli–şindi, öň–soň we ş.m.

2) hereketiň ýüze çykyş ýagaýyny bildirýän antonim hallar: aňsat–kyn, çalt–haýal, bile–aýry, ogryn–dogryn, gizlin–açyk, arkan–ýüzin, assyryn–aç-açan, ýuwaş-ýuwaş – çalt-çalt we ş. m.

3) hereketiň ornuny we ugruny bildirýän antonim hallar: aşak–ýokaryk, gidişin–gaýdyşyn, aňryk–bärik, ilerik–gaýrak we ş.m. Bu topara girýän hallaryň köpüsi beýleki söz toparlaryna degişli bolan giňişlik, orun, ugur, tarap görkezýän sözlerden ýasalan ýasama hallardyr we antonimdeş jübütleri emele getirýän sözler hereketiň gapma-garşylykly ugruny, tarapyny görkezýärler.

4) ölçeg we mukdar aňladýan antonim-hallar: az–köp, çala–öte, käte–hemişe, käte–ýygy-ýygydan, känden–az-azdan we ş. m.

5) hereketiň maksadyny we sebäbini görkezýän antonim hallar: atanlykda – bilgeşleýin, begenjine – gynanjyna, zoraýakdan–meýletin we ş.m.²

Özbaşdak many aňladýan beýleki söz toparlaryndan antonimdeş gatnaşyk çalyşmalarda duş gelýär. Olardan hereketiň gapma-garşy-

¹ *Gafurowa H.* Häzirki zaman türkmen dilinde hallar. Aşgabat, 1959, 68–80 sah.

² Грамматика туркменского языка ч., Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970, с. 398-399.

Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000, 466–467sah.

lykly ugruny aňladýan sözlere derek ulanylýan **eýle**–**beýle** çalyşmalary özara antonimdeş bolýarlar.

Meselem: Kyrk gün diýlende **beýleden** ýigidiň atasy, **eýledenem** gyzyň atasy bir wagtyň özünde peýda bolupdyr («*Ýartygulak*»).

«**Hemme**» manysynda ulanylýan **hemmesi**, **bary**, **ählisi** nämälim jemleýji çalyşmalar, **hiç haýsy** ýokluk çalyşmasy bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler. Meselem: Agyrýan dişiňiz haýsy?–... **Hemmesi**, weý, ýok, **hijisi** (Ş. Çaryýew, «*Sönmez söýgi*»).

Türkmen dilinde käbir sözlemlerde **öz** gaýdym çalyşmasy özüniň manysy boýunça **özge** sözüne we şoňa manydaş ulanylýan **kişi**, **keseki**, **il** sözlerine antonimdeş bolup bilýär. Meselem: Başga bir akyldar **özi** hakda oýlanmadyk, **özgeler** barada-da giňiş pikir ýöredip bilmez diýipdir (G. Şamyýew, «*Ynsabyň jezasy*»). Emma **öz** gaýgyňy etmän, **il** gamyny iýýändiginiň seni gurplandyrýar (G. Şamyýew, «*Ynsabyň jezasy*»). **Öz** arrygyny har eden **kişi** arrygyna zar bolar (*nakyl*). **Kişini** kemsideniň **özi** näkes (*nakyl*).

Kömekçi söz toparlaryna degişli sözleriň arasynda antonimdeş gatnaşyk örän seýrek duş gelýär. Öz aňladýan manylary boýunça **bar**–**ýok**, **hawa** – **ýok** ýaly we beýleki käbir modal sözler özara antonimdeş bolup bilýärler. Şu ýerde ýörite bellemeli zat, **ýok** modal sözi dilde hem inkärligi, hem ýoklugy aňladýar. Bu söz inkärligi aňladyp gelende bir zady tassyklamagy bildirýän **hawa**, **hä**, **bolýar** sözleri bilen antonimdeş gatnaşykda bolýar. Meselem: Oratdy baý ne **hä** diýdi, ne **ýok** diýdi (A. Kekilow, «*Syrylan bulut*»). Juma **bolýar** diýjeginem bilmedi, **ýok** diýjeginem (Ş. Çaryýew, «*Sönmez söýgi*»). Öň belleýşimiz ýaly, **ýok** sözi bir zadyň ýoklugyny hem aňladýar we şol manysynda ol **bar** sözüne antonimdeş ulanylýar. Meselem: Aragatnaşygam bir **bar**, bir **ýok** (S. Ataýew, «*Gazap*»).

Şeýlelikde, türkmen dilindäki antonimleriň leksika-semantik häsiýetleriniň derňewi aşakdaky netijelere gelmäge mümkinçilik berýär.

Antonimleriň semantikasynyň esasynda gapma-garşylyk ýatýar. Gapma-garşylykly manylar biri-birlerini inkär edýärler. Şol bir wagtyň özünde olaryň biri beýlekisiniň bolmagyny kepillendirýär, biriniň bolmagy üçin beýlekisiniň hem bolmagy hökmany şert bolup durýar.

Köpmanyly sözler biri-biri bilen, köplenç, ähli manylary boýunça däl-de, şol bir düşünjä, şol bir tematik topara degişli bolan anyk manylary boýunça antonimdeş gatnaşykda bolýarlar.

Antonimdeşlik bir leksika-semantik topara degişli bolmak bilen köpmanylylyk, sinonimdeşlik, omonimdeşlik bilen özara ýakyn gatnaşykdadyr.

Antonimler düzümindäki taýlarynyň aňladýan leksik manysyna baglylykda dürli tematik toparlary düzýärler.

Antonimdeş gatnaşykda, köplenç, esasy söz toparlaryna degişli leksik manyly sözler, ýagny atlar, sypatlar, işlikler, hallar bolup bilýärler. Her söz toparynyň içinde antonimdeş gatnaşygyň ýüze çykyşy olaryň özüne häsiýetli bolan aýratynlyklaryna eýedir.

II bab. Türkmen dilinde kökdeş antonimler

Antonimlerini nazary meselelerini içinde kökdeş antonimler in jedelli we çylşyrymly çözüde eýe bolan meselelerini biridir. Umumy dil biliminde-de, rus dil biliminde-de, türkologiyada-da ilkinji edilen işlerde antonimleri diňe dürli köklerden bolan sözler emele getirýär diýlip hasap edilýärdi we şonuň esasynda kökdeş antonimlerini dilde bardygy inkär edilýärdi. Belli rus dilçi alymy L.A.Bulahowskiý «Antonimdeşlik» diýlip käbir ýokluk, inkärlik bildirýän goşulmalaryň goşulmagy bilen aňladylyan, ýönekeý inkär etmäge düşünilmeýär-de (ak (белый) – ak däl (не белый), говорить (geplemek) – не говорить (geplemezlik), спокойный (rahat)–беспокойный (birahat) we ş.m.), eýsem dürli kökler arkaly aňladyp bolýan garpa-garşylykly manylar göz önünde tutulýar (богатый (baý) – бедный (garup), мокрый (öl) – сухой (gury) diýip ýazýar¹.

Emma soňky döwürde bu meselä bagyşlanyp geçirilen ýörite ylmy derňewlerde² dilde dürli kökli sözlerden ýasalan antonimlerden başga-da kökdeş antonimlerini hem bardygy anyk delillendirildi. Rus alymy D.N.Şmelew «Diňe dürli kökli sözleri antonim hasaplamak hakyky ýagdaýy görkezmeýär³» diýip belleýär.

Dilde kökdeş antonimlerini bardygy rus alymy L.A.Nowikowyň monografiýasynda⁴ örän jikme-jik we giňişleýin esaslandyryldy. Bu

¹ Булаховский Л.А. Введение в языкознание. ч.2. М., 1954, с.44.

² Вараксин Л.А. Однокорневые префиксальные глаголы-антонимы в современном русском языке. АКД. Куйбышев, 1970; Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-дону,1971;

Завьялова В. М. Антонимы. (Пособие по лексике немецкого языка) М.1969;

Завьялова В. М. К вопросу о нейтрализации антономических оппозиций однокорневых прилагательных. Иностранные языки (на материале немецкого языка) в высшей школе. М.1972.

Комиссаров В.Н. Аффиксальные слова-антонимы в современном английском языке. \ научн. докл. высшей школы. Филол. науки. М. 1962. № 2.

Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М. 1973 we başg.

³ Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. Просвещение 1977, с.203.

⁴ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М, 1973.

işde diliň leksikasyndaky gapma-garşylygyň meseleleri derňelýär, antonimleriň gurluşy taýdan toparlary berilýär. Rus dilindäki kökdeş antonimleri olaryň esasy manylary boýunça iň derwaýys gurluş-semantik görnüşlere bölmek arkaly suratlandyrmak bilen awtor bu antonimlerde gapma-garşylykly many köklere prefiksleriň birikmegi ýa-da prefiksiz we prefiksli ýasama sözleriň garşy goýulmagy bilen aňladylýar diýip belleýär. Ol: «Sözüň bir böleginiň antonimdeşliginiň esasynda tutuş birligiň (sözüň, goşma sözüň) hem antonimdeş bolmagy tebigydyr we gutulgysyzdyr¹» diýen netijä gelýär.

Dildäki antonimleriň sözlükleriniň hem ep-esli bölegini goşulan sözlerine gapma-garşylykly many berýän affiksleriň kömegi arkaly ýasalan kökdeş antonimler düzýärler². Mysal üçin: W.N. Komissarowyň «Словарь антонимов современного английского языка³» atly sözlüginin esasy bölegini (800 jübüt) kökdeş antonimler düzýärler. L. A. Wwedenskaýanyň düzen rus diliniň antonimleriniň sözlüğinde-de kökdeş antonimlere uly orun degişli edilipdir. Şonuň ýaly-da bu sözlükde kökdeş antonimler leksik antonimleriň toparyna goşulýar we dürli kökli antonimler bilen deňhukukly hasap edilýär.

N.R. Lwowyň düzen «Словарь антонимов русского языка⁴» atly sözlüğünde 2000-e golaý antonimdeş jübüt bar bolup, şolardan 250 jübüti kökdeş antonimlerdir. Bu sözlükde antonimler doly we doly däl diýen toparlara bölünýärler. Doly antonimler sözlük makalasynda dominant (baş söz) hökmünde, doly däl antonimler bolsa olara garaşly söz hökmünde berlipdir. Şonda käbir sözlük makalasynda kökdeş antonimler baş söz edilip, dürli kökli antonimler bolsa olara garaşly söz hökmünde berlipdir. Mysal üçin: известный – (belli) неизвестный – (näbelli) sözlük makalasynda kökdeş antonimler известный – (belli), неизвестный – (näbelli) doly antonim hökmünde berlip, dürli kökli знаменитый – (meşhur), неизвестный – (näbel-

¹ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М., 1973, с. 194.

² Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1971; Колесников Н.П. Словарь антонимов русского языка. Тбилиси, 1972;

Комиссаров В.Н. Словарь антонимов современного английского языка. М., 1964;

Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка. М., Русский язык, 1978.

³ Комиссаров В.Н. Agzalan sözlük.

⁴ Львов М.Р. Agzalan sözlük.

li) antonimlar bolsa doly däl antonim hasap edilipdir (145 sah.) Şonuñ ýaly-da обыкновенный – (adaty), необыкновенный – (adaty däl), обыкновенный – (adaty), особенный – (aýratyn) sözlük makalalarynda-da birinji kökdeş jübüt baş söz (dominant), ikinji dürli kökli jübüt bolsa doly däl antonim hasap edilýär (95 sah.)

Kökdeş antonimlar türki diller boýunça düzülen antonimleriň, sözlüklerinde-de¹ köp duş gelyärler. Mysal üçin: özbek dilçileri Ş. Rahmatullaýewiň, N. Mamatowyň, R. Şukurowyň düzen özbek diliniň antonimleriniň düşündirişli sözlüginin hem ep-esli bölegi (300-e golaý jübüt) kökdeş antonimlerden ybaratdyr.

Galyberse-de, diňe kökdeş antonimleriň ýörite derňewine bagyşlanyp ýerine ýetirilen ylmy işler² hem antonimleriň bu görnüşiniň dilde bardygyna we oňa leksikologiýa bilen gyzyklanýan dilçileriň aýratyn üns berýändigine şaýatlyk edýär.

Şeýlelikde, dil biliminde, şol sanda rus dil biliminde-de, türkologiýada-da kökdeş antonimleriň dilde bardygy ylmy taýdan esaslanyrdy we subut edildi. Şeýle-de bolsa, türkologiýada, şol sanda türkmen dilinde bu mesele barada dürli garaýyşlaryň bardygyny bellemeli bolýarys.

Türki dilleriň köpüsünde, türkmen dilinde-de kökdeş antonimler esasan söz ýasaýjy -ly/-li, -syz/-siz, -suz/ -süz goşulmalaryň (suffiksleriň) we -nä/-na, -bet/-bed, bi-, anti-, kontr- ýaly käbir alynma prefiksleriň kömegi arkaly ýasalýarlar. Şoňa baglylykda kökdeş antonimleri iki topara bölmek mümkin:

- 1) *suffiksal kökdeş antonimler*;
- 2) *prefiksal kökdeş antonimler*.

¹ Rahmatullaýew Ş., Mamatow N., Şukurow R. Üzbek tili antonimleriniň izohli lugati, Taşkent, 1980; R. Şukurow Uzbek tilida antonimler. Taşkent, 1977; M.N. Ähtämow. Başkort teleneň antonimdär hüzlege. Ufa, 1973.

² Вараксин Л.А. Однокорневые префиксальные глаголы-антонимы в современном русском языке. Автореф. канд. дис. Куйбышев, 1970;

Джафарова Н.А. Антонимичные отношения прилагательных с отрицательными приставками без-и не-и однокоренных бесприставочных в русском литературном языке начала XIX в. // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1978, №1.;

Завьялова И.М. Антонимичные отношения в сфере однокоренных имён прилагательных современного немецкого языка. Автореф. канд. дис. М. 1973.

Suffiksali kökdeş antonimler

Türki dilleriň dil biliminde *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *suz/-süz* goşulmaly sözleriň özara antonimdeş gatnaşykda bolmalydygy baradaky garaýyşda ýiti jedel döreyär. Dilçileriň käbiri¹ bu sözleriň manylarynyň antonimdeşligini düýbünden inkär edýär. Meselem: özbek alymy B.O. Isabekow² we gazak dilçisi Ž. Musin³ antonimdeşlik diňe dürli kökli sözleriň arasynda ýüze çykýar diýip hasap edýärler we *-ly/-li*, *-syz/-siz* goşulmalaryň kömegi bilen ýasalan kökdeş sözleriň antonimdeşligini inkär edýärler. Başgyrt dilçisi M. H. Ehtämowyň⁴ pikiri hem şularyň garaýyşlary bilen gabat gelýär. Bu dilçi özüniň sözlügiň girişinde antonimleriň leksikografik häsiýetnamasyny we onuň esaslaryny düşündirýär hem-de başgyrt diliniň antonimleri baradaky nazary garaýyşlaryny öňe sürýär, olaryň tebigatyny açyp görkezmege synanyşýar. Ol şol garaýyşlarynda antonimdeş gatnaşykda diňe dürli kökli sözler bolup bilýär diýip belleýär. Şeýlelikde, ol *-ly/-le*, *-lo/-le*, *-hыз/-hez* goşulmaly kökdeş sözleriň özara antonimdeşligini inkär edýär. Şonda ol *-hыз/-hez*, *-hoz/-hez* suffikslerini şekil ýasaýjy goşulmalar hasap edýär, şolaryň kömegi arkaly ýasalan sözleri bolsa *-ly/le*, *-lo/-le* goşulmaly sözleriň ýokluk galyby hasaplaýar.

Şonuň bilen birlikde, sözlügiň käbir maglumatlary ony düzüjiniň bu nazary garaýyşlaryna laýyk gelmeýär. Mysal üçin: käbir sözlük makalalarynda özara sinonimdeş gatnaşyk esasynda birleşen antonimdeş jübütleriň toparlary berilýär. Käbir sözler üçin düşündiriş hökmünde olaryň sinonimleri getirilýär. Sebäbi sözlük düzmek işinde sözüň manysyny açyp görkezmekde onuň ýakyn manydaş sözüni – sinonimini bermek usuly hem giňden ulanylýar. Baş sözleriň gapma-garşylykly manylaryny açyp görkezmek üçin getirilen sinonimleriň içinde şol sözlere manydaş bolan, olaryň ýakyn sinonimleri hasap edilen *-ly/-le*, *-lo/-le*, *-hыз/-hez* goşulmaly sözler hem bar. Мы-

¹ *Isabekow B.O.* Hozirgi uzbek tilida leksik antonimiya. Kand.dis. Taşkent, 1973; *Musin Ž.* Kazak tilindegi antonim sözder. Kand.dis. Kokçetaw, 1970; *Ehtämow M.H.* Başkört teleneň antonimdär hüzlege. Ufa, 1973.

² *Исабеков Б.О.* Антонимия и слова образованные с помощью –ли,-сиз//сб. научных трудов ТашГУ. № 501. ч.2. 1975. с.5.

³ *Мусин Ж.* Антонимы в казакском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1970, с.9

⁴ *Ehtämow M.H.* Başkört teleneň antonimdär hüzlege. Ufa, 1973, с.11.

sal üçin: sabyrly-tüzemhez antonimleriniň sözlük makalasynda sabyrly sözüni düşündirmek üçin onuň syzamly, түземle sinonimleri getirilipdir, oňa antonimdeş tüzemhez sözüniň düşündirişinde bolsa, onuň sabyrhyz, täkethez sinonimleri ulanylýar¹. Şeýlelikde, bu sözlük makalasynda biri-birine garşylykly mana eýe bolan iki sany sinonimdeş topar emele gelýär: 1) sabyrly, sydamly, түземle; 2) tüzemhez, sabyrhyz, täkethez.

Bilşimiz ýaly, awtor öz sözlüginin girişinde antonimleriniň tebigaty, olaryň leksika-semantik aýratynlyklary barada pikir ýöredende, bir sinonimdeş hatardaky sözleriň oňa gapma-garşylykly manydaky beýleki sinonimdeş hatardaky sözler bilen hem antonimdeş gatnaşykda bolup bilýändigini baradaky garaýşy öňe sürýär². Eger sözlügi düzüjiniň şol garaýşyny hasaba alsak, onda bu sözlükdäki dürli kökli antonimlere sinonim hökmünde getirilen kökdeş sözler hem özara antonimdeş bolup bilýärler. Görşümüz ýaly, bu sözlük makalasynda diňe sabyrly-tüzemhez sözleri antonimdeş jübüti emele getirmän, eýsem ol sözleriň sinonimdeş hataryndaky sabyrly-sabyrhyz we tüzemle-tüzemhez sözleri hem özara antonimdeş gatnaşykda bolýarlar we kökdeş antonimleri emele getirýärler. Sözlükde seýrek hem bolsa käbir kökdeş antonimler hem alnypdyr³.

Türki dilleriniň leksikologiyasynyň umumy meselelerine bagyşlanan işleriň⁴ köpüsünde we antonimleriniň ýörite derňewine bagyşlanan ylmy işlerde⁵ agzalan suffiksleriniň kömegi arkaly sözleriň özara gapma-garşy mana eýe bolýandygy ykrar edilýär. Mysal üçin: S. Usmonow taniş-notaniş, ýurakli-ýuraksiz, aklli-aklsiz ýaly sözleri kökdeş antonim hasaplamak bilen olary ýarym antonimler diýip atlandyrýar⁶. A. Memetow hem şu hili suffiksleriniň goşulyp ýasalan sözlerini kökdeş

¹ Ehtämow M.H. Agzalan iş, 107 sah.

² Ehtämow M.H. Agzalan iş, 9 sah.

³ Ehtämow M.H. Agzalan iş, 105 sah.

⁴ Современный татарский язык. Лексикология, фонетика, морфология, М. 1969, с.62-66;

Uzbek tili leksikologiyasy. Taşkent, 1981. 253 sah.

Hozirgi zaman uzbek tili. Taşkent 1957. 16-84 sah.

⁵ Меметов А. Антонимы в крымско-татарском языке // Советская тюркология 1979, №1, с.63; с. Антонимлар// Uzbek tili we adabiyoti masalalari. 1958, №2, 33sah. Şukur R.Uzbek tilida antonimlar. Taşkent, 1977, 125-127 sah.

⁶ Usmanow S. Agzalan iş, 34. sah.

antonimler hasap edýär we olardaky gapma-garşy manynyň şol goşulmalarýň kömegi arkaly ýüze çykýandygyny belleýär¹.

Başga bir tarapdan, kökdeş antonimleriň bardygyny ykrar edýän käbir dilçiler biri-birini inkär edýän sözlere tapawut goýmazdan hemmesini uçdantutma antonim hasap edýärler we olaryň pikirçe, işligiň barlyk we ýokluk şekilleri hem (wuruşmag-wuruşmamağ)² ýa-da predmetiň, zadyň bardygyny (kitaply, depderli) ýa ýokdugyny (kitapsyz, depdersiz) aňladýan *-ly/-li*, *-syz/-siz* goşulmaly sözleriň ählisi hem kökdeş antonimleri emele getirip bilýär. Hususan-da, tatar diliniň leksikologiyasy³ baradaky işde kökdeş antonimlere anyk atlara *-ly/-li*, *-syz/-siz* suffiksleri goşulyp ýasalan suly – susyz, tozly – tozsyz ýaly sözler mysal hökmünde berlipdir. Emma antonimdeş gatnaşykda şeýle suffiksler abstrakt atlara goşulyp ýasalan we şonuň netijesinde täze leksik mana eýe bolan sözler bolup bilýärler.

Kökdeş antonimleriň leksika-semantik tebigaty, olaryň ýasalyş, ulanylyş aýratynlyklary baradaky has göwnejaý we ynamly garaýyşlary özbek dilçisi R. Şukurowyň işlerinde⁴ görmek bolýar. Ol öz işlerinde özbek dilinde *-li*, *-siz*, *-be*, *no-*, *hus-*, *bad-*, *kam-*, *ser-* ýaly söz ýasaýjy affiksleriň kömegi arkaly ýasalan kökdeş antonimleriň leksika-semantik häsiýetlerini derňemek bilen, şeýle sözleriň antonimdeş bolmagyna mümkinçilik berýän esasy ýörelgeleri açyp görkezýär. Onuň pikirçe, şeýle affiksler goşulyp täze leksik many aňladýan we garşylykly mana eýe bolan sözleri özara antonimdeş hasaplamak maksada laýyk bolýar. Onuň şeýledigini şu sözleriň başga dilde hem garşylykly manyda bolan we özara antonimdeş gatnaşyga girýän ekwiwalentini tapmak arkaly delillendirmek mümkin. Mundan hem başga şunuň ýaly antonimdeş jübütleriň her taýy öz sinonimlerine eýedirler we olar hem öz gezeginde özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler. Mysal üçin: bahtli – bahtsiz antonimdeş jübütiň taýlarynyň hersiniň sinonimleri bar: **bahtli-soadatlí, bahtiyor, tölemand; bahtsiz-tölesiz, şurpeşona** we olar hem

¹ Memetow A. Agazalan iş. 63 sah.

² Talybow K.A. Muasir azärbaýçan dilindä antonimlar. Kand.dis. Baku, 1971. 13 sah.

³ Häzirge tatar ädäbi tele (Leksika. Fonetika. Orfoepiýa. Grafika häm orfografiýa. Morfologiýa). Kazan, 1965, 40 sah.

⁴ Şukurov R. Uzbek tili antonimlariniň leksik-semantik tabiiyati. Kand.dis. Taşkent, 1973; Şonuňky. Uzbek tilida antonimlar. Taşkent, 1977.

değişlilikde antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler. Bu sözleriň özara antonimdeş gatnaşykda bolan kökdeş ekwiwalentleri rus dilinde-de: (счастливый–несчастливый), nemes dilinde-de (glücklich–un-glücklich) bar. Şoňa görä-de bu antonimdeş sözlere goşulan *-li, -siz*, affiksleri diňe bir alamatyň barlygyny ýa ýoklugyny bildirmek bilen çäklenmän, eýsem antonimdeş gatnaşykda bolmaga esas bolýan täze gapma-garşylykly manyny hem aňladýar¹.

Şeýlelikde, R. Şukurow *-li, -siz* goşulmaly kökdeş antonimleri bu affiksleriň depderli–depdersiz görnüşindäki sözlerden, ýagny «bu affiksleriň bir zadyň barlygyny ýa-da ýoklugyny aňladýan belgi hökmünde²» çykyş edýän sözlerden tapawutlandyrýar. Onuň düzen antonimleriň gysgaça sözlüğine hersi birnäçe antonimdeş jübütünden ybarat bolan 250-den gowrak antonimdeş topar alnypdyr, şolaryň 100-den gowragy kökdeş antonimlerdir. Özbek diliniň antonimleriniň düşündirişli sözlüginini³ hem sözlükliginiň ep-esli bölegini *-li, bo- we -siz, be-, no-* affiksleriniň kömegi bilen ýasalan kökdeş antonimler düzýärler.

Türkmen dil biliminde antonimler leksikologiýanyň umumy meselelerine bagyşlanyp ýazylan işlerde seredilip geçilýär we şol işlerde kökdeş antonimler barada dürli garaýyşlar öňe sürülýär. Käbir alymlar türkmen dilinde kökdeş antonimleriň bardygyny inkär edýärler⁴. Mysal üçin, Ý. Çöňňäýew öz içinde antonimdeş gatnaşygyň diňe dürli kökli sözleriň arasynda bolmagyny onuň esasy zerur şertleriniň biri hasap edýär⁵. Emma şeýle-de bolsa awtoryň işinde öz pikirini delillendirmäge getiren mysallarynyň içinde mert-namart, bedasyl-asylzada, abat-bibat ýaly kökdeş antonimler hem duş gelýär.

K. Babaýew hem öz işinde **güýçli**–**güçsüz**, **günäli**–**bigünä**, **tanys**–**nätanys**, **bagtly**–**betbagt** ýaly sözleri antonim hasap etmeli

¹ Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. Автореф. канд. дис. Ташкент, 1973, с. 5-6.

² Шукуров Р. Агзалан awtoreferat, 6 sah.

³ Rahmatullaýew S., Mamatow N., Şukurow R. Uzbek tili antonimleriniň izohli lugati. Taşkent, 1980.

⁴ Babaýew K. Türkmen diliniň praktiki stilistikasy (leksik stilistika). Aşgabat, 1975, 85 sah.

Çöňňäýew Ý. Türkmen diliniň leksikasy. I bölüm. Semasiologiýa. Aşgabat, 1973, 134 sah.

⁵ Çöňňäýew Ý. Агзалан iş. 134 sah.

däldigi baradaky pikiri öňe sürýär. Awtoryň pikirine görä, şunuň ýaly sözleriň kökleri meňzeş bolup, gapma-garşylyk olara dürli suffiksleriň we prefiksleriň goşulmagy arkaly ýüze çykýar¹.

Şeýlelikde, awtoryň öz garaýşyny bildirýän sözlemeden bilşimiz ýaly, ol aslynda şeýle sözleriň manylarynda gapma-garşylygyň bardygyny inkär edibem duranok. Belli bolşy ýaly, manylaryndaky gapma-garşylyk sözleriň biri-birine antonimdeş bolmagy üçin zerur şertleriň biridir. Ol gapma-garşylygyň näme arkaly we nähili aňladylmagynyň antonimdeş gatnaşyk üçin hiç hili ähmiýeti bolmaýar. Ol gapma-garşylyk dürli kökli sözler bilen, kökdeş sözler, söz düzümleri, frazeologik birlikler we ş.m. arkaly hem aňladylmagy mümkin. Enantiosemiýa hadysasynda bolsa şol bir sözün özüniň iki manysy özara gapma-garşy bolýar.

K. Babaýewiň kökdeş sözleriň gapma-garşy mana eýe bolmagyny inkär etmektäki ýene bir delili şunuň ýaly antonimdeş bolan kökdeş sözleriň *-syz/-siz*, *-suz/-süz*, *bi-*, *nä-*, *bet-* goşulmaly ikinji taýyny *-ly*, *+däl* gurluşly düzüm bilen çalşyrmak mümkin: günäli–günäli däl, tanyş – tanyş däl, bagtly – bagtly däl, güýçli – güýçli däl we ş.m.² Onuň pikirine görä, **güýçli–güýçsüz**, **akylly–biakyl**, **sag–näsag**, ýaly kökdeş sözleriň güýçsüz, **biakyl**, **näsag** görnüşdäki ikinji taýlarynyň manylaryny şolaryň birinji taýlaryna däl sözünüň goşulmagy bilen ýasalan güýçli däl, akylly däl, sag däl gurluşly düzümleriň kömegi arkaly aňlatmak mümkin. Diňe şonuň üçin hem ol kökdeş sözler antonimdeş gatnaşykda bolup bilmeyärler. Eger-de şu delil şeýle sözleriň antonimdeşligini inkär etmek üçin ýeterlik derejede esas bolup bilýän bolsa, onda dürli kökli güýçli–ejiz, akylly–akmak, sag–syrkaw ýaly sözleriň hem, antonimdeşligini inkär etmek mümkin we ol olary hem antonim hasaplamazlyga delil bolup bilýär. Sebäbi bu jübütleriň hem ikinji taýlaryny *-ly*, *+däl* gurluşly düzüm bilen çalşyrmak mümkin: ejiz=güýçli däl, akmak=akylly däl, syrkaw=sag däl. Mundan hem başga dilde bir taýynyň inkär edilmegi ikinji taýynyň manysyna barabar bolýan dürli kökli birnäçe antonimler bar. Mysal üçin: dürli kökli we hemme dilde antonim hasap edilýän **öli-diri**

¹ *Babaýew K.* Türkmen diliniň praktiki stilistikasy (leksik stilistika). Aşgabat, 1975, 85 sah.

² *Babaýew K.* Agzalan iş. 85 sah.

antonimdeş jübütiň bir taýyny inkär etmek bilen beýleki taýynyň manysyna barabar bolan many alynýar: öli däl diri diýmegi, diri däl bolsa, öli diýmegi aňladýar. Dil biliminde bu hadysa komplementarlygy (biri beýlekisini doldurmak) aňladýan antonimler hökmünde häsiýetlendirilýär¹.

Alymlaryň başga birnäçesi bolsa türkmen dilinde kökdeş antonimleriň bardygyny ykrar edýärler. Mysal üçin: Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň akademigi, filologiýa ylymlarynyň doktory P. Azymow antonimdeş gatnaşykda diňe bir dürli kökli sözler däl-de, eýsem şol bir sözüň barlyk we ýokluk şekilleri hem bolup bilýärler diýip hasap edýar: işli – işsiz, akylly – akylsyz we ş.m.²

Tanyml türkmen dilçisi A. Annanuwow hem bir sözüň barlyk we ýokluk şekillerini antonim hökmünde kesgitleýär. Mysal üçin: ol **belli – näbelli**, **zehinli – zehinsiz**, **bilimli – bilimsiz**, **rehimli – rehim-siz** ýaly sözleriň özara gapma-garşylykly manylarynyň bardygyny bellemek bilen, olary iň sadaja antonimler diýip atlandyrýar³.

Orta mekdebe niýetlenip ýazylan okuw kitaplarynda kökdeş antonimler antonimleriň bir görnüşi hökmünde aýratyn berilmeýär. Ýöne dürli kökli antonimlere berlen mysallaryň içinde *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmaly zehinli – zehinsiz ýaly kökdeş sözler hem getirilýär⁴.

«Türkmen sowet ensiklopediýasynda-da» bir köke goşulan we barlyk ýa-da ýokluk aňladýan *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* affiksleriň kömegi arkaly antonimleriň emele gelip biljekdigini belleýärler⁵.

Biziň geçiren derňewlerimiz hem türkmen dilinde hakykattan-da *-ly/-li*, *-syz/siz*, *-suz/-süz* goşulmaly sözleriň köpüsiniň kökdeş antonimleriň bir görnüşi düzýändigini tassyklaýar. Bu sözleriň manylaryndaky gapma-garşylyk, esasan, şu suffiksleriň kömegi bilen aňladylýar. Emma şeýle-de bolsa, olaryň goşulan sözlere şeýle manyny hemişe aňladyp durmaýarlar.

¹ Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М.,1973,с.232.

² Азымов П. Häzirkä zaman türkmen dili. Giriş.Leksika.Aşgabat, 1959, 5 sah.

³ Annanuwow A. Diliň sözlük sowawy hakynda. Aşgabat, 1961, 86 sah.

⁴ Gurbanow A.A., Myradow A., Kürräýew N. Türkmen diliniň grammatikasy, 5-6 synplar üçin. Aşgabat, Magaryf, 1978, 19 sah. Berdiyew R., Gulbaýew G., Kürenow S. Türkmen dili. Orta mekdepleriň IV synpy üçin okuw kitabý. A.2009, 287 sah.

⁵ Türkmen sowet ensiklopediýasy. T.I. Aşgabat, 1974, 171 sah.

Türkmen dilinde *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* söz ýaşajy goşulmalary öz tebigaty boýunça köpmanylydyrlar. Düýp söze goşulyp, sypatlary ýasamak bilen, bu goşulmalar dürli hyzmaty ýerine ýetirýärler. Birinjiden, sözün bir leksika-grammatik topardan beýleki birine geçmegini şertlendirýär. Şeýle ýagdaýda olar sypat ýaşajy goşulma bolýarlar we şeýlelikde, sypatlaryň morfologik görkezijisi hasap edilýärler. Ikinjiden, söz düzüminiň we sözlemiň düzümünde anyk bir sözün ýerine ýetirýän hyzmatyny kesgitleýärler. Eger birinji hyzmaty sypatlary ýaşajy affiksler hasaplamaga esas bolýan bolsa, ikinji hyzmaty, ýagny bu affiksleriň sözleriň arasyndaky baglanyşygy amala aşyrmagy we kesgitlemegi käbir alymlaryň¹ olara söz üýtgediji ýa-da düşüm goşulmalary hökmünde garamagyna ýykgyň etdirýär.

Bu affiksler barada A. P. Poseluyewskiý başga garaýşy öňe sürýär we ol bu suffiksleri taryhy taýdan düşüm goşulmalary (komitativ – bilelligi aňladýan düşüm, abessiw – ýoklugy aňladýan düşüm we ş.m.) hasaplamak bilen: «olar many üýtgeşmesine sezewar bolupdyrlar we häzirki döwürde diňe atributiv hyzmaty ýerine ýetirip, rus dilindäki sypatlara barabar bolýarlar²» diýip belleýär.

Türkologiyada örän ähmiýetli ylmy derňewleri ýerine ýetiren görnükli alym N. A. Baskakow hem şu pikiri goldaýar. Onuň pikirine görä: «Ähli sypatlar we hallar ilki başda substantiw mana eýe bolupdyrlar we soňra atributiv hyzmaty ýerine ýetirmek bilen şol hyzmatda ulanylyp, özleriniň häzirki atribututiv manysyna eýe bolupdyrlar³». Ýeri gelende, belli türkolog alym E. W. Sewortýanyň «Isimleriň ähli ýasalan şekilleri taryhy taýdan, köp halatlarda häzirki ýagdaýlarda-da predmetleri, zatlary hem, alamatlary hem aňladýarlar⁴» diýen pikirine salgyylanmak hem ýerliklidir.

Häzirki zaman türki dillerde, şol sanda türkmen dilinde-de bu **affiksler** sypat ýaşajy önümlü goşulmalar hasap edilýär. Emma şeýle-de bolsa, *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmaly ýasama sözleriň hemme-

¹ *Закиев М.З.* Формы обладания и отсутствия в тюркских языках // Лингвистический сборник. Ташкент, 1971. с. 28.

² *Поцелуевский А.П.* Избранные труды. Ашхабад, 1975, с.14.

³ *Баскаков Н.А.* Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.1979 с.39.

⁴ *Севортян Э.В.* Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М., 1966, с.54.

sini uçdantutma sypat hasaplap bolmaýandygyny hem bellemek gerek. Mysal üçin: düzüminde şu goşulmary bolan **obaly, maryly, atly** ýaly sözler at hökmünde hem gelip bilýärler ýa-da *-syz/-siz, -suz/-süz* suffiksleri at çalyşmalaryna goşulyp (mensiz, sensiz, on-suz) we has atlara goşulyp (Amansyz, Maralsyz) ýasalan sözler hem sypatlara degişli bolmaýarlar. **-ly/-li** goşulmasy ataly-ogul, eneli-gyz, Saýatly-Hemra görnüşindäki sözlerde hem sypat ýasamaýar-da «we» baglaýjynyň hyzmatyny ýerine ýetirýär. Elbetde, şular ýaly topardaky sözlerde gapma-garşylykly manynyň ýokdugy we şoňa görä-de bu hili sözlerde antonimdeşligiň hem bolup bilmejekdigi öz-özünden düşnüklidir.

Emma häzirki zaman türkmen dilinde **-ly/-li, -syz/-siz, -suz/-süz** goşulmaly sözleriň ýokarda agzalan topardaky görnüşlerinden başgasy sypat hökmünde kabul edilýär. Şonuň üçin şu goşulmalar goşulyp ýasalan zehinli okuwçy, akylly gyz, günäsiz çaga, bagtly durmuş, zehinsiz adam, suwly küýze, eýersiz at, daşsyz kitap ýaly sözler predmetiň, zadyň alamatyny bildirýärler we sözlemde aýyrgyç hyzmatyny ýerine ýetirýärler.

Türkmen diliniň morfologiýasynyň umumy meselelerine bagyşlanan işlerde, esasan hem, ylmy grammatikalarda bu sypatlar barada dürli garaýyşlaryň bardygyny görmek bolýar. Mysal üçin: 1970-nji ýylda rus dilinde neşir edilen. «Türkmen diliniň grammatikasynda» **-ly/-li** goşulmaly sypatlaryň ählisi «goşulan diýip sözünüň aňladýan predmetiniň, zadynyň bardygyny aňladýan sypatlar» diýen topara, **-syz/-siz** goşulmaly sypatlaryň hemmesi bolsa «goşulan düýp sözünüň aňladýan predmetiniň ýokdugyny aňladýan sypatlar» diýen topara goşulýar¹. Şeýlelikde, bu sypatlar manylary taýdan dürli-dürli bolsalar-da, toparlara bölmekde olara hiç hili tapawut goýulmaýar.

Bu grammatikanyň 2000-nji ýyldaky türkmen dilinde çykan neşirinde **-ly/-li, -syz/-siz** goşulmaly sypatlaryň köpüsi «barlyk görkezýän sypatlar²» we «ýoklyk görkezýän sypatlar» diýen toparlarda berilýän hem bolsa, akylly, biwepa, dogumly, şully, joşgunly ýaly käbir

¹ Грамматика туркменского языка. ч. I. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970, с. 151.

² Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000, 113 sah.

sypatlar olardan tapawutlandyrylyp «adamlaryň gylyk-häsiýetlerini, daşky görnüş taýdan bolan aýratynlyklaryny we haýwanlaryň häsiýetli aýratynlyklaryny görkezýän sypatlar» diýen topara goşulypdyr. Emma şeýle-de bolsa, bu sypatlaryň manylarynyň dürli-dürli bolmagynyň esasynda ýatýan leksik we grammatik aýratynlyklary barada giňişleýin düşündiriş berilmeyär-de, olaryň bir toparynda (otluk, odunlyk, çägeli, suwly) otnositellik, beýleki bir toparynda (akylly, güýçli) bolsa absolýutlyk duýulýar diýilýär.

Biziň geçiren derňewlerimiziň görkezişine görä, ýokarda getirilen mysallardaky zehinli (okuwçy), akylly (gyz), günäsiz (çaga), bagtly (durmuş), rehimsiz (adam) ýaly sypatlar predmetleriň, zadyň hilini häsiýetini, bildirýär, olara hil taýdan häsiýetnama berýär, beýlekileri, ýagny suwly (küýze), eýersiz (at), daşsyz (kitap) ýaly sypatlar bolsa diňe düýp sözüň aňladýan zadynyň bardygyny ýa-da ýokdugyny görkezýärler. Olardan akylly, bagtly, zehinli, günäsiz, zehinsiz we ş.m. türkmen diliniň sözlüklerinde leksik manyly aýratyn baş (reýestr) söz hökmünde berlipdir¹, emma **otsuz**, **daşsyz**, **eýersiz** ýaly sözler bolsa bu sözlüklerde alynmandyr. Munuň şeýle bolmagy esasan, şol sypatlaryň ýasaýjy düýp sözleriniň manysy bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin şeýle sypatlary ýasaýjy düýp sözleriniň manylarynyň häsiýetine baglylykda şertleýin iki topara bölmek bolar:

1. Ýasaýjy düýp sözi anyk zady aňladýan sypatlar. Bu topara degişli sypatlar anyk atlara *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz,-süz* affiksleriniň goşulmagy bilen ýasalýarlar we şol goşulan atlaryň aňladýan predmetleriniň bardygyny ýa-da ýokdugyny, aýyklaýan adynyň şol predmetlere eýelik edýändigini ýa-da etmeyändigini bildirýärler. Mysal üçin, köýneki gyz, suwly küýze, şahsyz şygyr, ejesiz çaga ýaly sözlerde *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmalary goşulyp, bu sözleriň sypat bolmagyna we sypat söz toparyna geçmegine hyzmat edýärler. Olar bile gelen atlaryny aýyklarap gelseler-de ol atlaryň aňladýan predmetlerini hil taýdan häsiýetlendirmeýärler-de, eýsem diňe bir predmetiň beýleki predmete bolan gatnaşygyny görkezýärler.

¹ Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi I, II t. Aşgabat, 2016.

Käbir alymlar¹ bu goşulmalaryň şu hyzmatyny sözleriň grammatik gatnaşygyny aňlatmak hyzmaty hökmünde kesgitleýärler. Belli türkolog A. N. Kononow türk dilindäki şunuň ýaly sypatlary odnositel sypatlar diýen topara goşýar².

Bu sypatlar manylary boýunça entek özleriniň konkret predmetlik manysyny ýitirmedik ýasaýjy sözleri bilen kybapdaşdyrlar we şoňa görä-de olaryň özleri hem ýene-de bir aýyrgyç tarapyndan aýyklanmaga ukyplydyrlar. Meselem: keteni köýnekli gyz, sowuk suwly küýze ýaly söz düzümlerinde aýratynlandyrylyp aşagy çyzylan -ly, -li goşulmaly aýyrgyçlaryň ön ýanyndan gelen sözler olary aýyklaýarlar we şolaryň aýyrgyçy hasap edilýärler.

Bu sypatlara hil sypatlaryna degişli bolan deňeşdirme dereje şekilleri, intensiwlik şekili ýaly grammatik alamatlar mahsus däldirler. Olar pradmetiň hilini, alamatyny görkezýän täze leksik mana eýe bolmandygy üçin hem hiliň, alamatyň ýüze çykyş derejesini bildirýän şekiller toplumu bolan dereje toparynyň goşulmalaryny (-rak, -räk, -mtyl, -mtil, -ja, -je we ş.m.) kabul etmeýärler. Şonuň ýaly häsiýetleriniň esasynda-da olar türkmen diliniň sözlüklerinde³ baş (reýestr) söz hökmünde alynmaýarlar.

Bu topara girýän sypatlar, adatça, özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilmeyärler. (Olaryň käbirleri göçme manyda antonimdeş gatnaşykda bolmagy mümkin. Meselem: kelleli (akylly)–kellesiz (akylsyz), ýürekli (batyr)–ýüreksiz (gorkak) we başg). Şonuň bilen baglylykda käbir alymlar⁴ -ly/-li, -syz/-siz, -suz/-süz goşulmaly kökdeş sözleriň özara antonimdeşligini inkär edýärler we özleriniň şeýle garaýyşlaryny delillendirmek üçin bu affiksleriň anyk predmet aňladýan atlara goşulyp ýasalan suly–susyz, balaly–balasyz, üýli–üýsiz ýaly sypatlary mysal getirýärler. Elbetde, ön belleýşimiz ýaly, şeýle sypatlar sözleriň antonimdeş gatnaşyga girmegi üçin zerur bolan hil alamatyny aňlatmaýarlar. Ol affiksler düýp söze goşulmak bilen diňe

¹ Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань, 1974, с.158.

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956, с.136.

³ Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968, Türkmen diliniň düşündirişi sözlügi. Aşgabat, 2016.

⁴ Isabekow B.O. Agzalan iş; Musin Ž. Agzalan iş; Ahtämow M.N. Agzalan iş.

ýasajy sözün atlandyran predmetiniň bardygyny ýa-da ýokdugyny bildirip, şol sözleriň atributiv (aýyrgyç) hyzmaty ýerine ýetirmegini üpjün edýärler.

2. Ýasajy düýp sözi abstrakt düşüňjeleri aňladýan sypatlar. Bu topara girýän sypatlar özleriniň atributiv hyzmaty ýerine ýetirmekleri, täze leksik mana eýe bolmawlary hem-de bir söz toparyndan başga bir söz toparyna geçmekleri bilen birinji topardaky sypatlardan tapawutlanýarlar. Olar aýyklaýan adynyň aňladýan predmetiniň **wagtlayyn** däl-de, **hemişelik** hilini, alamatyny bildirýärler.

A. N. Kononow olary hil sypatlary hasap edýär¹. Rus dilindäki hil aňladýan sypatlaryň çäginin giňelmeginiň we sanynyň artmagynyň sebäbini hem-de bu sypatlaryň manylarynda bolup geçýän özgerişi, ösüşi N. N. Prokopowič şeýle düşündirýär: «Hil sypatlarynyň çägi we sany bir predmetiň beýleki bir predmete bolan gatnaşygynyň barha gowşap, onuň hil taýdan häsiýetine öwrülýän we oňnositel hile bagly bolmadyk abstrakt mana eýe bolan ýasama sypatlaryň hasabyna giňelýär we artýar²».

Türkmen dilinde bu hadysa *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* affiksleri ýasajy düýp sözi predmet bolmadyk düşüňjeleri (dözümlü, durnukly, geçirimli) ýa-da abstrakt atlary (düşüňjeli, wyždanly) aňladýan sözler bolan sypatlar ýasalanda has aýdyň ýüze çykýar.

Şeýle sypatlaryň substantiw manysynyň atributiv mana öwrülmeği olaryň ýasajy düýp sözünüň predmet, zat manysynyň ýoklugynyň ýa-da ýitendiginiň esasynda bolup geçýär. Şeýle ýagdaýda *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmaly sözler hil aňladýan täze leksik birlik hökmünde kabul edilýär. Şunuň ýaly sözler özbaşdak reýestr (baş) söz edilip sözlüklere-de alynýar. Mysal üçin, «Türkmençe-rusça sözlügiň» (1968) diňe «A», «B» harplarynda *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmaly şeýle sözleriň 130-a golaýy berlipdir.

Bu topara girýän sypatlara antonimdeş gatnaşykda bolup bilýän beýleki ýasama däl hil sypatlarynyň grammatik alamatlary hem mahsusdyr. Birinji topardaky sypatlardan tapawutlylykda bu sypatlar hiliň ýüze çykyş derejesini bildirýän şekiller toplумы bolan dereje

¹ Kononow A.N. Agzalan iş. 236 sah.

² Прокопович Н.Н. Развитие адъективных словосочетаний в русском литературном языке XIX в. //Вопросы языкознания. 1963, №1, с.80.

toparyna hem eýedirler. Mysal üçin: olara -rak/-rāk goşulmasy goşulyp, deňeşdirme derejesiniň şekili ýasalary: güýçlüräk, amatlyrak, düşnükliäk, ynamsyzrak, tertipsizräk we ş.m. Olaryň köpüsi **in**, **has**, **örän**, **juda**, **inňän** ýaly kömekçi modal sözleriň kömegi arkaly analitik usulda ýasalyan artyklyk derejesiniň şekiline-de eýe bolýarlar: in bagtly, has amatly, örän akylyly, juda gelsiksiz, inňän oňaysyz we ş.m. Bu sypatlardan artyklyk derejesiniň sintetik ýol arkaly ýasalyşyna hem duş gelmek mümkin: ap-akylly, gap-gadyrly we ş.m.

Birinji topardaky -ly/-li, -syz/-siz, -suz/-süz goşulmaly sypatlardan tapawutlylykda bu sypatlar işlige bagly bolup ahwalat hyzmatynda-da gelyärler we gymyldy-hereketiň ýüze çykyş ýagdaýyny, onuň alamatyny bildirýärler. Mysal üçin: **ähmiýetsiz** garamak, **şatlykly** ýaşamak, **höwessiz** işlemek, **joşgunly** gürlemek ýaly söz düzümlerinde aýratynlandyrylyp ýazylan sypatlar işligi aýyklar, hal-ýagdaý ahwalatynyň hyzmatynda gelyärler we subýektiň ýerine ýetirýän hereketiniň nähili ýagdaýda, nähili derejede ýüze çykýandygyny bildirýärler.

Şeýlelikde, şeýle affiksli sözler özleriniň aňladýan alamatlarynyň we hilleriniň ýüze çykyşynyň dürli derejesini bildirýärler: bu sözlerde -ly/-li, -syz/-siz, -suz/-süz goşulmalary goşulan sözüden hil bildirýän täze leksik birlik ýasayarlar, şol hil manysy hem olaryň özara antonimdeş gatnaşykda bolmagyny şertlendirýär. Olar başga kökden bolan sözler bilen hem antonimdeş jübüt emele getirip bilýärler: akylly–akmak, güýçli–ejiz, zehinli–kütek we ş.m. Meselem: Akylla–yşarat, akmaga – kötek (*nakyl*). Bileleşip makala ýazylanda **zehinli** bilen **kütegi** saýgaryp bolmaýa (*A. Atajanow, «Öz tanyşlaryň»*). Uly döwletiň kiçi döwleti, **güýçli** halkyň **ejiz** halky basyp almagy, özüne tabyn etmegi ýazgarylýar (*G. Kulyýew, «Gara kerwen»*).

Munuň şeýledigini dilde kökdeş antonimler ýok hasap edýän awtorlaryň inkär etmeyändigini hem belläp geçmelidir. Hususan-da, özbek dilçi alymy B. Isabekow -li suffiksiniň kömegi bilen ýasalan **çiroýli** sözi özüne kökdeş **çiroýsiz** sözi bilen däl-de, diňe **hunuk** sözi bilen antonimdeş gatnaşykda bolýar, diýen pikiri öňe sürýär. Başgaça aýdanda, -li, -siz affiksleriniň şol bir köke goşulmagy bilen ýasalan kökdeş sözleriň özara antonimdeşdigini inkär etmek bilen ol bu affiks-

ler atlara goşulyp predmetiň, alamatyň bardygyny ýa-da ýokdugyny bildirýän sypatlary ýasaýar diýip hasap edýär. Onuň pikirine görä: «-li, -siz affiksleriniň kömegi arkaly ýasalan sözler biri-birini inkär edýärler we bu iki gapma-garşylykly manylaryň arasynda üçünji bitarap manynyň bolmagy mümkin däl¹». Bu bolsa -siz goşulmaly söz -li goşulmaly sözün ýokluk galyby diýmegi aňladýar (emma awtor ýokardaky sözlemde özüniň pikiriniň tersine bu sözleriň manylaryny gapma-garşylykly many diýip atlandyrýar).

Şunuň ýaly garaýyş gazak dilçisi Ž. Musiniň² we başgyrt alymy M. H. Ähtämowýň³ işlerinde-de duş gelýär. Mysal üçin, M. H. Ähtämow öz işinde **kaýgyly-kaýgyhyz, alyu-almaw** jübütlerdäki ikinji taýlary özbaşdak sözler däl-de, birinji taýynyň ýokluk şekili hasap edilýär diýip belleýär⁴. Görşümiz ýaly, bu awtorlar söz ýasaýjy **-siz** suffiksi bilen işliklerde inkärligi görkezýän **-ma/-me** ownuk bölegini meňzeş hasap edýärler we söz ýasaýjy goşulmalar bilen inkärligi bildirýän ownuk bölegiň hyzmatlarynyň arasyndaky tapawut hasaba alynmaýar. Inkärligi görkezýän ownuk bölekleriň goşulmagy bilen özbaşdak leksik manyly täze söz ýasalmaýar-da, şol bir sözün ýokluk galyby ýasalýar. Emma **-syz/-siz, -suz/-süz** söz ýasaýjy suffiksleriň kömegi bilen bolsa atlardan ýokluk manysyndaky sypatlar ýasalýar. Bu affiksleriň bir söz toparyndaky sözlere goşulyp başga bir söz toparyna degişli bolan sözleri ýasamagy olary söz ýasaýjy suffiksleriň hataryna goşmaga esas bolup bilýär.

Öň belleýşimiz ýaly, **-syz/siz, -suz/-süz** suffiksleri at çalyşmalaryna (mensiz, onsuz), has atlara (Baýramсыз, Маралсыз) we anyk predmet manyly atlara (kitapsыз, köýнексиз) goşulanda, ýasaýjy düýp sözün aňladýan zadynyň, alamatynyň ýokdugyny bildirýärler. Bu ýagdaýda antonimdeş gatnaşygynyň ýüze çykmaýagy belli zat. Emma abstrakt atlara goşulanda, bu söz ýasaýjy goşulmalar täze leksik manyly, sypatlary, ýagny aýyklaýan predmetlerinde alamatyň, häsiýetiň ýokdugyny görkezýän sypatlary ýasaýar. Ýöne şol alamatyň, häsiýetiň

¹ *Исабеков Б.О.* Лексическая антонимия в современном узбекском языке. Автореф. канд. дис. Ташкент, 1973, с.5.

² *Мусин Ж.* Антонимы в казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1970, с.13.

³ *Ähtämow M.H.* Başkort teleneň antonimdar hüzlege. Ufa, 1973, 11sah.

⁴ *Ähtämow M.H.* Agzalan iş, 11 sah.

ýoklugy bu predmetiň hili, alamaty hökmünde düşünilýär we ol *-ly/-li* goşulmaly sözüň manysyna gapma-garşy alamat, hil bolup çykyş edýär. Şoňa görä-de bu sypatlar günäli–günäsiz, wyždanly–wyždansyz, akylly–akylsyz, zehinli–zehinsiz görnüşiňdäki kökdeş antonimdeş jübütleri emele getirýärler we olardaky gapma-garşylykly many *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* affiksleriniň kömegi arkaly aňladylýar. Şeýlelikde, antonimdeş jübütleriň taýlary bolmak bilen olar özbaşdak leksik birlik hökmünde biri-birine gapma-garşylykly mana eýedirler. Meselem: Zehinli kärkeşine guwanmak zehinli adam ruhy zeruryýetdir. Zehinsiz adam üçin bu örän agyr ýükdür... («Edebiyat we sungat»). Häzir günäli kim, günäsiz kim, ony seljeren bolup oturma-gyň geregi ýok (*A. Kekilow*, «*Syrylan bulut*»). Arzysyz öz aýagy bilen gelen, ýöne weli öz ilinde arzyly bolan sazanda sesini çykarman otyr (*N. Saryhanow*, «*Ýagtylyga çykanlar*»).

Kökdeş sözleriň manylarynyň antonimdeşligini inkär edýän dilçileriň birnäçesi olaryň diňe iki sözden ybarat bolup, arasyndaky aralyk derejäniň ýokdugyna esaslanýarlar¹. Mysal üçin: gazak dilçisi Ž. Musin şu ýörelgä esaslanmak bilen bu sözleriň aňladýan düşüňjeleri gapma-garşylykly manylara eýe däl-de, biri beýlekisini inkär ediji düşüňjeler hasap edýär². Emma aralyk dereje diňe bir inkär ediji düşüňjeleriň arasynda ýok bolman, eýsem antonimdeş gatnaşykda bolýan käbir gapma-garşylykly manyly sözleriň arasynda hem ýok bolup biler. Hatda dürli kökli antonimleriň arasynda-da «gapma-garşylygynyň hatary diňe iki sany garşylykly manyly sözden ybarat bolan³» toparlar hem duş gelýär we olar biri beýlekisini doldurýan (komplementarlyk) ýa-da kontradiktor gapma-garşylygy aňladýan antonimler hasap edilýärler холостой (sallah) – женатый (öylenen), слепой (kör) – зрячий (gözli).

Şonuň ýaly-da biri-birini inkär ediji düşüňjeler gapma-garşylykly düşüňjelerden diňe bir olaryň arasyndaky aralyk derejäni görkezýän üçünji agzasynyň ýoklugy bilen tapawutlanmaýarlar. Gapma-garşylykly düşüňjeleriň iki taýy hem kesgitli bir alamaty

¹ *Исабеков Б.О.* Лексическая антонимия в современном узбекском. Автореф. канд.дис. Ташкент, 1973. с.5; *Мусин Ж.* Антонимия в казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1970, с.8.

² *Мусин Ж.* *Agzalan iş*, 8 sah.

³ *Новиков Л.А.* Антонимия в русском языке. М., 1973, с.34.

aňladýarlar (ak-gara) we ikinji taýy birinji taýyny inkär etmek bilen, onuň gapma-garşy alamatyny bildirýär.

Biri beýlekisini inkär ediji düşünjeleriň (**A-A däl**) arasynda başga hili gatnaşyklar bolýar. Bu hili gatnaşykdaky düşünjeleriň diňe barlyk ýa-da oňyn görnüşine (**A**) anyk, kesgitli mazmun mahsusdyr, onuň inkär edilip ýasalan ikinji taýynyň (**A däl**) kesgitli mazmuny bolmaýar. Bu ýerde biri-birine çapraz gelýän, biri-birini inkär edýän iki düşünje bolup, olaryň ikinjisi birinji taýyna däl ownuk böleginiň goşulmagy bilen ýasalaryr: **ak – ak däl**. Şulardan ak sözi anyk bir reňki (garyň, süýdün reňkine meňzeş reňk) aňladýar, emma onuň inkär edilmegi bilen alnan ak däl düşünjesine akdan beýleki ähli reňkleri (sary, gök, gyzyl) degişli etmek mümkin. Emma *-ly/-li, -syz/-siz, -suz/-süz* goşulmalary goşulyp ýasalan gapma-garşylykly manyly sözleriň iki taýy hem kesgitli mazmuna eýedir. Meselem: akylly – akylsyz, güýçli – güýçsüz.

Şeýle goşulmaly sözleriň biri-birini inkär ediji düşünjelere degişli edilmeginiň esassyzdygy ol goşulmalar abstrakt atlara goşulyp ýasalan sözler derňelende has aýdyň ýüze çykýar. Mysal üçin: akylly – akylsyz, güýçli – güýçsüz antonimdeş jübütlerde olaryň ikinji taýlary birinji taýlarynyň aňladýan alamatynyň ýokdugyny bildirýär we şonuň netijesinde birinji taýlarynyň manylaryna gapma-garşy bolan täze alamatlar peýda bolýarlar. Başga söz bilen aýdanda, bir alamatyň barlygynyň inkär edilmegi, ýagny onuň ýoklugy predmetiň başga bir häsiýeti, alamaty hökmünde düşünilýär we onuň şeýledigini sözleri şolara manydaş sinonimleri bilen çalşyrmak arkaly hem delillendirmek mümkin. Meselem: *akylly-akylsyz, akmak, güýçli-güýçsüz, ejiz we ş.m.* Şunuň ýaly antonimdeş jübütleriň birinji taýy predmetiň kesgitli bir alamatyny bildirýär, ikinji taýynyň manysynda bolsa şol alamatyň ýokdugy aňladýlar we şol hem birinjinin gapma-garşy alamaty hökmünde kabul edilýär.

Kökdeş sözleriň gapma-garşylykly many aňlatmagy üçin şony emele getirýän jübütleriň taýlarynyň diňe leksik many aňlatmagy ýeterlik däl. Mundan hem başga şeýle goşulmaly (bu ýerde *-ly/-li, -syz/-siz, -suz/-süz* goşulmalary) sözleriň öz aňladýan hiliniň, alamatynyň, ýokary derejesini bildirmegi zerurdyr¹. Mysal üçin: **peý-**

¹ Новиков Л.А. Антономия в русском языке. М., 1973, с.33.

daly – **peýdasyz** sözleriniň hersi kesgitli mazmuna eýedirler. Emma olar özara antonimdeş gatnaşykda bolup, antonim emele getirip bilmeýärler. Sebäbi bu hiliň, alamatyň ýokary derejesi peýdasyz sözi bilen däl-de, zyýanly sözi bilen aňladylýar.

Eger bu ugurdaş düşünjeleri alamatlaryň tapawutlanýş derejesine görä bir hatara düzsek (peýdaly, peýdasyz, zyýansyz, zyýanly), onda bu hiliň alamatyň ýüze çykmagynyň ýokary derejesi peýdaly, zyýanly sözleri arkaly aňladylýar we şol sözler hem özara antonimdeş jübüti emele getirýärler. Bu hatardaky -syz goşulmaly sözler (peýdasyz, zyýansyz) bolsa, gapma-garşylykly alamatlaryň ýüze çykyşynyň aralyk derejesini aňladýarlar we bu hataryň çetki däl-de, ortaky agzalary bolýarlar. Şoňa görä-de olar özlerine kökdeş bolan -ly goşulmaly sözleri (peýdaly-zyýanly) bilen antonimdeş jübüti emele getirip bilmeýärler.

Emma *-ly/li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmaly sözleriň köpüsünde bu gatnaşyk başgaça ýüze çykýar. Mysal üçin: **göwünli**–**göwünsiz**, **wyždanly**–**wyždansyz**, **zehinli**–**zehinsiz**, **tertipli**–**tertipsiz**, **edepli**–**edepsiz** ýaly sözlerde antonimdeş hatar gapma-garşylykly manylary bolan iki sany sözden ybarat bolýarlar. Bu sözler gapma-garşylykly sözleriň hataryny düzmek bilen öz aňladýan alamatlarynyň ýüze çykmagynyň ýokary derejesini bildirýärler. Bu hili antonimdeş hatarlar aralyk agza eýe däldirler we hatarlary düzýän sözler şol hataryň çetki agzalary bolmak bilen özara antonimdeş gatnaşykda bolýarlar.

Şeýlelikde, türkmen dilinde *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmaly sözleriň arasyndaky gatnaşyklaryň derňewi aşakdaky netijelere gelmäge mümkinçilik berýär.

Asly isimlerden bolan düýp sözlere *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* söz ýasaýjy suffiksleriň goşulmagy bilen ýasalan sözleriň hemmesi däl-de, bellibir toparý kökdeş antonimleri emele getirip bilýärler. Bu suffiksleriň abstrakt atlara ýa-da atlaşan düşünjelere goşulyp ýasalan sözleri özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler. Olar aýyklaýan sözüniň aňladýan predmetiniň wagtlaýyn däl-de, hemişelik hilini, alamatyny bildirýärler. Şol hil, alamat aňladýan manylary hem olaryň antonimdeş gatnaşykda bolmagyna mümkinçilik döredýär.

Anyk predmet manysyna eýe bolan diýip sözlerden şu suffiksleriň kömegi bilen ýasalan kökdeş sözler özara antonimdeş bo-

lup bilmeýärler. Sebäbi bu ýasama sypatlar aýyklaýan predmetiniň hilini, alamatyny däl-de, şol ýasaýjy diýip sözleriň aňladýan predmetiniň bardygyny ýa-da ýokdugyny bildirýärler. Bu ýasaýjy diýip sözleriň manysy ýasalan sypatlarynda hemişelik hil, alamat aňlatmak mümkinçiligini bermeýärler, ýagny predmetiň barlygy ýa-da ýoklugy hil alamaty hökmünde düşünilmeýär. Şoňa görä-de bu ýasama sypatlar özara antonimdeş bolmak hem-de kökdeş antonimleri ýasamaga zerur bolan hil alamatyny aňlatmak manysyna eýe däldirler.

Kökdeş antonimleri emele getirýän *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmaly ýasama sypatlaryň arasyndaky gapma-garşylykly gatnaşyk bolsa, bu jübütleriň birinji taýlarynyň haýsydyr bir hili, alamaty aňlatmagy bilen, ikinji taýlarynyň bolsa, birinjiniň aňladýan almatlarynyň garşysyna bolan täze bir alamaty, hili, aňladýanlygy bilen häsiýetlendirilýär. Bu ýerde birinji taýlaryň bildirýän alamatynyň, hiliniň ýoklugy ýa-da inkär edilmegi predmetiň hili hökmünde düşünilýär we birinji taýlaryň manylaryna gapma-garşy many hökmünde kabul edilýär. Şeýlelikde, başgaça aýdylanda, bu ýerde antonimdeş jübütleriň iki taýy hem özbaşdak leksik mana eýe bolýarlar.

Gapma-garşylykly many aňlatmagy üçin kökdeş antonimleriň iki taýynyň hem hiliň, alamatyň ýüze çykyşynyň iň ýokary derejesini bildirmegi hem-de şol antonimdeş hataryň çetki agzalary bolmagy zerurdyr.

Prefiksial kökdeş antonimler

Häzirki zaman türkmen dilinde arasyndaky gapma-garşylykly manylary ***bi-***, ***nä-(na-)*** prefiksleriniň we prefiksiň hyzmatynda gelýän ***bet-(bed-)***, ***hos-***, ***kör-***, ***kem-*** ýaly sözleriň kömegi bilen aňladylýan kökdeş antonimler hem bar. Bu prefiksler we prefiksiň hyzmatyndaky sözler gelip çykyşy taýdan pars diline degişli bolmak bilen, türkmen dilinde şol dilden girizilen alynma sözleriň üsti bilen geçipdirler. Soňra bolsa türkmen diliniň öz düýp sözlerine-de goşulyp söz ýasamaga işjeň, gatnaşypdyrlar¹. Bu prefiksler we prefiksiň hyzmatynda

¹ *Azymow P.* Türkmen dilindäki pars söz ýasaýjylary. Aşgabat, 1947.

Şonuňky. Türkmen diliniň meseleleri. Aşgabat, 1969, 233-234 sah.

Öwezow A. Türkmen dilindäki pars prefiksleri, prefiksiň hyzmatynda gelýän sözler hem-de olaryň ulanyş normalary. 1975, 61 sah.

gelyän sözler, esasan, sypat ýasamaga gatnaşýarlar we şoňa görä-de olar türkmen dilinde morfologik usul arkaly täze sypatlary ýasaýjy serişdeleriň biri hasap edilýärler¹. Bu söz ýasaýjy serişdeleriň kömegi bilen ýasalan sypatlar, köplenç, pefikssiz düýp sözlere barabar bolan sypatlar ýa-da şol düýp söze *-ly/-li* suffiksleri goşulyp ýasalan sypatlar bilen antonimdeş gatnaşykda bolýarlar hem-de prefiksal kökdeş antonimleri emele getirýärler. Bu affiksleriň hersiniň kökdeş antonimleri ýasamakdaky hyzmaty aýratyndyr.

Prefiks *bi-*, esasan, abstrakt atlardan sypat ýasamaga gatnaşýar. Şonda bu prefiksiň goşulmagy bilen ýasalan sypatlar diňe bir ýasaýjy düýp sözüň aňladýan zadynyň ýoklugyny bildirmek bilen çäklenmän, goşulan sözüne täze leksik many hem berýär. *Bi-* prefiksi goşulyp ýasalan sözleriň kesgitli bir hil, alamat aňladýandygyna görä, olaryň köpüsi özleriniň sinonimlerine hem eýedirler. Mysal üçin: *bi-abraý-masgara*; *bigaýrat-gorkak*, *namart*; *birehim-doňýürek* we ş.m. Onuň şol söz ýasaýjylyk hyzmaty we aňladýan manysy türkmen diliniň özüniň *-syz/-siz*, *-suz/-süz* söz ýasaýjy goşulmasyna sinonimdeşdigini tassyklaýar we şoňa görä-de *bi-* prefiksi goşulyp ýasalan sypatlar özleriniň degişli *-ly/-li* goşulmaly kökdeş sözleri bilen antonimdeş jübüti emele getirýärler. Mysal üçin: *habarly – bihabar*, *gadyrly – bigadyr*, *döwletli-bidöwlet*, we ş.m. Meselem: *Günäliniň* oduna *bigünä* ýanar (nakyl). Kimdir biri ýaşayyşda *şowly* hem *bişow* zatlaryň ýoly şahyryň ýüreginiň üstünden geçýär diýen tassyklamasynda nyşana dogry degipdir («*Edebiyat we sungat*»). *Binamys* ýaşandan *namysly* ölen ýagşy (*B. Hudaýnazarow. Gumlular*). *Bilimsiz* hiç bir iş başa barmaz, tümlüginde galar. Her bir täze hünär, senet *bilimli*, okumyş patyşalaryňkyda döräp biler... (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*). Magtymguly sözlär sözün aňlamaz, *Bidert* kişi *dertli* sözün diňlemez (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*).

Bilşimiz ýaly, *-ly/-li* söz ýasaýjy goşulmasy hem kähalatda *-dar*, *-kär*, *-jaň/-jeň*, *-a*, *-y* goşulmalary bilen sinonimdeş bolýar.

Diýmek, *bi-* prefiksi goşulyp ýasalan sypatlar özüne kökdeş bolan *-dar*, *-kär*, *-jaň/-jeň*, *-a*, *-y* goşulmaly sözler bilen hem antonimdeş

¹ Грамматика туркменского языка. ч. I. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970, с. 142.

Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiya. Aşgabat, 2000, 87 sah.

gatnaşykda bolup bilýärler we kökdeş antonimleri emele getirýärler. Mysal üçin: wepadar–biwepa, habardar–bihabar, günäkär–bi-günä, namysjaň–binamys, gümana–bigüman, kanuny–bikanun we ş.m. Meselem: Nämäni kanuny we nämäni bikanun diýip hasap etmelidigini... ýörite düzülen kanunlara, görkezijilere esaslanyp kesgitlemek kyn däl. Meniň dokuz sany edermen, wepadar oglum bar ekeni. Onunjy oglumam biwepa ekeni diýip geleniň-gideniň ýanynda dilinden düşürmän gaýtalaýardy (*H. Derýayew*, «*Mukaddes ojak*»).

Bi- prefiksi sypatlara hem goşulyp täze sözleri ýasamaga gatnaşýar. Mysal üçin: rahat–birahat, abat–bibat we ş.m. Şonda ol özüniň goşulan prefiksiz sypatynyň aňladýan alamatynyň ýokdugyny bildirýär. Şeýle ýagdaýda birinji alamatyň ýoklugy täze bir alamaty aňladýar we bi- prefiksi bilen ýasalan täze leksik manyly sypatlar, köplenç, özleriniň sinonimdeş sözlerine hem eýedirler: bibat, bozuk, ýumrulan, ýykyk; birahat, ynjalyksyz; bimamla, ýazykly, günäkär we ş.m. Şeýlelikde, täze leksik manyly bu sypatlar özleriniň kökdeş prefiksiz sypatlaryna gapma-garşy mana eýe bolýarlar we şolar bilen antonimdeş jübüti düzüp, prefiksial kökdeş antonimleriň ýene bir görnüşini emele getirýärler: abat–bibat, mamla–bimamla, rahat–birahat, tekiz–bitekiz we ş.m. Meselem: Abat zady **bibat** etmän gidibermeli ekenim (*N.Hojageldiyew*, «*Bagyşla, ýarym*»). Eýsem, onda özi günäkär-dä? Özi bimamla-da? Mahynur mamla-da? (*A.Atajanow*, «*Öz tanyşlaryň*»). Özgäniň üstüne çozup we basyp alyp, adam özüni mamla hasaplaýar, muny özgeler edýänem bolsa, olary bimamla hasaplaýar (*G.Berdimuhamedow*, «*Älem içre at gezer*»).

Prefiks nä-: türkmen dilinde bu prefiks na-/nä ýaly iki görnüşde ulanylýar. Onuň düýp söze goşulmagy bilen, köplenç, täze leksik manyly sypatlar ýasalýar. Şonda bu prefiks ýasaýjy sözüň aňladýan düşüňjesiniň (häsiýetiniň, alamatynyň) ýokdugyny bildirýär. Şoňa esaslanyp käbir dilçiler nä-/na- prefiksini ýokluk aňladýan ownuk bölek hasap edýärler we ol inkär etmek hyzmatyny ýerine ýetirýär diýýärler¹. Şeýlelikde, ol alymlar bu prefiksiň söz ýasaýjylyk hyzmatyny inkär edýärler we bu hadysany inkärlik toparyna degişli edýärler. Şu ýerde olar inkär etmek hyzmatyny ýerine ýetirýän ownuk bölek-

¹ *Zakiyew M.Z.* Agzalan iş, 28 sah; *Isabekow B.O.* Agzalan iş, 5 sah.

leriň sözlere goşulmagy bilen olaryň manysynyň üýtgemeýändigini we diňe goşulan şol sözüniň ýokluk galybynyň ýasalýandygyny hasaba almaýarlar. Emma *nä-/na-* prefiksi söze goşulmak bilen diňe ýasaýjy sözüň aňladýan manysyndaky hiliň, alamatyň ýokdugyny bildirmek bilen çäklenmän, kesgitli leksik manysy bolan täze sözleri ýasaýar. Mysal üçin: «*nädogry*» sözündäki *nä-* prefiksi «*dogry*» düýp sözüniň manysyndaky alamatyň ýokdugyny bildirmek bilen çäklenmän, eýsem **ýalňyş** sözüne sinonimdeş bolan täze söz ýasaýar. Şonuň ýaly-da *nä-* prefiksiniň *sag* sözüne goşulmagy bilen (*näsag*) bu sözüň manysy inkär edilýän ýaly duýulýar. Emma bu ýerde inkärlik bildirýän ownuk bölekleriň goşulandakysy ýaly «*sag*» sözüniň ýokluk galyby ýasalmaýar-da, anyk bir kesgitli manysy bolan hem-de *syrkaw*, *nähoş* sözlerine sinonimdeş bolan täze söz ýasalýar. Şoňa görä-de, ýagny *nä-/na-* prefiksiň sözlere goşulmagy bilen olaryň täze leksik mana eýe bolýandygy göz önünde tutulyp, bu prefiks bilen ýasalan sözler türkmen diliniň sözlüklerinde¹ baş (reýestr) söz hökmünde berilýär.

Diýmek, *nä-/na-* prefiksi inkärlik bildirýän ownuk bölek däl-de, täze sözleri ýasaýjy affiksdir we onuň goşulmagyndan ýasalan sypatlaryň manysy şolara kökdeş bolan prefiksiz sypatlaryň manysyna gapma-garşydyr: *dogry* – *nädogry*, *razy* – *närazy*, *mert* – *namart*, *dana* – *nadan*, *tanyş* – *nätanyş*, *hak* – *nähak* we ş.m. Meselem: Il **ýagşy** bilen **ýamany**, **hak** bilen **nähaky**, **ýalan** bilen **çyny**... örän gowy seljerýändir (*H.Derýayew*, «*Ykbal*»). *Nadan* dostdan *dana* duşman ýagşydyr (*nakyl*). *Mert* ýigit *mert* ärden dörär. *Namart* asyl-ha *mert* olmaz (*Magtymguly*. *Saýlanan goşgular*). Onuň (Berdimuhamediniň) bu okan sözlerini *dogry* ýa *nädogry* aýdýanyny diňe şu ýaşuly adam aýdyp biljekdi (*G.Berdimuhamedow*, «*Älem içre at gezer*»).

Käte *nä-/na-* prefiksi abstrakt atlara goşulyp hem sypatlary ýasaýar: *näumyt*, *naýynsap* we ş.m. Şeýle ýagdaýda ol türkmen dilindäki önümlü söz ýasaýjy *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmasy ýaly hyzmaty ýerine ýetirýär we ýasaýjy düýp sözüň aňladýan alamatynyň ýokdugyny bildirýär. Şonda *na-/nä-* prefiksli sözler özi bilen kökdeş bolan

¹ Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968; Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I, II t. Aşgabat, 2016.

-ly/-li goşulmaly sypatlara antonimdeş bolýarlar: umytly–näumyt, ynsaply–naýynsap we ş.m. Meselem: Näumyt bolandan umytly bolan ýagşy (*A. Orazmyradow, «Ýerden ot çykýar»*). – Men onuň galan-gaçanyňam ata ýüklärdim! – Ýok, balam, ol naýynsaplyk bolar! – Şeýdip masgaralamagy, eýsem, ynsaplylykmy? (*B. Kerbabayew, «Gaýgysyz Atabay»*).

Prefiksiň hyzmatynda gelýän sözler

Türkmen dilinde kökdeş antonimleriň emele gelmeğinde prefiksiň hyzmatynda gelýän käbir sözler hem ulanylýarlar.

Bet sözi we onuň **bed** – görnüşi hem türkmen dilinde söz ýasaýjylyk hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Abstrakt atlara goşulmak bilen prefiksiň hyzmatynda gelýän bu sözler predmetlerde, zatlarda ýaman, erbet häsiýetiň, alamatyň bardygyny aňladýan sypatlary ýasaýar. Sebäbi **bet** sözi özüniň ilkinji manysynda hem ýaman, erbet manysyna eýedir. Meselem: **Bet** işlere baý boldum. Haýyr işe geda boldum (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*).

Prefiksiň hyzmatynda gelýän **bet-/bed-** sözi şu manysynda öz goşulan sözüne *-ly/-li* goşulmaly sypatlara gapma-garşy bolan manyny berýär we şol kökdeş sözler bilen antonimdeş jübüti emele getirip, kökdeş antonimleri ýasaýar: bagtly–betbagt, gelsikli–betgelsik, asylyly–bedasyly we ş.m. Meselem: Ýöne Tolstoýyň aýdyşy ýaly, bagtly adamlar-a biri-birine meňzeş, betbagtlaram her haýsýsy özüçe betbagt bolýarlar (*N. Hojageldiyew, «Bagyşla, ýarym»*). Asylyly bilen bedasyly hiç haçan hiç ýerde deň bolmaz (*N. Jumaýew, «Welaýat»*). Beýleki bir adamy betbagt edip, bagtly bolup bolmajak eken (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*).

Prefiksiň hyzmatyndaky **bet-/bed-** sözüniň goşulmagy bilen ýasalan sözler pars dilinden geçen hoş- sözüniň kömegi arkaly ýasalan sözler bilen hem antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Sebäbi bet-/bed- morfemasynyň tersine, hoş- morfemasy düýp söze goşulmak bilen kimdir birinde oňat häsiýetiň, oňyn alamatyň bardygyny bildirýän täze sypatlary ýasaýar. Şonuň üçin diňe bet-/bed- we hoş- bölekleri bilen tapawutlanýan kökdeş sözler özara antonimdeş jübüti emele

getirýärler: hoşbagt–betbagt, hoşniýetli–betniýetli, hoşgylyk–betgylyk, hoşroý–bedroý we ş.m. Meselem: Belkem onuň hoşgylyk adamkärçiligi üçindir, Atajan uýalarynyň arasynda Eneşi aýratyn gowy görmek bilen hormatlaýardy. (*H. Derýaýew*, «*Mukaddes ojak*»). Ol (Aýna) gotraky, çagaly, betgylyk Ballynyň keşbini ýadyna salanda, ýüregi bulanýardy (*B. Kerbabaýew*, «*Saýlanan eserler*»).

Türkmen dilinde kökdeş antonimleriň emele gelmeğinde käte prefiksiň hyzmatynda gelýän **kör**, **şor**, **kem** sözleri hem gatnaşýarlar. Bu sözler seýrek hem bolsa käbir abstrakt atlara goşulyp, sypat ýasaýarlar we bu ýasama sypatlar özlerine kökdeş bolan we gapma-garşylykly manydaky **-ly/-li** goşulmaly sypatlar bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler hem-de dildäki pefiksals kökdeş antonimleriň bir görnüşini emele getirýärler: zehinli–körzehin, sowatly–kör-sowat, bagtly–şorbagt, akylly–kemakyl, rysally–kemrysgal, bahaly–kembaha we ş.m. Meselem: Kemakylrak adamyň öz töwegelligi, dyzmaçylygy zerarly akyllydan ökde çykýan mahalam az däl ahyryn (*A. Atajanow*, «*Öz tanyşlaryň*»). Çerkez işanyň häzirki wezipesi bolsa şu ýyl tomus açyljak mugallymlar kursuna sowatly adamlary ýygnamakdy (*H. Derýaýew*, «*Ykbal*»). Gumdan başga zady görmedik körsowat adamyň nämesini haladyka? (*H. Meläýew*, «*Tylla teňneler*»).

Şeýlelikde, türkmen dilinde kökdeş antonimler diňe bir suffiksleriň kömegi bilen ýasalman, eýsem prefiksleriň hem, prefiksiň hyzmatynda gelýän käbir sözleriň kömegi bilen hem ýasalýarlar. Şeýle-de antonimdeş gatnaşyga girmäge esas bolýan gapma-garşylykly manylary bildirýän serişdesi prefiksler we prefiksiň hyzmatyndaky sözler bolan kökdeş antonimleriň köp bölegi sypatlara degişlidir.

Ýöne agzalan prefiksleriň kömegi bilen ýasalan kökdeş sözleriň hemmesi hemişe gapma-garşylykly manydaky kökdeş antonimleri emele getirip hem durmaýarlar. Mysal üçin: şol bir kökden şu prefiksleriň kömegi bilen öňki seredilip geçilen şekillerimize laýyk ýasalan gamly we bigam, agyryly we biagyry sözleri özara antonimdeş däldirler. Sebäbi bu sözler manylary boýunça dürli semantik topara degişli bolýarlar. Mysal üçin: gamly sözi «gaýgyly», «tukat» manylaryna eýe bolup, adamyň psihologik ýagdaýyny

aňladýar. Bigam sözi bolsa «geleňsiz», «alada etmeýän», «aladasyz», «perwaýsyz» manylaryny aňladýar.

Meselem: Garry enäniň çaganyň gamly garaýşyna, tukat ýüzüne gözi düşende birhili oňa ýüregi awady. Dünýädäki aladalary piňine alman, hemme zada biperwaý, bigam garaýan arkaýyn adamlar hem bolýar. Gamly adam güлки söýmez (*nakyl*). Görşümüz ýaly, bu sözleriň manylary dürli semantik toparlara degişlidir.

Şonuň ýaly-da agyryly we biagyry sözleri hem şol sebäbe görä, ýagny manylarynyň dürli tematik topara degişlidigi sebäpli özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilmeýärler. Sebäbi **agyryly** sözi «agyryly bar», «yzaly», «awuly» ýaly manylara eýedir. Biagyry sözi bolsa, bu mana ýakyn bolmadyk başga bir tematik topara degişli bolan «agyry etmeýän», «geleňsiz», «aladasyz», «perwaýsyz» ýaly manylary aňladýar. Meselem: – Ýa sen ýadyňdan çykardyňmy, kiçi ogluň şu öýüň içinde aýy tüsseden ýaňa gözleriniň agyryly bolanyny – diýdi (*N. Saryhanow, «Saýlanan eserler»*). Beýle-de bir işine geleňsiz, biagyry adam bolar ekeni?! Agyryly ýerden gol gitmez (*nakyl*).

Türkmen dilindäki tarapdar, bitarap sözleri hem özara antonimdeş jübüti emele getirip bilmeýärler. Gurluşy we ýasalyşy taýdan bu sözler wepadar–biwepa, rehimdar–birehim, akyldar–biakyl ýaly kökdeş antonimlerden tapawutlanmaýarlar. Emma tarapdar sözi «bir garaýşy, taglymaty goldap, dowam etdiriji», «şonuň tarapyny tutujy», «biriniň tarapyny çalyjy» ýaly manylara eýe bolsa, bitarap sözi «hiç bir topara goşulmaýan», «hiç kimiň tarapyny çalmaýan» ýaly manylary aňladýar. Meselem: Biziň döwletimiz hemişe dünýäde parahatçylygyň, asudalygyň, halklaryň dostlugynyň tarapdary bolup çykyş edýär. Marydan gelen ýaşulular iki ýanyna-da bitarap görünmek niýeti bilen Gotur söwdagäriňkide düşdüler (*B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*). Mysallardan görnüşi ýaly bitarap sözündäki bi- prefiksi tarapdar sözüne gapma-garşylykly manyny aňladyp bilmeýär, sebäbi bu prefiksiň goşulmagy bilen ýasalan bitarap sözi aňladýan alamatynyň ahyrky (çetki) derejesini bildirmeýär. Bu alamatyň ýüze çykmagynyň ahyrky derejesi garşy sözi arkaly aňladylýar (tarapdar-bitarap-garşy). Şoňa görä-de bu ýerde biri-birine gapma-garşylykly mana eýe bolan tarapdar–garşy sözleri antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Meselem:

Bir adam patyşa tarapdary bolsa, ýüz adam oňa garşy (*B. Kerbabaýew, «Saýlanan eserler»*). Garşysyna çykdyň mugt iýýäniň, Tarapdary bolduň zähmet söýýäniň (*Ata Salyh, «Saýlanan eserler»*).

Bitarap sözi bolsa, görşümüz ýaly, bu hatarda aralyk orny eýeleýär (tarapdar-bitarap-garşy). Diýmek, bu söz şol hatardaky tarapdar sözüne-de, garşy sözüne-de antonimdeş däldir.

Özleriniň düzüminde **-ly** we **bet-** affiksleri bolan haýbatly hem-de bethaýbat ýaly kökdeş sözler hem manylary taýdan antonimdeş däl-de, tersine sinonimdeşdirler. Bu sözleriň ikisi hem «abaý-syýasatly», «hysryz», «gazaply» ýaly manylary aňladýarlar¹. Meselem: Bu daýaw, murtlak adamyň haýbatly garaýşy ýaş oglanyň sussuny basdy. Garakçynyň, bethaýbat sypaty, gödek hereketi kerwenbaşyny birbada aljyratdy.

Diýmek, gapma-garşylykly mana eýe bolup, özara antonimdeş, bolmak sözleriň ýasalyşyna-da, gurluşyna-da bagly bolman, eýsem, ilkinji nobatda, olaryň haýsy manyda ulanylýandygyna esaslanýar.

Bulardan hem başga prefiksial kökdeş antonimlere gapma-garşylykly mana eýe bolan kökdeş sypatlardan ýasalan rahatlyk–birahatlyk, ynsapylyk–naýynsapyk, edeplilik–biedeplik, bagtlylyk–betbagtlyk ýaly abstrakt atlary, rahatlanmak–birahatlanmak, sagalmak–näsaglamak ýaly işlikleri hem degişli etmek mümkin. Sebäbi bu sözlerde-de özara antonimdeş bolan kökdeş sypatlardaky ýaly gapma-garşylygyň formal görkeziji serişdesi hökmünde prefiksler çykyş edýärler we şoňa görä-de olar hem özläriniň ýasalan kökdeş sypatlary ýaly, gapma-garşylykly gatnaşykda bolýarlar. Meselem: Sabyrlylyk haýra getir, bisabyrlyk şere ýetir (nakyl). Döwletlilik–agzybirlik, bidöwletlik–agzalalyk (*nakyl*). Men it sarkydyňy içip sagalanymdan, ölenimi ybaly görerin (*B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*). Näsaglan adamy bejermek, aýaga galdyrmak lukmanyň esasy borjy ahyry.

Prefiksial kökdeş antonimleriň uly bolmadyk toparyny gapma-garşylykly manylary rus diliniň üsti bilen türkmen diline geçen **kontr-**, **anti-** prefiksleri arkaly aňladylýan kökdeş sözler düzýärler. Bu prefiksler, köplenç, kontrrewolýusioner, antifaşistik, kontrraz-

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. A., 2016, 142, 558 sah.

Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968. 681sah.

wedka ýaly halkara adalgalarynyň düzüminde duş gelýärler. Ýöne bu prefiksleriň seýrek hem bolsa türkmen diliniň öz sözlerine goşulyp täze söz ýasaýşyna-da duş gelmek mümkin. Meselem: kontrurgy, kontrçäre we ş.m. Bu ýasama sözleriň manysy özleriniň ýasalan prefiksiz sözüniň manysyna gapma-garşy bolup, antonimdeş gatnaşyk prefiksiz söz bilen şoňa kökdeş bolan prefiksli sözüň arasynda ýüze çykýar: rewolýusioner–kontrrewolýusioner, razwedka–kontrrazwedka, ugry–kontrurgy, demokratik–antidemokratik, faşistik–antifaşistik we ş.m. Meselem: Onuň (*Öwezberdi Kulyýewiň*) öňünde rewolýusiýanyň täze gözyetimleri açyldy («*Oktýabryň ýalkymy*» gaz.) Kontrrewolýusiýa Türküstanda Sowet häkimýetini ýok etmek üçin... kazak goşunlaryny peýdalanmakçy boldy (*şol ýerde*).

Şeýlelikde, türkmen dilinde gapma-garşylykly manylary **bi-**, **na-/nä-**, **bet-/bed-**, **anti-**, **kontr-** prefiksleriniň kömegi bilen aňladylýan prefiksli kökdeş antonimler bar bolup, bu gurluşdaky antonimler, köplenç, sypatlarda duş gelýärler. Bu sözleriň antonimdeşligi olaryň gapma-garşylykly manylaryna esaslanýar.

Soňky wagtlarda dil biliminde frazeologik birlikleriň arasyndaky antonimdeş gatnaşyklar dilçileriň has köp üns berýän wajyp we gyzykly meseleleriniň biri hasap edilýär. Olaryň antonimdeş gatnaşyklary dilde leksikologiýanyň beýleki meseleleriniň işlenilmegi bilen baglylykda dürli dillerde derňelýär. Meselem: alym L. P. Ziminanyň işinde¹ frazeologik antonimler nemes diliniň materiallarynyň esasynda derňelýär, olaryň leksika-semantik, grammatik aýratynlyklary açylyp görkezilýär, frazeologik antonimleriň gurluşy taýdan görnüşleri berilýär, şonuň ýaly-da frazeologik birlikleriň antonimdeşlik häsiýetiniň olaryň beýleki leksika-semantik toparlar bilen, hususan-da sinonimiýa (manydaşlyk) we köpmanylylyk bilen baglanyşygy seredilip geçilýär. Alýohina frazeologik antonimleri «predmet-logiki manylary taýdan biri-birine barabar, emma şol bir wagtyň özünde gapma-garşy bolan, meňzeş kategorial-grammatik häsiýete eýe bolan we funksional-stilistik ugry dürli bolsa-da, sözleriň meňzeş baglanyşmagy mümkin bolan bir gurluşly we dürli gurluşly frazeologik birlikler» hökmünde kesgitleýär².

Häzirki zaman iňlis dilindäki frazeologik antonimler alym A. I. Alýohinanyň işlerinde³ ýörite derňeldi. Bu işlerde frazeologizmleriň antonimdeşliginiň lingwistik esaslary, olaryň formal görkezijileri getirilýär. Şonuň ýaly-da alym öz işinde frazeologik antonimleriň hatarlarynyň biri-birinden manylaryny tapawutlandyryjy aşakdaky dürli alamatlaryny ýüze çykarýar: 1) antonimdeş hataryň agzalarynyň gurluşy; 2) agzalaryň sany; 3) antonomdeş hataryň agzalarynyň arasyndaky özara içki baglanyşyk⁴. Işň awtory öz derňewinde

¹ *Зимина Л.П.* Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке. Автореф. Канд. дис. Л., 1974.

² *Zimina L.P.* Agzalan iş., 9 sah.

³ *Алехина А.И.* Фразеологическая антонимия в современном английском языке. Канд. дис. М., 1968. Şonuňky. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. (Пособие для студентов и преподавателей, языковых и неязыковых вузов). Челябинск 1968.

⁴ *Алехина А.И.* Agzalan gollanma, 12 sah.

frazeologik antonimlariň manylaryna baglylykda görnüşlerini, gurluşlaryny seredip geçýär, olaryň ulanylan kontekstleriniň tiplerini kesgitleýär.

Rus diliniň frazeologik antonimleri alym W. I. Ziminiň dissertasion işiniň¹ we L. A. Nowikowyň monografiýasynyň² ýörite bölüminde derňelýär. Bu işlerde frazeologik antonimleriň kesgitlemesi, esasy häsiýetleri berilýär, olar grammatik gurluşy boýunça toparlara bölünýär we semantika-stilistik taýdan çuň hem-de giňişleýin derňelýär.

Frazeologik antonimleriň käbir meseleleri olaryň derňewine bagyşlanyp ýazylyan ýörite ylmy makalalarda³ hem seredilip geçilýär. Bu makalalarda frazeologik birliklerde antonimdeş gatnaşygyň ýüze çykyş aýratynlyklary, şol sanda işlik frazeologik antonimlerde antonimdeşligiň olara mahsus bolan häsiýetleri we ş.m. derňelýär.

Türkologiýada frazeologik antonimler frazeologiýanyň umumy meseleleriniň derňewi bilen bagly işlerde we bu meseläniň ýörite ylmy derňewine bagyşlanan käbir işlerde seredilýär. Mysal üçin: frazeologik antonimler özbek dilinde alym Ş. Rahmatullaýewiň özbek frazeologiýasynyň käbir meselelerine bagyşlanan doktorlyk dissertasiýasynyň⁴ bir bölümünde ýörite derňelýär. Alym öz işinde frazeologizmleriň antonimdeş gatnaşyga girmegi üçin frazeologizmleriň özara gapma-garşy baglanyşygynyň esasy alamaty we şerti hökmünde olaryň ikisiniň hem düzüminde bir umumy sözüň ýa-da biri-birine garşylykly manyly sözüň bolmagy zerur diýip hasap edýär, diňe kâ yagdaýlarda olar dürli sözlerden bolup bilýärler diýen netijä gelýär⁵.

¹ *Зимин В.И.* Основные виды лексико-семантических отношений фразеологических единиц в современном русском языке. Автореф. канд. дис. М., 1968.

² *Новиков Л.А.* Антонимия в русском языке. М., 1973.

³ *Барсикьян С.А.* Явление антонимии в глагольных фразеологических единицах// Труды Сам ГУ им. А.Навои. Вопросы определения антонимов глагольных фразеологических и их классификации// Учен. зап. Баш ГУ. Уфа, 1964, Вып. 21. №9 с.243.

Гюльмагомедов А.Г. Из наблюдений антонимией фразеологизмов и слов// Труды Сам ГУ им. Навои А. Новая серия. Вып.219. Вопросы фразеологии. ч.2. 1972, с.199; М.И.Сидоренко. О фразеологических антонимах русского языка// Русский язык в школе. 1969.№3, с.94.

⁴ *Рахматуллаев Ш.* Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Автореф. докт. дис. Ташкент, 1966.

⁵ *Rahmatullaýew Ş.* Agzalan awtoreferat, 70 sah.

Gazak diliniň frazeologik antonimleri dilçi alym Ž. Musiniň işlerinde¹ derňelýär. Alym bu işlerinde frazeologizmleriň antonimdeş bolmagynyň esaslaryny, frazeologik birlikleriň antonimdeş gatnaşygynyň olaryň köpmanylylygy, sinonimdeşligi bilen baglanyşyklydygyny kesgitlemäge synanyşýar. Musin öz makalalarynyň birinde² «fazeologik antonimler» düşünjesi bilen «antonimdeş taýly frazeologizmler» düşünjesini garyşdyrýar.

Belli bolşy ýaly, frazeologik antonimlerde antonimdeş gatnaşyk iki sany frazeologizmiň arasynda ýüze çykýar we antonimdeş jübütiň taýlary aýry-aýry frazeologizmlerden bolýar: **gulagy jam ýaly – gulagy agyr, agzy mumlanan ýaly – eňegine jaň dakylan ýaly.**

Düzüminde antonimdeş sözler bolan frazeologizmlerde bolsa antonimdeş gatnaşyk bir frazeologizmiň düzümindäki iki sözüň arasynda bolýar: akyl **yzdan** ýörär, gahar – **öňden, çykdaýy** çykman, **girdеji** girmez we ş.m. Şoňa görä-de awtoryň antonimdeş hasap edýän «aşu-duşpan, akyl-dos», «işi-zalym, syrty-abyz», «şygasy şykpaý, kiresi kirmeýdi», «žauga myltyk, doska yntyk»³ ýaly frazeologizmleri, biziň pikirimizçe, düzümi antonimdeş sözli frazeologizmlere degişlidir we olaryň düzümindäki sözler özleriniň leksik manylarynda (göni, göçme) biri-birine gapma-garşydyrlar hem-de leksik antonimleri (aşu-akyl, dos-duşpan, işi-syrty, kiresi-şygasy we ş.m.) emele getirýärler. «Žauga myltyk, doska yntyk» frazeologizmindäki **žauga-doska** sözleri leksik antonimler bolup, **myltyk-yntyk** sözleri bolsa kontekstual antonimler hasap edilýärler. Sebäbi olar diňe şu sözlemlerde biri-birine gapma-garşylykly mana eýedirler. Düzümindäki sözleri özara antonimdeş bolan şunuň ýaly gurluşdaky frazeologizmleriň özleriniň hem käte beýleki frazeologizmlere gapma-garşy manyda bolup, antonimdeş gatnaşyga girmegi mümkin. Meselem: türkmen dilinde düzümindäki sözleri antonimdeş bolan **daşy jäjek, içi möjek** frazeologizmi **göwni ak** frazeologizmi bilen, **it bilen pişik ýaly** frazeologizmi bolsa, **äbede-jüýje** frazeologizmi

¹ *Мусин Ж.* Антонимы в казахском языке. Автореф. канд. дис., Алма-Ата, 1970.

Şonuňky. Kazak tilindegi antonimler. Kand. dis. Kokçetaw, 1970.

Şonuňky. Kazak tilindegi frazalyk antonimler. Kazakstan mektebi, 1968, №8.

² *Musin Ž.* Kazak tilindegi frazalyk antonimler. Kazakstan mektebi, 1968, №8.

³ *Musin Ž.* Agzalan makala, 80-86 sah.

bilen antonimdeş gatnaşykda bolup, frazeologik antonimleri emele getirýärler.

Frazeologik antonimler meselesine E. Mamuliyanyň¹, G. S. Pýurbeyewiň we T. A. Bertagaýewiň² makalalary hem bagyşlanypdyr we bularda ol antonimler degişlilikde türk we mongol dilleriniň mysallary esasynda derňelýär.

Frazeologik antonimler türkmen dilinde ýörite derňelmedi. Bu mesele dilçi alymlar G. Açylowanyň³, M. Abdurahmanowanyň⁴, B. Jumageldiyewanyň⁵, Ý. Çöňňäýewiň⁶ leksikologiýanyň we frazeologiýanyň dürli meseleriniň derňewine bagyşlanan işlerinde seredilip geçilýär hem-de käbir maglumatlar berilýär.

Rus dil biliminde-de, türkologiýada-da diliň frazeologik düzüminiň çäginde kesgitlemek jedelli meseleleriň biri hasap edilýär. Lingwistikada frazeologiýanyň möçberi barada iki hili garaýyş bar: 1) frazeologizme dar manyda düşünilýär we oňa obrazlylygy, göçme manylylygy, nominatiwligi, düşündirip bolýanlygy bilen häsiýetlendirilýän durnukly frazeologik birlikler girizilýär; 2) frazeologizme giň manyda düşünilip, oňa bulardan başga-da nakyllar, atalar sözi, durnukly aňlatmalar, aforizmler, ewfemizmler ýaly durnukly birlikler hem degişli hasap edilýärler.

Antonimdeş gatnaşykda bolmaga diňe söze barabar frazeologizmleriň ukyplydygyny göz önünde tutsaň, frazeologik antonimleri derňemek üçin olara dar manyda düşünmek ähmiýetlidir. Şonuň üçin frazeologizmleriň antonimdeş gatnaşygy biziň işimizde semantik, leksik, sintaktik taýdan durnukly hem-de nominatiwlik, metaforik, obrazlylyk häsiýetlere eýe bolan frazeologizmleriň maglumatlary

¹ *Мамулия Э.* Фраzeологические единицы-антонимы в турецком языке-Труды СамГУ им. А.Навои. Новая серия. Вып.277. Вопросы фразеологии. 1975.

² *Пюрбеев Г.Ц., Бертагаев Т.А.* Антонимия слов и антонимия фразеологизмов в современном монгольском языке - Труды СамГУ им. А.Навои. Вып.178. Вопросы фразеологии. III, 1970.

³ *Ачылова Г.* Häzirki zaman türkmen dilinde durnukly söz düzümleri. A. 1977.

⁴ *Абдурахманова М.* Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке. Кан.дис. Ашхабад, 1972.

⁵ *Жумегельдиева В.* В.Кербайевиň «Аýgýtly ädim» romanynyň frazeologiýasy. Kan.dis. Aşgabat. 1970.

⁶ *Çöňňäýew Ý.* Türkmen diliniň leksikasy. I bölüm. Semasiologiýa. Aşgabat. 1973, Şonuňky, Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Aşgabat. 1988.

esasynda derňeldi¹. Bular daşky şekili, gurluşy boýunça, köplenç, söz düzümine, kähalatda bolsa sözleme barabar bolýarlar, mazmuny, aňladýan manylary taýdan dolsa, diňe söze ýa-da söz düzümine barabardyrlar. N. M. Şanskiniň belleýşi ýaly, bu frazeologizmler «söze ýa-da söz düzümine barabar bolup, ähli gatnaşyklar babatynda sözüň leksik manysy ýaly mana eýedirler²». Olar many bitewüligini saklamak bilen leksik manysy boýunça predmetleri, hadysalary, hereketleri atlandyrýarlar, olaryň hilini, häsiýetini, ýagdaýyny, mukdaryny we ş.m. bildirýärler. Gapma-garşylykly häsiýetleri, alamatlary, hereketleri, ýagdaýlary aňladyp gelseler, özara antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Mysal üçin, **eli açyk** frazeologizmi gurluşy boýunça sözleme meňzeş bolup: mazmuny, manysy taýdan **sahy**, **jomart** sözlerine barabardyr. Muňa gapma-garşy **gysganç**, **husyt** manysy bolsa gurluşy taýdan söz düzümine barabar bolan **dyrnagynyň etini gemren** frazeologizmi bilen aňladylýar. Şeýlelikde, adamyň biri-birine gapma-garşy bolan oňat we erbet häsiýetlerini aňlatmak bilen olar özara **eli açyk-dyrnagynyň etini gemren taýlaryndan** ybarat frazeologik antonimini emele getirýärler.

Türkmen dil biliminde anyk çözülmegini talap edýän jedelli meseleleriň ýene-de biri frazeologizmleriň antonimdeş bolmagynyň esaslaryny kesgitlemekdir. Bu meselä bagyşlanyp ýazylan işleriň köpüsünde³ frazeologizmleriň antonimdeş bolmagy üçin esasy şert hökmünde manylarynyň gapma-garşylygyny göz önünde tutýarlar we olaryň şu aşakdaky häsiýetleriniň bolmagyny zerur hasap edýärler:

1) olaryň manylarynda semantik gapma-garşylyk bolmaly, ýagny antonimdeş hasap edilýän frazeologizmleriň manylary biri-birine gapma-garşy bolmaly;

¹ Bu barada seret: *Молотков А.И.* Основы фразеологии русского языка. Л., 1977. Назаров О. Об объёмном соотношении фразеологизма и других устойчивых выражений (на материале русского и туркменского языков) // Изв. АН ТССР сер.обществ.наук. 1971, №6.

² *Шанский Н.М.* Фразеология современного русского языка. М. 1969.

³ *Алехина А. И.* Фразеологическая антонимия в современном английском языке. Челябинск, 1968; Зимица Л.П. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке. Автореф. канд. дис. Л., 1974. Зимин В.И. Основные виды лексико-семантических отношений фразеологических единиц в современном русском языке. Автореф. кан. дис. М., 1968.

2) olaryň gapma-garşylykly manylary durmuşyň bir ugruna, ýagny şol bir tematik topara degişli bolmaly;

3) gapma-garşylykly manyly frazeologizmleriň ikisi hem şol bir leksika-grammatik häsiýete eýe bolmaly. Meselem: W. I. Zimin frazeologik antonimleri «manylarynyň gatnaşygy taýdan biri-birine bagly bolan, düzüminde leksik manysy biri-birine gapma-garşy taýly, bir leksik tertipdäki hadysalary aňladýan we meňzeş leksika-grammatik häsiýete eýe bolan leksik birlikler» hökmünde kesgitleýär¹.

Emma käbir işlerde² frazeologizmleriň antonimdeş bolmagy üçin bu birlikleriň aňladýan manylary deňeşdirilmän, eýsem olary emele getirýän sözleriň düzümi, olaryň gurluşy esas edilip alynýar. Şonda frazeologizmleriň antonimdeş gatnaşykda bolmagyna olaryň birmeňzeş gurluşa eýe bolup, diňe käbir formal görkezijileriniň bolmagy ýeterlik hasap edilýär. Bu garaýşyň tarapdary bolup çykyş edýän dilçiler şunuň ýaly formal görkeziji hökmünde antonimdeş bolmaly iki frazeologizmiň düzüminde hökmany suratda olaryň ikisi üçin hem bir umumy sözüň ýa-da olaryň düzümlerinde biri-birine gapma-garşylykly sözüň bolmagyny nygtaýarlar. Mysal üçin, gazak dilinde: **beýnet köru- rahatka** batu frazeologizmlerinde gapma-garşy manyly **beýnet-rahmat** sözleri, **bagy** taýdy-**bak** kondy frazeologizmlerinde bolsa, ikisine-de umumy bolan **bagt** sözüni olaryň antonimdeş bolmagyna esas edip alýarlar³.

Türkmen dilinde hem şeýle usul bilen gapma-garşy bolan käbir frazeologik antonimler bar: **dili gysga – dili uzyn, göwnüni awlamak – göwnüni ýykmak, sana girmek – sandan çykmak, dünýä inmek – dünýäden ötmek** we ş.m.

Meselem:

Kisäň doly bolsa **uzyndyr diliň,**

Pitikläp saýlaryn gyzyny iliň (*A. Kekilow «Söýgi»*).

¹ Зимин В.И. Агзалан iş. 12 sah.

² Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. Автореф. канд. дис. Алма-Ата, 1970. Şonuňky: Kazak tilindegi antonim sözder. Kand. dis. Kokçetaw, 1970. Şonuňky: Kazak tilindegi frazalyk antonimder// Kazakstan mektebi, 1968, №8. Рахматуллаев И. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Автореф. докт. дис. Ташкент, 1966.

³ Мусин Ж. Kazak tilindegi frazalyk antonimder// Kazakstan mektebi 1968, №8, 70-71 sah.

«Seniň öz sorayan ýurduňda Öweziňe mynasyp bir sirkeli tapylmadymy?» diýen gep bolmasyn, iliň ýanynda **diliň gysga** bolmasyn diýip, geňeş toýy berdirdim («Görogly» eposy).

Berdimuhamet özi öňden arzuwda bolany üçinmi ýa-da ýaşullaryň **göwnüni awlamak** üçinmi:

–Atanazar aga, oba mekdebimize salama barsak nähili bolar? – diýip ýüzlendi. (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*).

... Eliňe sübse almagyn, geým-eşigiňi özün ýuwjak bolmagyn. Beýtseň, bu ýeriniň adamlarynyň **göwnüni ýykdygyň** bolar (*şol ýerde*).

Ýöne, birinjiden, bular dildäki frazeologik antonimleriň ýeke-täk görnüşi däldirler. Ikinjiden, şunuň ýaly frazeologizmleriň antonimdeş bolmagy üçin olaryň düzümine girýän ikisine-de umumy sözler (dili, göwni) we gapma-garşylykly sözler (gysga-uzyn, awlamak-ýykamak) esas bolýan ýaly bolup görünýär. Emma düzgün boýunça frazeologizmleriň düzüminde olary emele getirýän sözler öz öňki hakyky leksik manysyny ýitirýärler we olaryň hemmesi bitewülikde bir düşüňjani aňladýarlar. Galyberse-de, bular dilde duş gelýän frazeologik antonimleriň az sanly bölegidir.

Türkmen dilinde frazeologik antonimleriň köpüsiniň düzümi dürli-dürlüdür: **gara görgi – itiň aňsady, iňlär siňek ýok – ýere gurt düşen ýaly, ýüzüniň gany damjak bolup duran – sary saman ýaly, köpi gören – agzynyň sarysy gitmedik, dünýä inmek – ýurduny täzelemek, janyň uýy-iňňe bilen guýy gazan ýaly, iýeni aýry gitmezlik – itde-pişik bolmak** we ş.m.

Meselem:

Berdimuhamet ýaňy üç ýaşanda Anna aga **ýurduny täzeledi**.

Eger-de şu dünýäde bir zat onuň gitmeginiň öňüni aljak bolsa, Berdimuhamediniň **dünýä inmegi** bilen onuň eýe bolan bagty ölüminiň öňüni alardy (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*).

Şondan bäri Ogulnäzigiň išan bilen **itde-pişik** bolup gelşi. (*H. Derýayew, «Ykbal»*). Ýogsam Jeren ikimiziň **iýenimiz aýry gitmezlärmikä** diýýädim (*B. Kerbabaýew*).

Guşaklygyňa çykyp duran bugdaýy ormak **janyň ujudy**, emma oňly boýy ýetmedik ak ekini ýygnamak **iňňe bilen guýy gazan**

ýalydy, oňurgaňy ýazdyryp, biliňi uçuryp barýardy (*W. Esenmyradow*, «*Sakarguşuň eýesi*»).

Elbetde, dilde frazeologizmleriň ikisiniň hem düzümlerinde bir umumy sözi bolup, diňe bir söz bilen, kähalatlarda hatda aýratyn alnanda gapma-garşylykly mana eýe boljak sözleri bilen tapawutlanýan frazeologizmler hem bar. Mysal üçin:

Áýagy agyr – 1) göwreli, iki gat; 2) aýagy düşmeýän, şowsuzlygyň sebäpkäri bolýan.

Meselem: Ejemem ejem welin, gep Ýazgülde-le. Onuň **aýagy agyr** (*N. Pomma*). Käbir adamyň **aýagy agyr** bolýar-da, başlan işinde şowsuzlyk ýüze çykýar.

Ýeňil aýak – Çakgan, hereketjeň, tiz gopýan.

Meselem: Şu gün **ýeňil aýak** birini tapyp, şähere goýbereýin.

Gözüň açylmak – aňly-düşünjeli bolmak, ýagşy-ýamany seljermek.

Meselem: Eýsem-de bolsa, baýyň hilesi maňa zyýan etmän, gaýta **gözümiň açylmagyna** biraz peýda eder (*B. Kerbabaýew*. «*Áýgytly ädim*»).

Gözüň ýumulmak – ölmek, wepat bolmak, aradan çykmak.

Meselem: Men öz sözümden **gözüm ýumulanda** dänerin (*B. Kerbabaýew*, «*Áýgytly ädim*»).

Bu frazeologizmleriň düzümlerinde ikisinde-de bir umumy, meňzeş sözler hem (aýak, göz), gapma-garşylykly manyly sözler (agyr, ýeňil, açylmak, ýumulmak) hem bar. Emma tutuş frazeologizmleriň manylary durmuşyň dürli ugruna degişli düşünjeleri bildirýärler we olaryň manylary biri-birine gapma-garşylykly däldirler hem-de olar özara antonimdeş bolup bilmeyärler.

Türkmen dil biliminde käbir işlerde şunuň ýaly gurluşly frazeologizmleri antonimdeş hasap edipdirler. Mysal üçin, Ý. Çöňnäýewiň işinde: **el urmak** – 1) ogurlamak; 2) namysyna degmek we **el çekmek** – goýmak, goýbolsun etmek frazeologizmleri; **ökje ogurlamak** – sypmak, galmak üçin ädimiňi gowşatmak we **ökjäni götermek** – gaçmak frazeologizmleri¹; B. Jumageldiýewanyň işinde: **gözden salmak** – gözegçiliksiz galdyrmak we **göze ilmek** – görünmek, gözüň

¹ Çöňnäýew Ý. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Aşgabat, 1988, 49 sah.

düşmek frazeologizmleri; **gözüni sykmak** – aglamak, gözyaş etmek we **gözüne degmek** – ýerlikli bolmak, wagtynda peýda bolmak frazeologizmleri¹ manylary gapma-garşylykly bolmasa-da, özara antonimdeş hasap edilipdir.

Şeýlelikde, iki frazeologizmiň düzümindäki gapma-garşylykly manyly sözler hem, umumy söz hem olaryň özara antonimdeş bolmagyny aňlatmaýar. Mysal üçin: rus dilindäki şeýle gurluşly «смаывать удочки» (goşuňy düwmek, bir ýere gitmäge şaýlanmak) we «закидывать удочки» (pikiriňi biljek bolmak, taryna kakyp görmek) frazeologizmleri hem düzümindäki gapma-garşylykly manyly sözleri bilen tapawutlanýarlar we şol esasyda olar antonimdeş hasap edilipdir². Emma antonimdeş gatnaşygyny kesgitlemekde frazeologizmleriň manylary biri-birine gapma-garşy däl we olar antonimdeş bolup bilmeýärler.

Türkmen dilindäki «**üstünden gyzgyn (gaýnag) suw guýlan ýaly bolmak**» we «**üstünden sowuk suw guýlan ýaly bolmak**» frazeologizmleri hem düzümlerindäki biri-birine gapma-garşy mana eýe bolan **gyzgyn-sowuk** sözleri bilen tapawutlanýarlar. Emma olaryň manylary biri-birine gapma-garşy däl-de, gaýtam, tersine meňzeşdir. Bu frazeologizmleriň ikisi hem **örän gorkmak, allaniçigsi bolmak, ör-gökden gelmek** manysyny aňladýarlar³. Meselem: Işiň erbet gerim alyp barýanlygyny aňan Şyhym harpygyň **depesinden gyzgyn suw guýlan ýaly** boldy (*T.Taganow*, «*Dürler hazynasy*»); Öz adyna gabat gelende bolsa, **depesinden sowuk suw guýlan ýaly...** zöwwe ýerinden turdy (*N.Pomma*, «*Taýlak hyzzyn*»).

«**Bagt guşy gonmak**» we «**bagt guşy uçmak**» frazeologizmleri hem gurluşy we düzümleri boýunça biri-birinden diňe gapma-garşylykly manyly «gonmak», «uçmak» sözleri bilen tapawutlanýarlar, emma ikisi hem «iş işowly bolmak, işi rowaçlanmak, edeni ugruna bolmak» diýen meňzeş mana eýedirler⁴. Meselem: **Öz başyňa gon-**

¹ *Jumageldiýewa B. B.* Kerbabaýewiň «Aýgtyly ädim» romanynyň frazeologiyasy. Kand. dis. Aşgabat, 1970, 133 sah.

² *Барсикьян С. А.* Явления антонимии в глагольных фразеологических единицах – Труды СамГУ им. А. Навои. Вопросы фразеологии, III, 1977, Вып. 350, с.43

³ Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Aşgabat, 1976, 332-333 sah.

⁴ Şol ýerde, 39 sah.

jak-gonjak bolup, pellop duran **bagt guşuny** sypdyrmaly däl. Öz söygüli käriňe düýrmegiň bilen berilmeli... (*G.Berdimuhamedow*, «*Älem içre at gezer*»).

Beýik ýeňişleri başdan geçirýäs.

Bagt guşun bütin dünýä **uçurýas** (*Ata Köpekmergen*).

Diýmek, frazeologizmleri diňe düzüminde biri-birine gapma-garşylykly manyly sözleriň bolmagyna esaslanyp antonimdeş hasaplamak nädogrudyr. Beýleki bir tarapdan, düzüminde gapma-garşy manyly sözleri bolan käbir frazeologizmler hakykatdan hem özara antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Meselem: dili gysga (günäli) – dili uzyn (günäsiz), eli bar (gatnaşygy bar) – eli ýok (gatnaşygy ýok), sana girmek (adam bolmak) – sandan çykmak (ýoldan çykmak) we ş.m. Şeýle seretseň şunuň ýaly frazeologizmleriň antonimdeşligi olaryň düzümindäki biri-birine gapma-garşy manyly sözlerine (gysga-uzyn, bar-ýok, girmek-çykmak) esaslanýan ýaly bolup görünýär. Hakykatda bolsa, frazeologizmleriň düzümine giren bu sözler gelip çykyşyndaky öňki grammatik häsiýetlerini hem, öňki leksik manylaryny hem ýitirýärler.

Öň belleýşimiz ýaly, frazeologizmler, ilkinji nobatda, düzümindäki söz berk baglanyşyklylygy we semantik taýdan bitewüligi bilen häsiýetlendirilýär, frazeologizmleriň düzümindäki sözler özleriň ilkinji manylaryny ýitirýärler. Şoňa görä-de frazeologizmleriň arasyndaky antonimdeş gatnaşygy kesgitlemekde olaryň düzümindäki sözleriniň hersiniň aýry-aýrylykda aňladýan leksik manysyndan däl-de, tutuş frazeologizmiň leksik manysyndan ugur alynsa maksada laýyk bolýar. Agzalyp geçilen frazeologizmler düzüminde antonimdeş sözleriniň bolanlygy üçin däl-de, özara gapma-garşylykly mana eýe bolanlygy üçin antonimdeşdirler.

Dilçileriň käbirleri işlik frazeologizmleriň antonimdeşliginiň esasy görkezijisi hökmünde olaryň düzümindäki işligiň ýokluk şekilini ýasaýan ownuk bölegi hasap edýärler we şol işligi antonimdeş frazeologizmleriň esasy bölegi hökmünde kabul edýärler¹.

¹ Барсукьян С.А. Явления антонимии в глагольных фразеологических единицах – Труды Сам ГУ им. А. Навои. Вопросы фразеологии, III, 1977, Вып. 350, с.44, Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке. Автореф. канд. дис. Баку, 1967, с.18.

Türkmen diliniň maglumatlary işlik frazeologizmleriniň düzümindäki işliklerde ýokluk şekilini ýasaýjy **-ma, -me** ownuk böleginiň bolup-bolmazlygy olaryň antonimdeşliginiň görkezijisi bolup bilmeýändigine şaýatlyk edýär. Türkmen dilinde, hakykatdan hem düzümindäki işlikleri diňe ýokluk şekilde ulanylýan frazeologizmler bar: **elini sowuk suwa urmazlyk** (iş etmezlik); **aralaryndan gyl geçmeýär** (ýakyn dost); **agzyna sogan dogramazlyk** (hasap etmezlik) we ş.m. Düzümindäki işlikleriniň şunuň ýaly şekilde bolmagy bu frazeologizmleriň gurluşynyň möhüm elementi hasap edilýär.

Mysal üçin: Siz hem indi **eliňizi sowuk suwa urman** ýaşarsyňyz («Mugallymlar» gazeti). Iki dostuň **arasyndan gyl geçmezdi**. («Sowet edebiyaty»). Eje, ogluň meniň **agzyna soganam dogranok** («Sowet edebiyaty»).

Düzümindäki işlikleriň barlyk şekilde ulanylmagy bilen bu frazeologizmleriň durnukly söz düzümligi ýitýär we olar erkin söz düzümlerine öwrülýärler.

Tersine, käbir frazeologizmleriň düzümindäki işlikleri diňe barlyk şekilde ulanylýarlar: **depesi göge ýetmek** (begenmek); **geçisi ýaýramak** (arkaýyn bolmak); **öli ýaly ýatmak** (çuň uka gitmek) we ş.m.

Mysal üçin: Otdan abat çykyp şonda sag-aman, **Depäm göge ýetdi** meniň şo zaman (*A. Kekilow, «Söýgi»*). Gülnar eline aldygy oglumyň **geçisi ýaýrardy** (*A. Gurbanow, «Gülnar»*). Uzakly gün **jöwzaly** yssyda ýol ýörän adamlar **öli ýaly uklapdyrlar** (*B. Seytäkow, «Doganlar»*).

Bu frazeologizmler düzümlerindäki işlikleriniň ýokluk şekilde ulanylmagy bilen özlerine mahsus bolan öňki frazeologik manysyny ýitirýärler.

Şunuň ýaly-da, dilde düzümindäki işlikleri hem barlyk, hem ýokluk şekilde ulanylýan frazeologizmler hem bar. Şunuň ýaly frazeologizmleriň hem antonimdeşligi örän seýrek ýagdaýda düzümindäki işlikleriň barlyk we ýokluk şekili arkaly aňladylýar: **ýüz bermek** (gowy garşylamak) – **ýüz bermezlik** (sowuk garşylamak).

Mysal üçin: Ol biziň **ýüz berenimize** begenip, örän içgin gür-rünleşdi (*N.Pomma, «Taýlak hyzzyn»*). Emma näme üçindir emeldarlaryň hiç birisi oňa **ýüz bermedi** (*B.Seýtäkow, «Doganlar»*).

Emma şu ýagdaýlaryň köpüsinde şunuň ýaly gurluşdaky frazeologizmler, ýagny işliginiň barlyk we ýokluk şekilleri bilen tapawutlanýan frazeologizmler biri-birine gapma-garşylykly mana eýe däldirler we olar özara antonimdeş bolup bilmeyärler. Meselem: **göwün bermek** frazeologizmi «gowy görmek, söymek» manysyna eýe, emma **göwün bermezlik** bolsa «gowy görmezligi, söýmezligi» aňladýar. Emma bu «ýigrenmek» däldir. Bu hili frazeologizmleriň işliginiň ýokluk şekilde bolmagyna olaryň sözlemde ulanylyşy täsir edýär. İşliklere goşulan **-ma, -me** affiksi bolsa işlikleriň erkin ulanyşynda ýerine ýetirýän hyzmatyny, ýagny diňe inkärlik aňlatmak hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Käbir ýagdaýlarda diňe düzümindäki işlikleriniň barlyk we ýokluk şekili bilen tapawutlanýan iki frazeologizm manylary boýunça biri-birinden düýpgöter tapawutlanýarlar. Meselem: **agyz açmak** frazeologizmi 1) aňkarylmak, geň galmak; 2) oraza tutýanlaryň Gün ýaşansoň nahar iýmegi ýaly manylara eýe; **agyz açmazlyk** bolsa, dymmagy, hiç zat aýtmazlygy aňladýar.

Mysal üçin: Nurýagdy owadan gözlerini açalak-ýumalak edip, geň galmakdan ýaňa **agzyny açdy** (*B.Seýtäkow, «Çöliň ýüregi»*). Dogrusy, Aýna bu hakda hiç ýerde **agzyny açmazlyga** söz beripdi (*T.Taganow, «Leňner pälwan»*).

Düzümindäki işlikleriniň barlyk we ýokluk şekilleri bilen tapawutlanýan **gün görmek** we **gün görmezlik** frazeologizmleri hem dürli mana eýedirler. **Gün görmek** güzeranyňy dolandyrmagy aňladýar, **gün görmezlik** bolsa, ejir çekmek, kynçylykly durmuşda ýaşamak manysyna eýedir.

Mysal üçin: Salam aýtdy gaýykçylar,
Adam daşap **gün görýän.**

(*A.Kowusow, «Türkiýe çöllerinde»*)

Gully kişi hyzmatyny edip **gün görmeli** boldy (*T.Taganow, «Dürler hazynasy»*).

Gün görmändig Hanhowuzda oturyp (*A. Omarowa, «Läle gelin»*).

Ozal hem men **gün görmedim**,

Indi has hem kyn bolar (*H. Şükürow, «Çopan»*).

Mysallardan görnüşi ýaly, düzümindäki işlikleriň barlyk we ýokluk şekilleri bilen tapawutlanýan frazeologik jübütler diňe bir manylarynyň gapma-garşy däldigi bilen çäklenmän, özara biri-biri bilen many umumylygyna hem eýe däldirler. Şeýlelikde, frazeologizmleriň antonimdeşligi hiç hili formal görkezijilere-de, olaryň düzümindäki antonimdeş sözlerine-de, ýokluk aňladýan ownuk böleklerine-de, inkärlik bildirýän goşulmalaryna-da bagly däldir. Frazeologizmleriň antonimdeşligi, birinjiden, manylarynyň gapma-garşylygyna esaslanýar, ýagny frazeologizmler bir bitewi dil birligi hökmünde tutuş manylary boýunça gapma-garşy bolýarlar. Frazeologizmleriň manylary bolsa, olary emele getirýän sözleriniň manylaryndan ýüze çykmaýarlar. Frazeologizmleriň düzümindäki öňki sözler özleriniň öňki erkin ulanyşdaky semantikasyny hem, grammatik alamatlaryny hem ýitirýärler we frazeologizmiň düzümünde hemmesi birigip bitewi bir düşüňjäni aňladýarlar. Haçanda frazeologizmler şol bir predmetiň, hadysanyň, hereketiň alamatynyň, hiliniň ugrunyň gapma-garşylykly taraplaryny aňladyp gelseler, antonimdeş gatnaşyk ýüze çykýar.

Ikinjiden, antonimdeş gatnaşykda real durmuşdaky şol bir ulgamyň predmetlerini we hadysalaryny, şol bir tematik topara degişli alamatlary aňladýan frazeologizmler bolup bilýärler.

Üçünjiden, antonimdeş gatnaşykda bolýan frazeologizmler meňzeş leksika-grammatik häsiýete eýe bolmalydyrlar, ýagny şol bir söz toparyna degişli sözlere barabar bolmalydyrlar. Mysal üçin: «**it bilen pişik ýaly**» frazeologizmi *hemişe dawa-jenjelde, agzala* manysyna eýe we *dostlukly gatnaşykda, agzybir* diýen mana eýe bolan «**äbede-jüýje**» frazeologizmi bilen antonimdeş jübüti emele getirýär. Sebäbi olaryň manylary gapma-garşy: bu frazeologizmleriň ikisi hem adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary häsiýetlendirýärler, emma olara dürli tarapdan baha berýärler: birinji frazeologizm gowy gatnaşygy (agzybirlilik), ikinjisi bolsa erbet gatnaşygy (agzalalyk) aňladýar, leksika-grammatik häsiýetleri taýdan frazeologizmleriň ikisi hem adýektiwdirler we **agzala** hem-de **agzybir** sypatlary bilen barabar hem-de manydaşdyrlar. Meselem: Ulynyň uly ýaly, kiçiniň kiçi

ýaly sylanyp, **äbede-jüýje bolup** ýaşalýan öýüň içi-daşy-da tertip-
li, aýratyn tämiz ýaly görünýär (*B.Hudaýnazarow, «Yzçynyň gözleri»*).
Şeýlelik bilen, aradan ýene birnäçe wagt geçdi, gelnejem birneme
köşeşdi, ýöne ejem bilen **itde-pişik ýaly** boldy (*H.Derýaýew, «Mukad-
des ojak»*).

«**Agzy mumlanan ýaly**» we «**eňegine jaň dakylan ýaly**» fra-
zeologizmleri hem biri-birine gapma-garşy manylara (dymma, ýañra)
eýedirler. Olaryň ikisi hem adýektiw frazeologizmlere degişlidir we
adamy häsiýetlendirýän, ýöne oňa dürli tarapdan baha berýän **dym-
ma** we **ýañra** sypatlaryna barabardyrlar. Meselem: Dursun duran
ýerde özün ýitirdi, **Agzy mumly ýaly** dymyp oturdy (*A.Kekilow*). Ýel-
li **eňegine jaň dakylan ýaly** ýañraýar we özüniň gylyk-häsiýet bilen
baglanyşykly bolan päl-niýetini gürrüň berýär (*A.Gowşudow, «Köpet-
dagyň eteginde»*).

Beýleki sözler bilen leksik gurşawy we grammatik baglanyşy-
gy özara meňzeş bolan frazeologizmler antonimdeş gatnaşykda bol-
ýarlar. Meselem: «**gara çyny bilen**» we «**ýürekden syzdyryp**»
frazelogizmleriniň ikisi hem *çyndan, çyn ýürekden, janygyp* ýaly
manylara eýedirler. Bulara gapma-garşy bolan *ýalandan, ýüz-
ley, telli-pelli* manysy bolsa «**kiçi dilden bärde**», «**el ujundan**»
frazelogizmleri arkaly aňladylýar. Leksika-grammatik häsiýetleri
boýunça bular hal frazeologizmlerine degişlidirler we adamyň hereke-
te, hadysa gatnaşygyny bildirýärler. Şonuň üçin şu frazeologizmler-
den islendik ikisi gapma-garşy manyda bolmak bilen antonimdeş
bolmaly ýaly, emma beýle bolmaýar. «**Gara çyny bilen**» frazeolo-
gizmi **etmek, ýerine ýetirmek** we **geplemek, aýtmak** sözleri bilen
baglanyşýar. Emma «el ujundan» frazeologizmi diňe **etmek, ýerine
ýetirmek** sözleri bilen baglanyşyp bilýär. **Kiçi dilden bärde, ýürek-
den syzdyryp** frazeologizmleri bolsa diňe **geplemek, aýtmak** sözleri
bilen utgaşýarlar. Şoňa görä-de **gara çyny bilen** frazeologik birligi
geplemek, aýtmak sözleri bilen utgaşanda **kiçi dilden bärde** frazeo-
logizmi bilen antonimdeş bolýar, emma **etmek, ýerine ýetirmek**
sözleri bilen baglanyşykda bolsa **el ujundan** frazeologizmine anto-
nimdeş bolýar. Meselem: Olaryň (adamlaryň) käbiri **gara çyny bi-
len** oglanlara käýese, käbirleri **kiçi dilden bärde** abaý-syýasat eden
bolýardy (*N.Hojageldiýew, «Gülle degen sünbüller»*). Özem işe **gara**

çyny bilen ýapyşardy (*O. Orazberdiyewa, «Gara gözler»*). Onuň edýän işleri maňa **el ujundan** ýaly görnerdi, (*R. Gelenow, «Ogulaý»*).

Ýürekden syzdyryp frazeologizmi bolsa diňe **kiçi dilden bärde** frazeologizmi bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Meselem: –Özüňizden habardar boluň... – diýip, Çary agany-da nazara alyp, Tagan **ýüreginden syzdyryp** aýtdy (*B. Seytäkow, «Gyz salgydy»*). Sen şu sözleri-de **kiçi dilden bärden** aýdýarsyň (*B. Seytäkow, «Doganlar»*).

Şeýlelikde, bu seredilip geçilen dört frazeologizmden aşakdaky antonimdeş jübütler emele gelýär: **gara çyny bilen (etmek)–el ujundan; gara çyny bilen (diýmek)–kiçi dilden bärde; ýürekden syzdyryp–kiçi dilden bärde.**

Şu häsiýetlerini göz önünde tutmak bilen, antonimdeş gatnaşykda gapma-garşylykly manyly, durmuşdaky şol bir ulgamyň predmetlerini we hadysalaryny, şol bir tematik topara degişli alamatlary aňladýan, meňzeş leksika-grammatik häsiýete eýe bolan we meňzeş leksik utgaşmadaky frazeologizmler bolup bilýärler diýip kesgitlenilýär.

Frazeologizmleriň antonimdeşligi derňelende olaryň köpmanylylyk, sinonimdeşlik ýaly beýleki semantik toparlar bilen baglanyşygyny hem hasaba almak zerur. Bu baglanyşyk diňe bir manyly frazeologizmler däl-de köpmanyly frazeologizmleriň hem özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilýänliginden ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda köpmanyly frazeologizmleriň manylarynyň hemmesi antonimdeş gatnaşyga girmezligi mümkin. Meselem, türkmen dilinde **eli ýok** frazeologizmi iki mana eýedir:

- 1) gatnaşygy, täsiri bolmadyk;
- 2) gaýtargy bermeyän, hiç hili el gaýtarmaýan¹.

Bu frazeologizm bir manyly **eli bar** (biriniň, kesekiniň täsiri, gatnaşygy bar)² frazeologizmi bilen, özem «gatnaşygy, täsiri bolmadyk» diýen manyny aňladýan birinji manysynda antonimdeş gatnaşykda bolýar. Onuň «*gaýtargy bermeyän*» ikinji manysy frazeologik antonime eýe däl. Şeýlelikde, **eli bar-eli ýok** antonimdeş jübüti bir

¹ Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Aşgabat, 1976, 374 saň.

² Şol ýerde, 373 saň.

manyly frazeologizm bilen köpmanyly frazeologizmiň bir manysyndan emele gelýär. Meselem:

Bu işde meniň **elimiň bardygyny** bilseler, bütin oba maňa ýagy bolar, ýere sokarlar (*G.Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*). Ogurlykda tutulsa-da, öküziň ogurlanmagynda meniň **elim ýok** diýip, nadaralyk edip, boýun almajak bolupdyr.

Antonimdeş gatnaşyk köpmanyly frazeologizmleriň aýry-aýry manylarynyň arasynda hem ýüze çykýar. Meselem: **adam bolmak** frazeologizmi iki manyny aňladýar:

- 1) kemala gelmek, ýetişmek, ulalmak;
- 2) sana goşulmak, akyllanmak¹.

Onuň ikinji manysy iki manyly **sandan çykmak** frazeologizminiň ikinji manysy bilen antonimdeşdir. **Sandan çykmak** frazeologizmi bolsa aşakdaky manylara eýedir.

1) harap bolmak, zaýalanmak; 2) ters ýola düşmek, azmak, bozulmak². Bu ýerde antonimdeş gatnaşyk iki sany köpmanyly frazeologizmiň aýry-aýry manylarynyň arasynda ýüze çykýar. Meselem: Men-ä, dogrusy, şu oturan ýurdumyz çäge däl-de, gür tokaý diýseler, belki, ynanaryn, emma Hydyr **adam boldy** diýseler–şübheleleriniň (*B.Kerbabaýew, «Saýlanan eserler»*). Onuň näme diýse, aýdany edilip, garşysyna çykylmanson, bütinleý **sandan çykyp**, azyppdyr.

Käbir köpmanyly frazeologizmleriň her manysy aýry-aýry frazeologizmler bilen antonimdeş gatnaşykda bolýar. Meselem, köpmanyly **özüni tutmak** frazeologizminiň türkmen dilinde dört manysy bellidir³. Şol manylarynyň üçüsi özüne degişli gapma-garşylykly manydaky frazeologik birlikler bilen antonimdeş gatnaşykda bolýarlar. Mysal üçin: **özüni tutmak**:

1) saglygy gowulanmak, sagalmak – **iki egninden dem almak** (halys tapdan düşmek, haly teň bolmak).

Meselem: Öň garrynyň haly teňdi, **iki egninden dem alyp**, zordan gepini düşündirjek bolýardy. Indi birneme bári bakyp, **özüni tutupdyr**.

¹ Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Aşgabat, 1976, 18 sah.

² Şol ýerde, 303 sah.

³ Şol ýerde, 13 sah.

2) gurply durmuşda ýaşamak, gurplanmak – **ezenegiň agmak** (ýetde-gütde ýaşamak, garyp düşmek).

Meselem: Olar oba göçüp, mellek ekip, mal saklap, gurplanyp, **özünü tutupdyrlar**. Bolar-bolmaz **ezenegi agandan** men-ä gurply, döwletli ýeri kem göremok (*B.Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*).

3) özüni dürsemek, aljyramazlyk – **özünü ýitirmek** (gyssanyp, aljyramak, başyň çaşmak).

Meselem: Duýdansyz gelen myhmanlary görüp, öý eýesi ýaş oglan birbada **özünü ýitirjek** ýaly etdi-de aljyrady, emma az salymdan soň derrew **özünü tutdy** we söwşüň ugruna çykdy.

Frazeologizmleriň antonimdeşligi olaryň sinonimdeş gatnaşyklary bilen hem berk baglanyşyklydyr. Bu baglanyşyk antonimdeş jübüt emele getirýän frazeologizmleriň hersiniň özüne degişli sinonimleriniň bolýanlygynda ýüze çykýar. Mysal üçin, **agzyň sarysy gitmedik** we **agzy sary** frazeologizmleri *kämillige ýetişmedik, entek bişişmedik, tejribesiz, ýaş* manylaryna eýe¹ hem-de «*işde bişişen, otdan-suwdan çekinmeýän, köp zady başyndan geçiren, tejribesi ýetik*» manysyny aňladýan **içinden ot-ýalyn geçen**² frazeologizmine gapma-garşy bolýar. Meselem: Durdy Meret arçynyň gapysynda gezen wagtynda **agzy sary** oglandy. Häzir ol **içinden ot-ýalyn geçen** ýigitdi (*H.Derýaýew, «Ykbal»*).

Emma bu frazeologizmleriň «*örän ýaş, tejribesiz*» manysyny olaryň sinonimi bolan «**agzyndan süýt ysy gitmedik**» frazeologizmi hem aňladýar we bu hem **içinden ot-ýalyn geçen** frazeologizmi bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilýär. Başga tarapdan «*işde bişişen, köp zady başyndan geçiren, tejribesi ýetik*» manysy diňe bir **içinden ot-ýalyn geçen** frazeologizmi bilen däl-de, **köpi gören** (köp zatlary bilýän, tejribeli), **azy ýaran** (köpi gören, tejribeli) frazeologizmleri bilen hem aňladyp bolýar. Meselem: Köse ýaşam bolsa, **köpi gören** ýeser ýigit bolmaga çemeli (*Ç. Aşyr, «Yzçy»*). Oraz aga ýaly **azy ýaran** başlyk bilen **agzyndan süýt ysy gitmedik**, zömmek papakly ýaş oglanyň oýny deň gelesi ýok-la! («*Edebiyat we sungat*»).

Şeýlelikde, bir sinonimdeş topardaky «*örän ýaş, tejribesiz*» diýen umumy mana eýe bolan **agzy sary, agzyndan süýt ysy gitmedik, ag-**

¹ Türkmen diliniň frazeologik sözlügi. Aşgabat, 1976, 284 saň.

² Şol ýerde, 219 saň.

zynyň sarysy gitmedik, frazeologizmleri beýleki topardaky «*köp zady bilýän, tejribesi ýetik*» manysyny aňladýan **köpi gören, azy ýaran, içinden ot-ýalyn geçen** frazeologizmlerine gapma-garşy bolýarlar.

Özara antonimdeş gatnaşykda bolmak üçin bu sinonimdeş frazeologizmler many we many öwüşginleri, ulanylyşy taýdan biri-birinden tapawutlanmaly däldirler.

L.P.Zimina: «Bir sinonimdeş-antonimdeş hatardaky frazeologik birlikleriň arasyndaky anatonimdeş gatnaşyklaryň häsiýeti deňeşdirilýän frazeologik birlikleriň biri-birinden semantik we funksional – stilistik tapawudynyň bardygyna ýa-da ýokdugyna baglydyr¹» diýip ýazýar. Mysal üçin: türkmen dilinde «**şatlanmak, şadyýan bolmak**» manysy **iki bolup bilmezlik**, (gaty begenmek, örän guwanmak) **guşuň uçmak** (begenmek, şatlanmak), **ökjäh (aýagyň) ýeňlemek (ýere ilmezlik, ýere degmezlik)**, (begençden göwnüň hoş bolmak, keýpiň kök bolmak), **başyň göge (asmana) ýetmek** (çendenaşa begenmek, guwanmak), **depäh göge ýetmek (gök diremek)**, (hoşal bolmak, begenmek), **donuňa sygmazlyk** (begenjinden monça bolmak), **geçiň (daga) ýaýramak** (keýpiň kök bolmak, ýaýnamak), **heşelle kakmak** (begenmek, şatlanmak, içiň gülmek) ýaly frazeologizmler bilen aňladylmagy mümkin. Munuň tersine, «gaýgylanmak, gussaly ýagdaýda bolmak, gamgyn bolmak» ýaly olara garşylykly manylar bolsa **keýpiňe (mazaňa) sogan dogralmak** (keýpiň gaçmak, tukatlanmak), **keýpiň gaçmak** (gaýga batmak, gamlanmak), **lapyň keç bolmak** (göwnüň galmak, keýpiň bozulmak, keýpiň gaçmak) ýaly frazeologizmler arkaly aňladylýar. Emma bu iki topardaky frazeologizmleriň hemmesi däl-de, diňe käbirleri biri-biri bilen özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler.

Keýpiňe (mazaňa) sogan dogralmak, lapyň keç bolmak, keýpiň gaçmak frazeologizmleri bilen **iki bolup bilmezlik, donuňa sygmazlyk, guşuň uçmak, ökjäh (aýagyň) ýeňlemek (ýere degmezlik), başyň Asmana ýetmek, depäh Göge ýetmek (Gök diremek)** frazeologizmleri özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilýärler we frazeologik antonimleri emele getirýärler. Meselem: Sapalynyň **keýpine sogan dograldy** (*H.Meläýew, «Tylla teňneler»*). Sapaly bu zatlaryň düýşüdigine begenjinden **iki bolup bilmedi** (*şol ýerde*).

¹ Зими́на Л.П. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке. Автореф. канд. дис. Л., 1974, с.12.

Lewitanyň «Biziň goşunlarymyz... yza çekildiler» diýen sözleri partizanlaryň **lapyny keç edýärdi** (A. Orazmyradow, «Ýerden ot çykyar»). Ýagmyr şol gün **donuna sygmady**. (B. Seýtäkow, *Doganlar*). Tejenden dolananlarynda begençlerinden **aýaklary ýere degmän** diýen ýaly ýeňil gopýardy welin, öýe gelseler, bar **mazalaryna sogan dogralydy** (H. Esenmyradow, «Sakar guşuň eýesi»). Garlynyň bu sesi eşidenden **keýpi gaçdy** (B. Seýtäkow, «Gyz salgydy»). Ikisiniň-de (ýasawullaryň) **keýpleri kökelip, başlary Asmana ýetdi** (şol ýerde).

Heşelle kakmak frazeologizmi bolsa, diňe bir **begenmegi** anlatman, «biriniň şowsuzlygyna begenmek, içiň gülmek» many öwüşginine hem eýedir we şoňa görä-de ol ýokardaky agzalan frazeologizmler bilen antonimdeş gatnaşykda bolup bilmeýär. Meselem: Ol bu şowsuzlyga begenip, içi gülüp, **heşelle kakýardy**.

Geçiň (daga) ýaýramak frazeologizminiň hem begenmek, şatlanmak manysyndan başga-da «arkaýynlaşmak, ýaýnamak» many öwüşgini bar we şonuň üçin ol «gaýgylanmak, gama batmak, gamgyn bolmak» manylaryny aňladýan frazeologizmler bilen däl-de, «galagoply ýagdaýda, gorky astynda bolmak» manysyny aňladýan **salyň suw üstünde bolmak** we «çykgynsyz güne salmak, gyssamak» manysyna eýe bolan **iki aýagyňy bir gonja sokmak** frazeologizmleri bilen antonimdeş gatnaşykda bolýar. Meselem: Gabawda galyp, gorkudan ýaňa **iki aýagyňy bir gonja sokup oturanlaryň geçisi ýaýrady**. (B. Seýtäkow. «Gyz salgydy»).

Öň belläp geçişimiz ýaly, frazeologizmleriň özara biri-biri bilen antonimdeş gatnaşykda bolmagynyň esasy şertleriniň ýene biri hem olaryň leksika-grammatik alamatlarynyň meňzeş bolmagydyr. Şonuň üçin frazeologizmleriň antonimdeş gatnaşyklary derňelende olaryň bellibir söz toparyna degişli sözler bilen barabarlygyny hem-de gurluş aýratynlyklaryny hasaba almak zerurdyr. Ol ýa-da beýleki söz toparyna degişli sözler bilen barabarlygyna baglylykda frazeologik antonimleri aşakdaky toparlara bölmek mümkin:

1) gapma-garşylykly hereketleri aňladýan işlik häsiýetli frazeologik antonimler: **keýpine sogan dogralmak** (keýpi gaçmak, tukatlanmak) – **iki bolup bilmezlik** (çendenaşa begenmek, örän şat bolmak); **göwnüň bitmek** (minnetdar bolmak, hoşal bolmak) – **göwnüň galmak** (nägile bolmak, öýkelemek); **aýagyndan asylmak** (göriplik

etmek, päsgel bermek) – **goltgy bermek** (ruhlandyrmak, kömek bermek); **özüni ýitirmek** (gyssanyp aljyramak)–**özüni ele almak (dürsemek)** (akylyña gelmek, aýňalmak), **arşa (asmana) çykar-mak** (hetden aşa öwmek, taryplamak) – **ýerden alyp, ýere çalmak** (ýazgarmak, aýyplamak); **ökje götermek** (aýagaldygyna geçmek) – **mekgesine münmek** (zyndan kowmak, kowalamak) we başg.

2) predmetiň, zadyň, şahsyň we ş.m. gapma-garşylykly hilini, häsiýetini aňladýan obýektiw (syapat häsiýetli) frazeologik antonimler: **agzy mumlanan ýaly** (geplemezek, dymma) – **eňigine jaň dakylan ýaly** (geplemsek, ýaňra); **erni suwly** (özünü oňarmaýan, lellim, emel-siz) – **basan ýerinden ot çykýan** (dogumly, gaýratly, edenli); **guş ýürek** (gorkak, züwetdin) – **arслан ýürek** (gorky-ürkini bilmeýän, gaýduwsyz) we başg.

3) hereketiň, işiň ýüze çykyş usulyny, gymyldy-hereketiň dürli häsiýetini ýagdaýyny aňladýan adwerial (hal häsiýetli) frazeologik antonimler: **itiň aňsady** (örän aňsat, ýeňil)–**gara görgi** (örän kyn, agyr), **ýürekden syzdyryp** (çyny bilen, halys ýürekden)–**kiçi dilden bärde** (ýalandan, halys ýürekden däl); **ýer astyndan** (gizlin, ýaşyryn) – **göz edip** (hemmä bildirip, görelde edip) we başg.

Frazeologik antonimleriň gurluşy boýunça toparlara bölünişinde antonimdeş jübüt emele getirýän frazeologizmleriň gurluşynyň düzümi özara biri-biri bilen deňeşdirilýär we şonda olaryň gurluşyndaky aýratynlyklary ýüze çykýar. Şol aýratynlyklaryna baglylykda olar aşakdaky toparlara bölünýärler.

1) gurluşynyň düzümi meňzeş bolan, emma:

a) bir komponenti boýunça tapawutlanýan frazeologik antonimler: **eli egri** (il emlägine el garýan, ogry) – **eli arassa** (öz hakyna razy, ogurlyk etmeýän); **dili uzyn** (müýnsüz, öwünmäge hakly)–**dili gysga** (müýnli, utançly, gürlärligi ýok); **göwnüň galmak** (nägile bolmak, öýkelemek) – **göwnüň bitmek** (minnetdar bolmak, hoşal bolmak); **dünýä inmek** (dogulmak, eneden bolmak)–**dünýäden ötmek** (ölmek, aradan çykmak); **döwüň pes gelmek** (güýjüň asgyn bolmak)–**döwüň ökde gelmek** (güýjüň ýokary, ökde bolmak) we ş.m.

b) iki we ondan-da köp komponentleri boýunça tapawutlanýan frazeologik antonimler: **adyny (abraýyny) ýere salmak** (biabraý etmek, masgara etmek) – **adyny arşa çykarmak** (abraýly etmek,

şöhratlandyrmak); **hak gözünden eşitmek** (degerli, ynamdar ýerden eşitmek) – **daş gulakdan eşitmek** (çala bilmek, ynamsyz ýerden eşitmek) we ş.m.

2) gurluşynyň düzümi dürli-dürli bolan frazeologik antonimler: **ýürekden syzdyryp** (çyny bilen, tüýs ýürekden)–**kiçi dilden bärde** (oýun edip, dil ujundan); **ýere gurt düşen ýaly** (sanardan agdyk, örän kân) – **ınlär siňek ýok** (janly-jandar ýok); **garadan gaýtmaz** (gorky-ürkini bilmeýän, gaýduwsyz) – **ýel ýürek** (gorkak) we ş.m.

Grammatik gurluşynyň emele gelşine, ýasalyşyna baglylykda türkmen diliniň frazeologik antonimleri iki topara bölünýärler:

1) düzümleri meňzeş grammatik gurluşa eýe bolan frazeologik antonimler. Bu topara gurluşynyň düzümi meňzeş bolan frazeologik antonimleriň hemmesi degişlidirler. Sebäbi bu frazeologik antonimler diňe bir olary emele getirýän sözleriniň düzümi boýunça däl-de, özleriniň grammatik gurluşy boýunça hem meňzeşdirler: **eli egri–eli arassa, adyny arşa çykarmak–adyny (abraýyny) ýere salmak, dünýä inmek–dünýäden ötmek** we ş.m.

Gurluşyna girýän sözleriniň düzümi dürli-dürli bolan frazeologik antonimlerden bolsa bu topara diňe düzüminiň grammatik gurluşy meňzeş bolan frazeologik antonimler degişlidirler: **ýere sokmak** (abraýyny gaçyrmak, ile masgara etmek) – **arşa çykarmak** (hetdenaşa öwmek, taryplamak), **ayagyndan asylmak** (göriplik edip, garşy çykamak, päsgel bermek) – **goltugyndan götermek** (goltgy bermek, tarapyny çalmak, goldamak) we ş.m. Bu frazeologik antonimler at bilen işlikden ybarat bolan söz düzümlerinden emele gelipdirler. Şunuň ýaly frazeologik antonimleriň düzümine girýän sözleriň sany hem, köplenç ýagdaýlarda, deň bolýar: **eňegine jaň dakylan ýaly** (geplemek, köp gepleýän, ýaňra) – **agzyna suw alan ýaly** (geplemezek, dymma); **agzyndan süýt ysy gitmedik** (gögele, ýaş, tejribesiz) – **içinden ot-ýalyn geçen** (köpi gören, tejribeli) we ş.m.

2) düzümleri dürli grammatik gurluşa eýe bolan frazeologik antonimler: **garadan gaýtmaz–ýel ýürek, dünýä inmek–çeýnejek çöpi gutarmak, ökjäň ýere degmezlik–keýpiň gaçmak** we ş.m.

Bu antonimdeş jübütleriň taýlary bolan frazeologizmler özleriniň düzümi we gurluşy boýunça biri-birinden tapawutlanýarlar. Meselem: **garadan gaýtmaz – ýel ýürek** frazeologik antonimleriň birinji

taýy (garadan gaýtmaz) atlaşan sypat bilen ortak işligiň düzüminden, ikinjisi bolsa (ýel ýürek) iki sany adyň düzüminden emele gelipdir.

Şunuň ýaly frazeologik antonimleriň köpüsiniň taýlary biri-birinden diňe bir sintaktik gurluşy bilen tapawutlanman, eýsem düzümlerini emele getirýän sözleriň sany taýdan hem tapawutlanýarlar: **dünýä inmek – çeýnejek çöpüň gutarmak, ökjäň ýere degmezlik – keýpiň gaçmak, donuňa sygmazlyk – keýpiňe sogan dogralmak** we ş.m.

Şeýlelikde, türkmen diliniň frazeologik antonimleriniň derňewi aşakdaky netijelere gelmäge esas berýär.

Antonimdeş gatnaşykda manysy söze barabar bolan we nominatiw (atlandyrmak) hyzmaty ýerine ýetirýän frazeologizmler bolup bilýärler.

Frazeologik antonimleriň iki taýy hem meňzeş leksika-grammatik häsiýete we meňzeş leksik düzüme eýedirler.

Frazeologizmleriň antonimdeşligi olaryň köpmanylylygy we sinonimdeşligi bilen berk baglanyşyklydyr.

Frazeologizmleriň antonimdeşligi olaryň bir bitewi birlik hökmünde manylarynyň gapma-garşy bolmagyna esaslanýar. Ol gapma-garşylyk bolsa hiç hili formal görkezijilere bagly däldir.

Taýlarynyň düzüminiň emele gelşi we grammatik gurluşy boýunça türkmen diliniň frazeologik antonimleri örän dürli-dürlüdürler.

IV bap. Türkmen dilinde kontekstual antonimler

Sözler sözleşişde özleriniň öňki hakyky kabul edilen leksik manylaryndan başga-da ýazyjydyr şahyrlar tarapyndan individual–stilistik maksatlarda ulanylyp, täze keşpli göçme many aňlatmagy hem mümkin. Mysal üçin: «möjek» sözi özüniň hakyky leksik manyсында «Ite meňzeş ýyrtyjy, ýabany, wagşy haýwanyň bir görnüşini, gurdy, böriňi¹» aňladýar. Meselem: Bu taýda şagaldan, **möjekden** gorkýan adam ýok, beýle adamyny daşdan gözle (*A. Gowşudow, «Köpetdagyň eteginde»*). Emma çeper eserlerde bu söz çeperçilik täri hökmünde metaforik göçme manyda ulanylyp, örän mekir, hilegär hem-de rehimsiz, doňýürek adamy hem aňladyp gelýär. Meselem: – Sen – **goýun**, ýoldaşyň bolsa tüýs **möjek!** Meniň seni goýna meňzedýänimiň sebäbi – sen örän sada, ýuwaş, ol bolsa örän mekir adam.

– Onyň dogry. Ýöne indi biziň köpimiz **möjege** öwrülip barýarys, hiç kimiň **goýun** bolup galasy gelenok.

Bu sözlemde **goýun** sözi hem özüniň göni leksik manyyndaky «Goşa toýnaklylar maşgalasyndan bolan, süýt, ýüň, et üçin saklanýan öý haýwanyny²» aňlatman, eýsem allegorik göçme manyda ulanylyp, «ýuwaş, sada, türkana, pukara» adamy aňladyp geldi.

Göni we göçme leksik manylaryndan tapawutlylykda sözler bu allegorik göçme manylara diňe bellibir sözlemde eýe bolýarlar we käbir ýazyjydyr şahyrlaryň olary stilistik maksat bilen çeperçilik serişdesi hökmünde ulanmagynyň netijesinde ýüze çykýar. Bu manylar sözleriň dildäki öň kabul edilen, hemmeleriň ykrar eden we hemmä düşnükli bolan leksik manylaryna laýyk gelmeýärler. Şunuň ýaly göçme manylara, ýagny «umumy ulanyşdaky mana gabat gelmeýän, özüniň individual öwüşginliligi bilen häsiýetlendirilýän we ýörite sözlemlerde ulanylyşy bilen şertlendirilen manylara dil biliminde

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II t. –A., 2016, 412 sah.

² Şol ýerde, 185 sah.

okkazonal manylar¹) diýilýär. Okkazonal sözi latyn diline degişli bolup, «tötänden, duýdansyz²» diýen mana eýedir.

Kähalatlarda öňki ulanylýan leksik manylarynda antonimdeş bolup bilmejek sözler bellibir sözlemiň çäginde ýüze çykan kontekstual manysynda okkazonal ulanylyşda biri-birine gapma-garşylykly düşüňjeleri aňladyp gelyärler-de, şol sözlemde özara antonimdeş bolýarlar. Şonuň ýaly tär bilen ýüze çykan antonimleri dil biliminde **kontekstual antonimler** hasap edýärler. Mysal üçin: ýokardaky getirilen sözlemlerde **goýun** we **möjek** sözleri haýwanlaryň görnüşlerini bildirýän hakyky leksik manylarynda antonimdeş gatnaşykda bolmaýarlar. Emma bu sözler, mysallarda görşümüz ýaly, allegorik göçme manyda dürli häsiýetdäki adamlary hem aňladyp gelyärler we gapma-garşylykly mana eýe bolup, şu sözlemiň çäginde özara antonimdeş hasap edilýärler hem-de kontekstual antonimleri emele getirýärler.

Bu antonimleri atlandyrmak üçin dil biliminde «kontekstual», «sözleýiş», «okkazonal» antonimler ýaly dürli adalgalar ulanylýar. Dilçileriň köpüsi³ bu antonimleri «kontekstual antonimler» diýip atlandyryrlar. Olaryň käbirleriniň işinde⁴ bu antonimleri atlandyrmak üçin «sözleýiş antonimleri» diýen adalga hem ulanylýar. Dilçi alym M. K. Dawydowanyň işinde bolsa bulardan başga-da «okkazonal antonimler⁵» diýen adalga hem ulanylýar.

Bu sözleriň diňe özleriniň okkazonal manylarynda antonimdeş gatnaşyga girip antonimleri emele getirýänligini esas edinip, olary «okkazonal antonimler» hasap edýärler. Okkazonal manylar sözlerde düzgün boýunça bellibir sözleýiş pursadynda, bellibir kontekstiň

¹ Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969, с. 284.

² Словарь иностранных слов. М., 1989, с. 351.

³ Введенская Л.А. Проблемы лексической антонимии и принципы составления словаря антонимов. Автореф. канд. дис. Ростов-на-Дону, 1973, с.17; Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М., 1973, с.74; Талыбов К.А. Антонимы в современном азербайджанском языке. Автореф. канд. дис. Баку, 1971, с.13.

⁴ Nowikow L.A. Agzalan iş, 74 sah.

Есебулатова Р.М. Речевые антонимы в публицистических произведениях А.Н.Толстого в период Великой Отечественной войны //Изв.Каз ССР.сер.филол., 1979, №4, с.51-56.

⁵ Давыдова М.К. Антонимия как художественно выразительное средство в романе М.Шолохова «Поднятая целина» // Учен. зап.Хабаровского гос. пед. ин-та. Сер «Русского языка» (1979, Т.29, с.150-159).

çäginde ýüze çykýar. Şonuň esasynda-da olary «sözleýiş antonimleri» ýa-da «kontekstual antonimler» diýip atlandyýarlar. Görşümüz ýaly, bu antonimleriň dürli adalgalar bilen atlandyrylmagyna olarda gapma-garşylykly manylaryň dürli ýollar arkaly ýüze çykmagy sebäp bolupdyr.

Bulardan hem başga şunuň ýaly antonimlerde olaryň antonimdeş gatnaşykda bolmagy üçin zerur bolan gapma-garşylykly manylarynyň ýazyjydyr şahyrlar tarapyndan sözleri stilistik maksatlar bilen ýörite ulanylmagynyň netijesinde ýüze çykýandygyny göz önünde tutup, käbir alymlar¹ olary stilistik antonimler diýip hem atlandyýarlar. Emma, biziň pikirimizçe, bu adalga ol antonimleriň tebigatyny doly kesgitlemeýär. Sebäbi sözleriň stilistik maksatlar bilen ulanylmagy käbir leksik antonimleriň ýüze çykmagyna hem sebäp bolup bilýär we bu toparlaryň garyşmagyna getirýär. Galyberse-de, leksik antonimleriň ol ýa-da beýleki awtoryň eserlerinde stilistik ulanylyşyny derňeýän ýörite ylmy işler hem bar².

Türkmen dil biliminde kontekstual antonimler barada dilçi alym Ý.Çöňnäýewiň işlerinde³ käbir maglumatlar getirilýär. Olarda kontekstual antonimleriň sözleriň metafora ýoly arkaly göçme manylarda ulanylmagynyň netijesinde döreýändigini nusgawy şahyrlarymyz Magtymgulynyň, Keminäniň şygrylaryndan getirilen mysallar arkaly deňlendirişler.

Bilşimiz ýaly, sözler özleriniň atlandyrmak hyzmatyny ýerine ýetirip, zatlary, hili, mukdary hereketleri, hadysalary, ýagdaýy we ş.m. aňladyp gelende, olaryň manylary hakyky durmuş, ýasaýuş bilen gönüden-göni baglanyşykly bolýar. Sebäbi olaryň şol aňladýan, atlandyryýan zatlary, hilleri, hereketleri durmuşda bar we durmuşda bolup

¹ Musin Ž. Kazak tilindegi antonim sözder. Kand.dis. Kokçetaw, 1970, 76 sah; Talybow K.A. Антонимы в современном азербайджанском языке. Автореф. канд. дис., Баку, 1971, с.13.

² Dawydowa M.K. Agzalan iş.150-159; Каплан М.С. Стилистическое употребление антонимов. Автореф. канд. дис., Казань, 1972; Матвиевская Л.Р. Стилистическое использование антонимов (на материале произведений М.Ю.Лермантова). Автореф. канд. дис., М., 1978; Нуритдинов А. Стилистические особенности антонимов в песнях А.Н.Островского // Межвузовский сборник науч. трудов Ташкентского гос. ун-та им. В.И.Ленина, 1979, №596 we başg.

³ Çöňnäýew Ý. Türkmen diliniň leksikasy. I bölüm. Semasiologiýa. Aşgabat, 1973, 140 sah.; Şonuňky. Häzirki zaman türkmen dili. Leksika. Aşgabat, 1988.

geçýär. Olar dilde çeperçilik serişdesi hökmünde göçme manylarda ulanylanda bolsa, başga manylara-da eýe bolup bilýärler. Dilde şunuň ýaly göçme allegorik manylarda ulanmak, köplenç, haýwan atlaryna mahsusdyr. Sebäbi haýwanlaryň häsiýetleri, özlerini alyp baryşlary, olaryň biri-biri bilen gatnaşyklary adamlara tanyş. Şoňa görä-de çeper söz ulanylyşda şol häsiýetler adam häsiýetlerine meňzedilip, şonuň üstü bilen adamlary suratlandyrýarlar. Şeýle sözleriň kömegi bilen gapma-garşylykly häsiýetler aňladylanda bolsa, olar kontekstual antonimleri emele getirýärler. Mysal üçin: türkmen dilinde **arслан, şir, ýolbars** sözleri «pişikler maşgalasyndan» bolan örän güýçli, uly wagşy haýwan¹» manylaryna eýe, **şagal, tilki** sözleri bolsa «itler maşgalasyndan bolan süýdemdiriji ýyrtyjy haýwan» manylarynda ulanylýar. Bu sözler özleriniň göni leksik manylarynda, ýagny şol agzalan haýwanlary aňladyp gelenlerinde özara antonimdeş gatnaşyga girmeyärler. Emma:

Üç ýyl **şire** ugraşmasa

Tilki-şagal şire döner (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*) ýa-da **Şir** beçjesi togsan **tilkä** atdyrmaz (*şol ýerde*) ýaly goşgy setirlerinde **şir, tilki** sözleri adam häsiýetlerini aňladýarlar we adamlary suratlandyryp gelýärler. Bu ýerde şir metaforik göçme manyda «**güýçli**», «**batyr**» adamy, **tilki** bolsa «**ejiz**», «**gorkak**» adamy bildirýär. Şonuň netijesinde-de bu sözler şu sözlemlerde gapma-garşylykly düşüňjeleri aňladyp antonimdeş gatnaşykda bolýarlar we **şir – tilki, şir – tilki – şagal** kontekstual antonimlerini emele getirýärler.

Şunuň ýaly kontekstual göçme manyda **eşek** we **bedew** sözleriniň ulanyşyna hem köp duş gelinýär. Belli bolşy ýaly, bu sözler özleriniň «münülýän öý haýwany», «ulag» manylarynda özara antonimdeş bolup bilmeýärler. Emma nusgawy akyldar şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň:

Öz ýanyndan **bedewden**

Eşek özün ýeg saýar (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*)

ýa-da

Ýagşy diýip gol uranym, çykdy bagtymga ýaman.

Depdigim **bedew** diýip – **eşek** olmuşdyr çaman (*şol ýerde*)

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I – II t. –A., 2016.

– diýen goşgy setirlerinde **bedew** diňe adaty ulagy aňlatman, **ýüwrük**, **ajaýyp** aty aňladýar we bu ýerde oňa mahsus bolan esasy häsiýeti – **ýüwürkligi**, **oňatlygy** göz önünde tutulýar. Onuň tersine, **eşek** bolsa **çaman**, **ýalta** we **ýaramaz** ulagy aňladýar. Şeýlelikde, **bedew**–**eşek** kontekstual antonimleriniň göçme manylarda ulanylmagyna olary häsiýetlendirip gelýän **ýüwrük**–**çaman**, **oňat**–**erbet**, **ajaýyp**–**ýaramaz** ýaly leksik antonimler esas bolýarlar.

Antonimler bilen has içgin gyzyklanar, olaryň derňewini geçirmek we sözlüginü düzmek bilen ýörite meşgullanan, şolaryň hatarynda kontekstual antonimleriniň tebigatyny, ýasalýş aýratynlyklaryny hem jikme-jik öwrenen rus dilçi alymy L. A. Wwedenskaýa: «Okkazonal antonimler hemişe uzual antonimlere laýyk gelmelidirler, sebäbi olaryň manylarynda dil antonimleriniň aňladýan düşünelerine mahsus bolan alamatlar (ilkinji nobatda) öňe çykýar¹» diýip belleýär.

Dogrudan hem, adamlar tebigat bilen, ondaky ýaşayan jandarlary, haýwanlary, guşlary bilen hemişe ýakyn gatnaşykda bolýarlar. Şol gatnaşygyň netijesinde adamlarda olar barada, olaryň häsiýetleri, özlärini alyp barşy, biri-biri bilen gatnaşygy barada bellibir garaýyş döreýär. Şol garaýyşa, görä haýwanlaryň kiçisi ulularynyň ýanynda ejiz, güýçsüz hasap edilýärler, ululary bolsa uly güýje eýe bolansoň, güýçli hasaplanylýarlar. Adamlaryň şol garaýşynyň, bahasynyň netijesinde haýwanlaryň tebigatdaky, adam durmuşyndaky orny kesgitlenilýär. Şonda haýwanlara mahsus bolan **güýçlülük** we **ejizlik**, **batyrlýk** we **gorkaklyk** ýaly alamatlar olaryň esasy häsiýetleri hökmünde öňe çykarylýar hem-de olar adamlara meňzedilip, şolaryň timsalynda adam häsiýetleri açylyp görkezilýär. Bu tär çeper eserlerde adam häsiýetlerini aýdyň, açyk hem-de täsirli beýan etmekde giňden ulanylýar we örän ähmiýetlidir.

Türkmen dilinde çeper edebiýatda, halk döredijiliginde, nakyllary atalar sözlerinde allegorik göçme manyda ulanylyp, köplenç, aşakdaky haýwan, guş atlary gapma-garşy goýulýarlar we ulanylan sözlemdäki eýe bolan okkazonal manylarynda kontekstual antonimleri emele getirýärler. Meselem: **goýun**–**gurt**: **Gurt** bilen **goýun** guda

¹ Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1971, с.26.

bolmaz, guda bolsa-da, goýun gülmez (*nakyl*). Kim **goýun**, kim **gurt**, düşüner ýaly etmediň (*G. Şamyýew, «Ynsabyň jezasy»*).

Ýolbars-goýun (guzy): **Goýun** ýaly başa gelenini çekip, sesiňi çykarman gezip ýörmelimi? Ýa-da **ýolbars** ýaly bolup, üstüne geleniň bokurdagyndan almalymy? (*B. Seýtäkow, «Gyz salgydy»*). Meniň molla aganyň ýanynda boýny ýüplüje **guzuýk** bolsamam, başga ýerlerde **ýolbars** bolaýmam bardyr (*B. Seýtäkow, «Tylla, seniň yşkyňda»*).

At-eşek: At ýerine **eşek** daňma (*nakyl*).

«**Atdan** düşüp **eşege** münmek aňsat düşermi-kä?» (*G. Kulyýew, «Gara kerwen»*).

Pişik-syçan: Ol (Eziz han) özüniň **pişige** haýbat urýan **syçandygyny** aňlaman, öküž bolmak islän gurbaga ýaly çişdi-de, göwün ýüwürtdi. (*B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*).

Eýsem siz öz öýüňizdäki **pişik** bilen **syçanyň** galdyr-bas oýnaýanyndan habarsyz-ow? (*B. Kerbabaýew, «Gaygysyz Atabay»*).

Pil-peşe: Pil bilen **peşän** işi deň gelmez (*nakyl*). Mahynur öten agşam biderek ýere topalaň turuzdy. **Peşäni pile** öwürdi (*A. Atajanow, «Öz tanyşlaryň»*). Duşmanyň **peşe** bolsa, **pilçe** gör (*nakyl*).

Garga-gaz: Garga gagyldap **gaz** bolmaz, kempir bezenip–gyz (*nakyl*). **Garga gaza** öýkünse, ganaty synar (*nakyl*).

Maýa-ner: Kyrk ýyl **maýa** gezyänçäň, bütin bir ýyl **ner** gezgin (*nakyl*).

Men kyrk ýyl **maýalykdan**, bir ýyl **nerligi** kem göremok! (*B. Kerbabaýew, «Gaygysyz Atabay»*). **Maýa** bolup uzak ýaşanyňdan, **ner** bolup az ömür süreniň gowumyka diýýärin (*G. Şamyýew, «Ynsabyň jezasy»*).

Beýik söz ussady, nusgawy şahyrymyz Magtymguly Pyragynyň eserlerinde-de şunuň ýaly özleriniň hakyky leksik manylarynda antonimdeş bolmajak sözler, şol sanda haýwan atlary hem çeperçilik serişdesi hökmünde stilistik maksatlar bilen gapma-garşylykly manylarda ulanylyp, şol ulanylan sözlemdäki okkazional manysynda kontekstual antonimleri emele getirmäge gatnaşýarlar. Akyldar şahyrymyzyň şygryrlarynda çeper suratlandyrmanyň serişdesi hökmünde haýwanlaryň, guşlaryň we beýleki jandarlaryň häsiýetlerine mahsus bolan **güýçlülük, ejizlik, batyrlyk, gorkaklyk, gowulyk, erbetlik** ýaly alamatlar allegoriýa netijesinde adamlaryň häsiýetlerine meňzedilýärler.

Şahyryň goşgy setirlerinde şu tär arkaly, köplenç, aşakdaky haýwan, guş atlary kontekstual antonimi emele getirýärler. Meselem:

Şir-tilki: Çöl ýerlerde tazy görmän **tilkiler**

Hyýal eder ýatan **şiri** atmaga.

(Magtymguly. Saýlanan goşgular)

Tilki sarkydyn **şir** iýmez,

Eger iýse, zähere döner *(şol ýerde)*.

Mertler gezer boldy namarda bagly

Şirleriň tilkiden ýüregi dagly *(şol ýerde)*.

Arslan, şir-gurt: Ýigitlere ýasaw günü

Gurda goýmaz **şir** awuny *(şol ýerde)*.

Peleň-tilki: Sap tutuşyp haýbat atar **tilkiler**,

Arly **peleň** öler bolsaň, öl indi *(şol ýerde)*.

Gurt-goýun (koý):

Pelek goýmaz bu gezdigiň saraýda,

Gurt bile **koý** mydar etmez bir oýda *(şol ýerde)*.

Goýna gardaş bolmaz **gurtdan**,

Dileg etme her namartdan *(şol ýerde)*.

Goýun-böri: Mertler jeňde toý içinde

Aç **börüdir koý** içinde *(şol ýerde)*.

Pil-peşe: Peşe kaçan deň bolupdyr

Ugraşanda **pil** biläni *(şol ýerde)*.

Möwlam özi diwan üçin otursa,

Peşe turup, dawa tutar **pil** bile *(şol ýerde)*.

Zag-gaz: Garga aýdar ýokdur men dek şabaza,

Müň **garga** ýygnansa, degmez **bir gaza** *(şol ýerde)*.

Asman üzre sen **zaglary**

Ummanlara **gaz** eýlediň *(şol ýerde)*.

Ançalar gysyny nowruz eýleýir,
Zagy tutup kölde, gör, **gaz** eýleýir (*şol ýerde*).

Gulaty-bürgüt: Gulatynyň saýasynda ýatynçaň,
Bürgüt penjesinde galan ýagsydyr.
(*Magtymguly. Şygyrlar I t.*)

At-eşek: Garyplar **at** münüp depse **eşekdir**,
Döwletliler **eşek** minse **at** bolar.
(*Magtymguly. Saýlanan goşgular*)

At-har: **Haryň** işi hardyr, dostlar,
Müň magtasaň **atça** bolmaz (*şol ýerde*).
Namart ähli gorkar, ýokdur gaýraty,
Söweş bolsa, **hara** dönermiş **aty** (*şol ýerde*).

Bir gedanyň minen **hary**
Teblesinde **at** görüner (*şol ýerde*).

Kelpeze (hažžyk) – aźdarha (ýylan):
Güne gargyş eden sary **kelpeze**
Dem çekedir **aźdarhany** ýutmaga (*şol ýerde*).
Bedasyl götermez baş gün mesligi,
Kelpezä ýutdurmaz **aźdar** maslygy (*şol ýerde*).
Öli **ýylan** müň **kelpezä** ýutdurmaz,
Akyl gerek bu işlere ýetmäge (*şol ýerde*).

Görşümüz ýaly, şahyryň goşgy setirlerinde haýwan, guş atlarynyň okkazonal manyda gapma-garşy goýlup ulanylmagy durmuş wakalaryna, adam häsiýetlerine aýdyň, açyk göz ýetirmäge, olara çuňňur düşünmäge uly ýardam edýär hem-de öz gezeginde eseriň diliniň şireliligini, çeperçiligini, terbiýeçilik ähmiýetini has-da güýçlendirýär. Bu beýik söz ussadynyň sözleri çeper ulanmagynyň özboluşly täridir.

Kontekstual antonimleriň dilde ulanylyşynyň aýratynlyklarynyň biri hem şol bir sözlemde şolara barabar we şolaryň manylaryna laýyk gelýän leksik antonimleriň hem bile ulanylmagydyr. Şeýle ýagdaýda leksik antonimler bile ulanylan kontekstual antonimleriniň

manylaryny has-da anyk açyp görkezýärler, olary has-da takyklaşdyrýarlar. Meselem:

**Ýigitlik bostandyr, garrylyk – hazan,
Bostany hazanga** satyjy bolma.

(*Magtymguly. Saýlanan goşgular*)

Beýik söz ussady, akyldar şahyrymyz Magtymgulynyň bu goşgy setirlerinde **ýigitlik-garrylyk** leksik antonimleri **bostan-hazan** kontekstual antonimleri bilen bir sözlemde ulanylyp, olaryň manylaryny takyklaşdyrýar: bu ýerde **bostan ýigitligi, hazan** bolsa **garrylygy** aňladýar.

Uzual (leksik) antonimler bilen **okkazonal** (kontekstual) antonimleriň şunuň ýaly bile ulanylmagyna aşakdaky sözlemde-de duş gelmek bolýar:

Uruş, parahatlyk, un bilen **däri**,
Sygyp otyr seniň ömür depderiňe.

(*G.Ezizow, «Serpaý»*)

Ussat şahyr G.Ezizowyň bu goşgy setirlerindäki **uruş-parahatlyk** uzual antonimleri **un-däri** okkazonal antonimleriň manylaryny takyklaşdyrmaga ýardam edýär. Bu ýerde **däri** sözi urşuň simwoly bolmak bilen parahatçylygyň, parahat durmuşyň simwoly bolan **un** sözüne gapma-garşy goýulýar.

Urşuň we parahatlygyň simwoly hökmünde ulanylyp, **gül-däri** sözleri hem kontekstual antonimleri emele getirýärler. Meselem: Fergananyň **gül** ysynyň ýerine **däri** ysy kükeýärdi (*B.Kerbabaýew, «Gaygysyz Atabay»*). Sözleriň şeýle ulanylmagy bellibir derejede ýiti gapma-garşylygyň emele gelmegine täsir edýär.

Kä ýagdaýlarda leksik antonimler kontekstual antonimleri aýyklarlap gelip, olaryň aýyrgygy hyzmatynda ulanylýarlar. Meselem: *Kelte* **diňden** bolmaz *beýik minara* (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*). Bu sözlemde **kelte-beýik** leksik antonimleri **diň-minara** kontekstual antonimlerini aýyklarlap, olaryň aýyrgygy hökmünde ulanylýarlar. Ýa-da zehinli şahyrymyz G. Ezizowyň ussatlarça döreden:

Söz – bu gazap bilen çakan ýyldyrym,

Söz – bu gyz näzidir, dürleň-dürüdir,

Başarmasaň – ol *öçügsi ýyldyzyň*,

Başarsaňam – *lowlap duran Günüňdir*.

– diýen goşgy setirlerinde **ýyldyz** – **Gün** kontekstual antonimleriniň manysyny takyklaşdyryp, ondaky gapma-garşylygyň has ýiti ýüze çykmagynda olaryň öňünden getirilen **öçügsi**–**lowlap duran** aýyrgyç sözleriniň täsiri uludyr.

Kontekstual antonimleriň ulanyşynda şunuň ýaly aýyklaýjy aýyrgyç sözler olaryň bir taýynyň öňünden hem getirilmegi mümkin. Meselem: Belent **dagy depä** deň saýmagyn. *Şaňlap duran jaý* Aýgözeliň gözüne **baýguşhanadan** enaýy görünmedi («*Mugallymlar gazetini*»).

Görşümüz ýaly, leksik antonimler kontekstual antonimleriň taýlarynyň ikisine-de, käte birine-de aýyrgyç bolup gelýärler. Haýsy ýagdaýda ulanylsa-da, aýyrgyç hyzmatynda gelen bu aýyklaýjy sözler özüne degişli kontekstual antonimleriň manylarynda çeperçiligi gazanylmagynda hem-de olarda, ekspressiwligiň, täsirliligiň güýçlenmeginde örän uly ähmiýete eýedirler. Meselem: Gaýgysyzyň gözi ýolda galan görejjine bolmasa, *gözel bag mazarystan* görküne aýlanypdy. (*B. Kerbabaýew, «Gaýgysyz Atabaý»*). Bu sözlemde **bag mazarystan** sözlere kontekstual antonimleri emele getirýärler, emma ol sözlere gapma-garşylygyny güýçlendirmek we täsirliligini, obrazlylygyny artdyrmak maksady bilen awtor **bag** sözüniň öňünden **gözel** sözüni ulanypdyr.

Käte kontekstual antonimleriň gapma-garşylykly manylaryna olary aýyklar gelýän aýyrgyç sözlere däl-de, beýleki aýyklaýjy agzalaryň hem täsiri bolýar we olaryň çeperçiligini artdyrmaga ýardam edýärler. Meselem: Şol wagtky **zemzen** ýaly *çişip oturan* Oratdy baýy şu gün şu märekäniň öňünde **ezilen torgaý** ýaly *titräp duran* Oratdy baý bilen deňeşdirip, ýene-de öz içini gepletirdi (*A. Kekilow, «Syrlylan bulut»*).

Bu sözlemde **zemzen**–**torgaý** sözlere kontekstual antonimleri emele getirseler-de, olaryň manylaryndaky gapma-garşylygyň has ýiti duýulmagyna, suratlandyrmagyň çeperçiliginiň güýçlenmegine şol sözlere aýyklar gelýän «**çişip oturan**», «**titräp duran**» ýaly söz düzümleriniň hem aýgytly täsiri bardyr.

Ýazyjydyr şahyrlaryň eserlerinde kontekstual antonimler ulanylanda, köplenç, olaryň iki taýy hem okkazonal mana eýe bolýarlar. Meselem: Bir çüýrük **hoz** bilen jahan **göwherin**. Ol ne humarbazdyr,

utup durupdyr? (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*). Ýok, sen **torgaýjyk** däl, sen meniň algyr **laçynym!** (*T. Gurbanow, «Torgaý»*); Oňarýanlar üçin **gylyçdyryn** men, oňarmazlar üçin **çakgyjykdyryn** («*Edebiýat we sungat*»).

Bu sözlemlerdäki ulanylan **hoz–göwher, laçyn–torgaý, gylyç–çakgy** sözleri özleriniň okkazional manylarynda kontekstual antonimleri emele getirdiler.

Ýöne diňe bir taýy okkazional mana eýe bolup, ikinji taýy leksik manydaky sözden düzülen antonimdeş jübütler hem dilde duş gelýär. Meselem: **Ýigitlik** paslyny **gyşa** ýetirdim (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*) diýen goşgy setirinde **ýigitlik** sözi özüniň göni leksik manysynda okkazional manysynda garrylygy aňladýan **gys** sözüne gapma-garşy goýlupdyr. Ýa-da: Biz hoja-işanlar ýaly **öli** gözlemän, **toý** gözlöp gezyäs (*B. Kerbabaýew, «Aýgtyly ädim»*) diýen sözlemede **öli** sözi okkazional manyda **ýas** sözünüň funksional sinonimi bolmak bilen özüniň göni leksik manysynda ulanylan **toý** sözüne gapma-garşy bolup gelýär. Biziň pikirimizçe, **ýigitlik–gys, öli–toý** ýaly antonimleri hem kontekstual antonim hasaplamak dogry bolar, sebäbi bu sözleriň antonimdeşligi hem şu sözlemiň çäginde gazanylyp, şu sözlemleriň içinde ulanmak bilen şertlendirilendir. Sözlemden daşarda özleriniň göni leksik manylarynda bu sözler özara antonimdeş gatnaşyga girmeyärler we antonim emele getirmeyärler.

Dilde özüniň leksik manylarynda-da antonimdeş bolýan, emma okkazional manyda ulanylyp, kontekstual antonimleri emele getirýän sözler hem duş gelýär. Mysal üçin: **Ýer, Zemin** we **Asman** sözleri özleriniň leksik manylarynda bir giňişligiň gapma-garşy taraplaryny aňlatmak bilen antonimdeş bolýarlar we leksik antonimi emele getirýärler. Meselem: **Ýeriň** ýüzünde, **Asmanyň** astynda bir ýerde bar bolsa, Gazany tapyp getirjekdigini aýtdy (*B. Seytäkow, «Tylla, seniň yşkyňda»*); **Asmana** uçmadygy ýa **ýere** girmedig-ä belli (*G.Şamyýew, «Mert bol, Almaz»*). Mälikgulynyň göwni ýyldyzlara sary telwas urýar, çünki ýyldyzly **Asmanyň** gözelligi bilen deňşdireniňde, **Zemin** gözelligi juda sadalaşdy. **Asman** gözelliginde **Ýeriň** gözelliginde bolmadyk beýik ruhanalyk, ylahylyk bar. Ten **Ýeri** küýseýär, ruh – **Asmany**. (*G. Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*). Bu sözler başga bir sözlemede okkazional manylarda ulanylyp, kontekstual antonimi düzýärler. Me-

selem: Öň **Ýer** bolsa, häzir **Asman!** (*H. Deryáyew, «Ykbal»*). Görşümüz ýaly, bu sözlemde **Ýer** pes derejede «söýülmeýän», «bigadyr», «ýigrenji», «erbet» manylaryny aňladýar. **Asman** sözi bolsa ýokary derejede «gadyrly», «mähriban» ýaly okkazional manylaryna eýe bolup, **Ýer** sözüne gapma-garşy goýlupdyr. Emma bu sözleriň häzirki manylary diňe şu sözlemiň çäginde, şu sözleşik ýagdaýynda olara mahsusdyr. Şoňa görä-de olaryň şu ulanylan manylary okkazional many bolup, gapma-garşy ulanylmagy bolsa, kontekstual antonimiň emele gelmegine sebäp bolupdyr.

Bize belli bolşy ýaly, **ýaz** we **gyş** sözleri ýylyň dört paslynyň **ýyly** (ýaz) hem-de **sowuk** (gyş) pursatlaryny aňlatmak bilen, olara mahsus bolan şol aýratynlyklarynyň esasynda leksik antonimleri emele getirýärler. Meselem: **Gyşy** gyşsyramađygyň, **ýazy** ýazsyramaz (*nakyl*). **Gyşyň** gary – **ýaza** däri (*nakyl*). **Ýaz** ýatan **gyş** aglar (*nakyl*). **Ýaza** çyksaň, **gyşyňy** unutma (*nakyl*) we ş.m.

Şeýle-de bolsa, bu sözler käbir ýazyjydyr şahyrlaryň eserlerinde individual – stilistik maksatlar üçin okkazional manylarda ulanylmak bilen kontekstual antonimleri hem emele getirýärler. Meselem: beýik söz ussady Magtymguly Pyragynyň:

Goç ýigidiň işi söhbet-saz bolar,
Köňli **gyş** bolmaýyn, daýym **ýaz** bolar.

– goşgy setirlerinde bu sözler okkazional manyda ulanylyp, **gyş**–gaý-gyly, gussaly, **ýaz** – şat, şadyýan ýaly manylary aňladýarlar. Ýa-da nusgawy şahyrymyz Keminäniň:

Ýigit men diýip, **ýaz** paslyňa guwanma,
Ýazyň alyp, **ýaz** ornuna **gyş** geler.

– ýaly goşgy setirlerinde bolsa, okkazional manyda ulanylyp, **ýaz**–ýaşlygy, ýigitligi, **gyş**–garrylygy, gojalygy aňladýarlar we şu goşgy setirlerindäki manylarynda gapma-garşy goýlup, kontekstual antonimleri emele getirýärler.

Kontekstual antonimler dildäki käbir stilistik sinonimleriň okkazional manylarda ulanylmagy netijesinde-de emele gelýärler. Mysal üçin: **öý**, **oraça**, **çatma** sözleri özleriniň göni leksik manylarynda ýaşayşy jaýynyň dürli görnüşlerini aňlatmak bilen stilistik sinonim

hasap edilýärler. Ýöne **öý** umumy ulanyşdaky söz bolup, neýtral (bitarap) leksika degişli, **oraça**, **çatma**, sözleri bolsa ýönekeý gepleşige degişlidirler. Meselem: Eýsem onda Begnepes baýlaryň **öýleri** bilen Saparaklaryň hütdük **oraçasynam** bir deňşdirip gör-dä (*Ý.Mämmediýew*, «*Şapak*»). Bu sözlemde **öý** we **oraça** sözleriniň semantikasy olaryň ýaşayyş jaýyny atlandyran nominatiw manysy bilen çäklenmeýär: öý ýönekeý bir öýi däl-de, kaşaň, bezegli jaýy aňladýar (oňa şeýle häsiýetnamany bu sözüň öňünden getirilen «baýlaryň» sözi hem berýär). **Oraça** sözi bolsa, onuň tersine garyp jaýy, çatmany aňladýar. Bu sözleriň şu sözlemdäki manylarynyň gapma-garşylygyny has-da güýçlendirmek, ýitileşdirmek üçin awtor **oraça** sözünüň öňünden ony aýyklaýan «hütdük» aýyrgyjyny hem ulanypdyr. Şeýlelikde, bu sözlemde **öý-oraça** sözleri gapma-garşy goýlup, kontekstual antonimi emele getirýärler.

Öňki göni leksik manysynda stilistik sinonim hasap edilýän **tötek**, **çörek** sözleriniň okkazonal manyda gapma-garşy goýulmagy hem kontekstual antonimleriniň ýasalyşyna mysal bolup bilýär. Meselem: Ýer-suwdan adalatsyz, nädogry peýdalanmagyň netijesinde köpleriň saçagynda **tötek** tapylan, azlaryň saçagy bugdaýyň myssyk **çöreginden** hemişe dolup dur (*A.Kekilow*, «*Syrylan bulut*»). Bu sözlemde **çörek** umumy ulanyşdaky söz bolup, **tötek** ýönekeý gepleşige degişlidir. Galyberse-de, öz döwrüniň sosial deňsizligi barada söz açýan eserden alnan bu sözlemde bugdaýyň myssyk çöregi baýlaryň saçagyny doldurýan bolsa, garyplaryň saçagy mekgejowen ýa-da jowen unundan bişirilen tötege (zagara) hem zardy. Bu ýerde **çörek** we **tötek** sözleriniň manylarynyň gapma-garşy goýulmagyna olaryň hiliniň *yokary* (myssyk çörek) hem-de *pes* (tötek) bolmagy esas bolýar. Sebäbi **çöregiň** hiliniň yokarydygyny ol sözüň öňünden getirilen «bugdaýyň», «myssyk» aýyrgyçlary anyk görkezýär, **tötek** sözünüň manysy bolsa, diňe çöregiň bir görnüşini atlandyrmak bilen çäklenmän, onuň tapawutly aýratynlygyny: mekgejowenden ýa-da jowenden bişirilen çörekdigini aňladýar. Onuň hiliniň bugdaý çöreginden pesdigi bolsa hemmä mälum zat.

Düzgün boýunça, dilde sanlar predmetiň, zadyň anyk mukdaryny bildirýärler we şol manysynda biri-biri bilen özara antonimdeş gatnaşykda bolup bilmeyärler. Predmetleriň, zatlaryň mukdar taýdan

gapma-garşy bolýan aýratynlygy **az** we **köp** sözleriniň kömegi bilen aňladylýar. Emma bellibir sözlemde anyk mukdar aňladýan sanlaryň **az** we **köp** sözleriniň manysynda ulanylyp, biri-birine gapma-garşy goýulmagyna hem duş gelinýär. Meselem:

Bäş pul diýip, hakdan dilär garny aç,

Bäşin tapsa, arzuw eder – **on** bolsa...

(*Magtymguly. Saýlanan goşgular*).

Görşümüz ýaly, bu sözlemde **bäş** sözi **az** manysynda ulanylyp, **köp** manysyny aňladýan **on** sözüne gapma-garşy goýulýar we olar özara biri-biri bilen kontekstual antonimi emele getirýärler.

Mundan hem başga şunuň ýaly **az** we **köp** manysynda **üç** hem-de **ýüz** anyk sanlary hem ulanylyp, gapma-garşy goýulýarlar we kontekstual antonimi ýasaýarlar. Meselem: Geçiş **ýüz** –sözün **düz**, geçiş **üç** –sözün puç (*nakyl*). **Bir** günlük ýola çyksaň, **üç** günlük azyk al (*nakyl*).

Türkmen dilinde, köplenç, aşakdaky anyk sanlar okkazonal manylarda gapma-garşy goýlup, kontekstual antonimi düzýärler.

Bir – **iki**: **Bir** sözle, **iki** diňle (*nakyl*);

Olar (baýlar) azygyň, harydyň gytlygyndan peýdalanyp, **birini iki** etmäge ymtylýarlar (*B.Kerbabaýew, «Gaygysyz Atabay»*). **Iki** adam **bir** adamyň taňrysy (*nakyl*).

Bir – **on**: **Bir** ata **on** ogly saklar, **on** ogul **bir** atany saklap bilmez (*nakyl*). **Bir** akmagyň guýa atan daşyny **on** derwüş çykaryp bilmez (*nakyl*).

Bir – **kyrk**: **Bir** aýal kendirigini ite aldyrýar, **kyrkysy** akyl berer (*nakyl*). **Bir** çyranyň daşyna **kyrk** adam üşer (*nakyl*). **Kyrk** geçitden (köprüden) – **bir** guduk (guýy). **Bir** gün agzalalyk bolan öýden **kyrk** günki bereket gider (*nakyl*).

Bir – **ýüz**: **Bir** gapy ýapyk bolsa-da, **ýüz** gapy açyk (*nakyl*). **Birine** hötdе gelseň, **ýüzüsiniň** aýagy titrär (*nakyl*). **Ýüz** gezek eşideninden, **bir** gezek gören ýagşy (*nakyl*). **Ýüz** hünäri çala bilenden **bir** hünäri doly bil (*nakyl*). **Bir** adam baý bolsa, **ýüz** adam garyp. **Bir** adam patyşa bolsa, **ýüz** adam oňa garşy (*B.Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*).

Bir – **müň**: Ýagşy ata – **bir** gamçy, ýaman ata – **müň** gamçy (*nakyl*).

Bir agyzdan çykan söz **müň** agza ýaýylar (*nakyl*). **Bir** başym bar,

müň – işim (*nakyl*). **Müň** gaýgy **bir** iş bitirmez (*nakyl*). **Müň** goýun-

lynyň **bir** goýunla dilegi düşer (*nakyl*). **Müň** işçiden **bir** başçy (*nakyl*). **Müň** geçitden (köprüden) **bir** metjit, **müň** metjitden **bir** içit (guýy) (*nakyl*) we ş.m.

Leksik antonimler bilen kontekstual antonimler ýasalyşy boýunça-da, many aňladyşy taýdan hem tapawutlanýarlar. Olaryň biri-birinden tapawutly aýratynlyklary aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Leksik antonimlerde sözler özleriniň göni ýa-da göçme manylarynda gapma-garşy bolýarlar, kontekstual antonimler bolsa sözleriň okkazional manylarynyň gapma-garşylygynyň esasynda düzülýärler.

2. Leksik antonimleriň düzümine girýän taýlary sözlemden daşarda-da gapma-garşy mana eýe bolýarlar (uly–kiçi, ajy–süýji, gelmek–gitmek, gije–gündiz, ir–giç), olaryň antonimdeşligi hemişelikdir we durnukly häsiýete eýedir.

3. Kontekstual antonimleriň taýlarynyň antonimdeşligi belli bir sözlemiň çäginde ýüze çykyp, şol sözlem bilen şertlendirilendir hem-de baglydyr. Olaryň taýlarynyň antonimdeş gatnaşygy durnukly däldir, manylary hem üýtgäp durýarlar. Şoňa görä-de kontekstual antonimleriň ýasalmagy üçin bir sözlemde iki taýynyň hem bolmagy talap edilýär.

4. Leksik antonimler üýtgemeyän, hemişelik taýlara we durnukly ýasalyş, guruluş şekiline eýedirler hem-de bellibir tertipde getirilip ulanylýarlar. Mysal üçin: gije–gündiz, uly–kiçi, ajy–süýji, ýagşy–ýaman we ş.m.

Meselem: **Gije** oda gitme, **gündiz**–tüssä (*nakyl*). **Ulyny uly** bil, **kiçini–kiçi** (*nakyl*). **Ajy** günleri **süýjä** öwürýän sabyrдыr (*nakyl*). **Ýagşynyň** ýören ýeri bazar, **ýamanyň** ýören ýeri azar (*nakyl*).

Kontekstual antonimleriň bolsa sözlemine we ulanylyşyna baglylykda taýlary aňladýan manylary hem özgerişe sezewar bolmagy mümkin.

Meselem: **şir – tilki: Şir** beçjesi togsan **tilkä** atdyrmaz (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*).

Şir – gurt: Gurda goýmaz **şir** awuny (*şol ýerde*).

Gurt – tilki: Şagal–tilkiler gurt bolmaz (*şol ýerde*).

Ýa-da:

Pil – peşe: Peşe kaçan deň bolupdyr

Ugraşanda **pil** biläni (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*)

Pil –kerk: Pil burnun pelege tutar

Kerk görse, hamyra döner (*şol ýerde*).

Gurt – peşe: Gurtlar peşe boldy, **peşe gurt** boldy (*şol ýerde*).

Görşümüz ýaly, beýik söz ussady, akyldar şahyrymyz Magtymgulynyň şygrylaryndan alnan mysallarymyzda sözleme baglylykda kontekstual antonimleriň diňe bir taýlary däl-de, taý bolup gelen şol sözleriň manylary hem dürli özgerişe sezewar bolupdyr.

5. Leksik antonimler dilde öňden bardyr. Olaryň düzümine girýän taýlar, köplenç, umumy ulanyşdaky sözlerden bolýarlar. Leksik antonimleriň ýasalýş ýollary dürli görnüşe eýedirler, ulanylyş çägi bolsa örän giňdir. Kontekstual antonimler bolsa diňe käbir ýazyjydyr şahyrlaryň sözləri individual-stilistik ulanylyşy netijesinde gapma-garşylyk döretmek maksady bilen çeperçilik serişdesi hökmünde bellibir sözlemiň çäginde döreyärler. Şonuň üçin olar, esasan, çeper edebiýatyň diline mahsusdyr.

Şeýlelikde, derňewiň görkezişi ýaly, many taýdan biri-birine ýakyn bolmadyk sözleriň metaforik, metonimik, sinekdohik, göçme manyda, haýwan atларыnyň allegorik usullar arkaly göçme manyda ulanylmagy netijesinde şol bir sözlemiň çäginde olar biri-birine gapma-garşy mana eýe bolýarlar hem-de kontekstual antonimleri emele getirýärler. Şeýle usulda gapma-garşy manyda ulanylmagy netijesinde anyk mukdar aňladýan sanlar hem, stilistik sinonimler hem okkazonal mana eýe bolup kontekstual antonimleri emele getirmäge gatnaşýarlar.

Kontekstual antonimler leksik antonimlere barabar bolýarlar, olaryň bir sözlemde ulanylmagy kontekstual antonimleriň soňky eýe bolan okkazonal manysyny has takyk açyp görkezmäge we takyklaşdyrmaga ýardam edýär.

Garşylykly manyly gatnaşykda diňe dürli kökli sözler (uly-kiçi, aýy-süýji, gelmek-gitmek, gije-gündiz, ir-giç) ýa-da kökdeş sözler (akylly-akylsyz, hak-nähak, edepli-biedep, ýeňmek-ýeňilmek) bolman, köpmanyly şol bir sözüň iki manysy hem bolup bilýär. Mysal üçin: **bahasyz** 1) bahasy pes, gymmaty ýok, örän arzan, gadysyz. Meselem: Bu harytlaryň bazarda **bahasyzdygyny** bilip durka-da, olary bize gymmat bahadan satjak bolýar; 2) bahasy ýokary, belli bahasy ýok, bahasyňa ýetip bolmaýan, örän gadyrly. Meselem: Ata-eneňe gadyr goýmak, mukaddes ene süýdünü emip, **bahasyz** ata mährine çöýunyp ösenligiňi unutmazlyk, elbetde, her nesliň borjy («Edebiýat we sungat»).

Çigremek 1) sowamak, sowuk bolup başlamak. Meselem: Howanyň **çigremegi** ody ulaltdyrdy («Sowet edebiyaty» ž.); 2) gyzmak, gyzyp başlamak; Meselem: Güýçli sazak odunyň gapdalynda oturdylan tüňçeler derrew **çigräp**, çalt gaýnamak bilen bolýardy. Köpmanyly şol bir sözüň iki manysynyň arasynda bolup geçýän bu hadysa dil biliminde **enantiosemiýa** (bir köpmanyly sözüň öz manylarynyň gapma-garşylygy) ýa-da sözüň öz manylarynyň içindäki antonimdeşlik diýilýär.

Şeýlelikde, enantiosemiýa antonimdeş gatnaşygyň bir görnüşi bolmak bilen bir sözüň iki manysynyň biri-birine gapma-garşy bolmagyny ýa-da şol bir sözüň biri-birine gapma-garşy bolan iki mana eýe bolmagyny aňladýar.

Rus dil biliminde enantiosemiýa meselesi dilçileriň ünsüni has irki döwürlerden bäri özüne çekipdir. 1883-nji ýylda rus alymy, professor W.I. Şersl «О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии)¹» diýen makalasynda dürli hindi-ýewropa dilleriniň faktlaryny peýdalanmak bilen bu meseleňi derňäpdir we sözlerde enantiosemiýanyň ýüze çykmagynyň

¹ Шерцль В.И. О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) // Филол. зап., Вып. 5-6, Воронеж, 1883.

sebäplerini düşündiripdir. «Enantiosemiýa» adalgasy hem şol alym tarapyndan teklip edilipdir.

Ýewropa dilleriniň käbirinde we rus dil biliminde enantiosemiýa meselesine bagyşlanan ýörite derňewler¹, aýry-aýry makalalar² hem bar.

Türkologiýada enantiosemiýanyň mazmyny, bu hadysanyň dil-däki tebigaty, ýüze çykyş aýratynlyklary barada pikir ýöredilýän käbir ýörite derňewler bar³. Türkmen dil biliminde bu meselä degişli hiç hili derňew geçirilmändir.

Dil biliminde enantiosemiýa bagyşlanan ençeme işler bar hem bolsa, olarda bu meseläniň mazmuny barada ýeke-täk garaýyş ýok. Käbir alymlar⁴ enantiosemiýany köpmanyly şol bir sözüň manylarynyň gapma-garşy bolmagy netijesinde dörän sözler hasap etmek bilen, omonimleriň bir görnüşine goşýarlar. Alymlaryň başga bir topary⁵ bolsa enantiosemiýany antonimiýa bilen polisemiýanyň arasyndaky aralyk hadysa hasap edýärler. Mysal üçin, azerbaýjan alymy E. I. Budagowa azerbaýjan dilindäki işliklerde enantiosemiýanyň ýüze çykyşyny derňemek bilen «biz bu ýerde omonimdeşlik bilen däl-de,

¹ *Климова Л.И.* Антонимичные значения полисемантических слов в современном русском языке: Автореф. канд. дис. Л., 1975; *Смирнова О.И.* Проблема энантиосемии в исторической лексикологии. Автореф. канд. дис. М., 1976.

² *Гельблү Я.И.* К вопросу о внутренней антонимии в немецком языке. // Учен. зап. Баш ГУ, Вопросы английского и немецкого языкознания. Вып. 13, Сер. филол. наук, №5 (9), Уфа, 1963;

Пёте У.О. О противоположных значениях одного и того же слова в русском языке (материалы и сообщения по славяноведению. Szeged, 1964;

Пономаренко Т. Г. О внутрисловной антонимии // Слово в лексико-семантической системе языка. Л., 1972;

Прохорова В.Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1961, № 1;

Соколов О.М. Энантиосемия в кругу смежных явлений // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1980. №6.

³ *Алекперов А.К.* Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке. Баку, 1983; Будагова Э.И. О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке // Изв. АН Аз ССР. Сер. литературы, языка и искусства. 1977, №4; Işaýew A. Şakldoş antonimlarga oid etýudlar // Uzbek tili wa adabiyoti, 1967, N 1; Hanbikowa Ş.S. / Süzdägä antonimik magnälär (enantiosemiýa) // Лексика и стилистика татарского языка. Казань, 1982; Şukurow R. Uzbek tilida antonimlar. Taşkent, 1977.

⁴ *Işaýew A.* Agzalan iş, 16 sah.; Şukurow. Agzalan iş, 63 sah.

⁵ *Budagowa E.I.* Agzalan iş, 55 – 58 sah; Gelblu Ý.I. Agzalan iş, 19 – 23 sah.

köpmanylyk bilen iş salyşýarys¹» diýip ýazýar. Alym Z. I. Klimowa hem şonuň ýaly netijä gelmek bilen «Bir sözüň öz manylarynyň içindäki antonimdeşlik hakykatyna seredende polisemiýa bilen antonimiýanyň özboluşly birleşmesini (sintezini) emele getirýär²» diýip belleýär.

Alymlaryň üçünji bir topary³ enantiosemiýany antonimdeşligiň bir görnüşidigini ykrar etmek bilen, olar diňe bir köpmanylyk däl-de, käbir ýagdaýlarda omonimiýanyň hem netijesi bolup durýar diýip hasap edýärler. Mysal üçin: O.I. Smirnowa enantiosemiýa hadysasyny taryhy jähtden derňemek bilen «şol bir ses gurluşly gapma-garşylykly manyly söz diňe bir köpmanyly söz bolup durman, iki sany omonimdeş söz hem bolup bilýär⁴» diýip ýazýar.

Biziň bu işimizde enantiosemiýa antonimiýanyň bir görnüşi hökmünde seredilýär we ol köpmanyly bir sözüň gapma-garşylykly iki manysy, käte bolsa gapma-garşylykly manyly omonimler hasap edilýär.

Enantiosemiýa dilde semantik hadysa hökmünde öwrenilende dilçiler esasy ünsi onuň ýüze çykmagynyň sebäplerini kesgitlemäge beripdirler. Mysal üçin: dilçi alym W.I. Şersl öz işinde sözler gadymy döwürde kesgitli bolmadyk umumy mana eýe bolupdyrlar diýen pikiri öňe sürýär. Soňluk bilen sözleriň bu manylarynyň differensirlenmegi, tapawutlandyrylmagy netijesinde has takyk, anyk manylar ýüze çykydyr. Kähalatlarda bolsa şol umumy manylar anyklaşanda (konkretleşende) gapma-garşylykly manylara bölünipdir we enantiosemiýanyň emele gelmegine sebäp bolupdyr. Mysal üçin: **agram** diýen umumy düşünjäniň takykklanmagy netijesinde has anyk (konkret) we biri-birine gapma-garşylykly «agyr» we «ýeňil» diýen manylar bölünip emele gelipdir. **Ýöremek, hereket etmek** diýen umumy düşüňjeler has takyk «gelmek» we «gitmek» diýen manylara bölünipdir⁵. Sözleriň manylarynda bolup geçýän şunuň ýaly hadysa

¹ Будагова Э.И. Проблема энантиосемии в исторической лексикологии, Автореф. Канд. Дисс., М. 1976, с. 75.

² Klimowa Z.I. Agzalan iş. 21 sah.

³ Новиков Л.И. Антонимия в русском языке М., 1973, с. 193; Prohorowa W.N. Agzalan iş, 122-128 s; Smirnowa O.I. Agzalan iş; Sokolow O.M. Agzalan iş, 36 sah. we başg.

⁴ Smirnowa O.I. Agzalan iş. 24 sah.

⁵ Şersl W.I. Agzalan iş. 3-7 sah.

gadymy türki dilde-de duş gelýär. Mysal üçin: W.W.Radlowyň türki dilleriň sözleriniň sözlüginde¹ **kaza** sözüniň iki manysy berilýär: 1) ykbal; *poýun per kazaga! Köni tut agys!* (Ykbalyňa boýun bol, hemişe hakykaty aýt; 2) keç ykbal, betbagtlyk; başyma kaza geldi! (Men betbagtlyga uçradym). Häzirki zaman türkmen dilinde **kaza** sözi seýrek ulanylýar we **ajalyň, ölümiň** hökümünü aňladýar². Meselem: Heniz aýalynyň çaga ýüzi düşmänkä, Adybeg soltanyň hem **kazasy dolup**, dünýäden ötdi («*Görogly*» eposy).

Şunuň ýaly usul arkaly differensirlenmegiň netijesinde **para** sözüniň hem kesgitli bolmadyk umumy manysy biri-birine gapma-garşylykly bolan «*almyt*» we «*berim*» ýaly takyk iki mana bölünipdir diýip hasap etmek mümkin. Meselem: **Para** diýlen zat bolmazdy («*Edebiyat we sungat*»); Biz ony **para** diýip düşündik («*Tokmak*» ž.). Bu mysal getirilen sözlemlerde **para** sözüniň manysy umumy we takyk däl. Sebäbi **para** sözi «*almyt*» we «*berim*» sözleriniň ikisiniň hem manysyny öz içine alýar. Emma bu söz **almak** sözi bilen bile ulanylyp, söz düzümini emele getirse, onuň manysy has kesgitli bolýar we «**almyty**» aňladýar. Meselem: Ol işçilere erbet göz bilen garaýar, emma **para** almagy welin, gaty gowy görýär («*Sowet edebiyaty*» ž.); Ol köne wagtda pristaw bolup, köp **paralar** alyp, ili talapdyr (*A. Gowşudow, «Mähri-Wepa»*). Bu söz **bermek** işligi bilen bolan söz düzüminde bolsa «**berim**» sözüniň manysynda ulanylýar. Meselem: Ol **para** berip kazyçylyk wezipesini aldy (*A. Haýydow, «Düýnki adamlar»*).

Biziň pikirimizçe, şeýle usulda differensirlenmegiň netijesinde ilki kesgitli däl umumy mana eýe bolan **karz** sözi hem soňra has anyk kesgitli, emma biri-birine gapma-garşylykly bolan «*algy*» we «*bergi*» manylaryny aňladypdyr. Şoňa görä-de **karz** sözi **bermek, üzmek** sözleri bilen ulanylanda **bergini, almak** sözi bilen ulanylanda bolsa **algyny** aňladyp gelýär.

Meselem: **Karzyňy** öz wagtynda hem-de soralmanka üzseň, ýüzüň gyzarmaz. Kâbir adama iş salsañ, bitmesi kyndyr, edil gedaýdan **karzyňy** alan ýalydyr.

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Санкт-Петербург, 1893, т. I, ч.1, с.362.

² Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I t. –A., 2016, 16 sah.

Umumy manysynyň diffensirleşmegi **ysly** sözüniň hem has anyk we biri-birine gapma-garşy bolan iki mana eýe bolmagyna getiripdir: 1) hoşboý ysly, ýakymly ysly, kükeýän. Meselem: Görogly, menden geňeş sorasaň, **ysly** çäýiň, ýakymly temmäkiniň başynda sorarlar («*Görogly*» *eposy*). **Ysly** bägül bolarmysyň, gözelim («*Sowet edebiyaty*» ž.); 2) erbet ysly, porsy, aňkaýan. Meselem: Ýakyndaky daýzanyň **ysly** demi ýüzüne uranda, ýaş gyzyň ýüregi bulandy. Öý bir tüsseli, **ysly** ýer bolýar (*A. Gowşudow*, «*Eserler*»).

Sözün anyk bolmadyk umumy manysynyň **konkretleşmegine** onuň bile ulanylýan sözleri, şol sanda aýyklaýan aýyrgyçlary hem ýardam edýär. Meselem: Berdi Kerbabaýew bugaryp duran, **hoşboý ysly** limonly çäýyny owurtlady («*Sowet edebiyaty*» ž.); Ol **myrtar ysly** mahorkasyny kükedip gepledi (*G. Kulyýew*, «*Gara kerwen*»). Bu sözlemlerde **ysly** sözüni aýyklar, oňa antonimdeş aýyrgyç bolup gelen **hoşboý** we **myrtar** sözleri onuň gapma-garşylykly manylarynyň anyklaşmagyna täsir edýär.

Türkmen dilindäki köpmanly **kakmak** işliginiň *kakyp girizmek* we *kakyp çykarmak* ýaly gapma-garşylykly manylara eýe bolmagyna-da onuň öňki anyk bolmadyk umumy manysynyň şeýle ýol arkaly differensirleşmegi sebäp bolan bolmagy mümkin. Bu ýagdaýda enantiosemiýanyň döremegine bu işligiň aňladýan hereketiniň täsiri ýetýän pretmediň, zadyň gönükdirilýän, süýşýän gapma-garşylykly ugurlary sebäp bolýar.

Mysal üçin: **kakmak** işligi **çüý**, **gazyk** we ş.m. sözleri bilen ulanylanda bu hereketiň täsiri ýetýän pretmetiň bir **zadyň** (ýeriň, diwaryň) **içine girizilmegini**, **kakyp girizmegi** aňladýar.

Meselem: Soragymy diňlänogam goja ussa, dere batýar, aldygyna çüý **kakýar** («*Edebiyat we sungat*»).

Bir sähetli gün gazyk **kakyp**, jaýyň salynjak ýerini bellediler.

Emma **kakmak** işligi **tozan**, **miwe** ýaly sözler bilen söz düzümini emele getirip gelende bolsa, bu hereketiň täsiri ýetýän predmetler düýbünden gapma-garşy ugra gönükdirilýär we bu söz bir zatdan **urup gaçyrmagy**, bir zadyň içinden **kakyp çykarmagy** aňladýar. Meselem: Öz okarasyna omaça düşende, ýiligin maňa **kakyp** berýärdi (*B. Kerbabaýew*, *Eserler toplumy*); Künji kakýançylar şondan

soň öz işlerine başlar: başaşak edilen künji desselerine ýanagaçlary bilen **kakyp** ugrarlar. Özem desseleriň ähli çaňňalaglary gaçýança **kakarlar** (*G. Berdimuhamedow, «Döwlet guşy»*).

Myssyk sypaty hem dilde ýumşak diýen umumy mana eýedir. Beýleki sözler bilen ulanylanda onuň şol umumy manysy differensirleşýär we gapma-garşylykly manylara bölünip, enantiosemiýanyň ýüze çykmagyna getirýär. Mysal üçin: bakja ekinleriniň, miweleriň atlaryny aýyklar gelende (**myssyk gawun, myssyk alma**) bu sypat zadyň, harydyň hiliniň pesdigini, onuň könelişen, solan, myssaran zatdygyny aňladýar. Meselem: Eý, patyşa, görýäňizmi? Şu iki **myssyk** gawun siziň iki uly gyzyňyzdyr. (*Türkmen halk ertekileri*). Emma çöregi, çörek önümlerini aňladýan atlary aýyklar gelende bolsa (**myssyk çörek, myssyjak külçe**) bu sypat şol zadyň, önümiň hiliniň oňatdygyny, onuň täze, ýaňyja bişen önümdigini bildirýär. Meselem: Saçak doly **myssyk** çöregiň orta patlap düşmegi, onuň (mürzäniň) aç gözünü ýerine getirdi (*B. Kerbabayew, «Aýgytly ädim»*).

Şeýlelikde, rus alymy W.I. Şersliň belleýşi ýaly «berlen düşüjäniň umumy ulgamyndan soňra differensirleşme ýoly bilen umumy many has takyk, anyk manylara bölünýärler¹». Käte şeýle differensirleşmäniň netijesi gapma-garşylykly manylaryň ýüze çykmagyna getirýär. Şu ýerde gapma-garşylykly manylaryň dilde ornaşmagy, ulanylyp bilmegi üçin bellibir şertiň talap edilýändigini hem bellemek zerurdyr. Sebäbi şol ulanylan manylarynda sözleriň leksik gurşawy, beýleki sözler bilen utgaşykly ulanylyşy çäkli bolýar, ýagny olaryň gapma-garşylykly manylary diňe bellibir söz düzümlerinde, käbir çäkli sintaktik gurluşlarda ýüze çykýar. Mysal üçin: enantiosemiýa **çykmak** işligine-de mahsusdyr. Emma onuň gapma-garşylykly manylary ýylyň pasyllaryny aňladýan atlar bilen (ýaz, güýz, tomus, gýş) ulanylanda has aýdyň ýüze çykýar. Kontekste baglylykda **çykmak** işligi bu sözler bilen gelende biri-birine gapma-garşy bolan aşakdaky iki mana eýe bolýar: 1) öz wagtynda peýda bolmak, gelmek, düşmek. Meselem: Ýaz **çykyp**, agaçlar, otlar gögermäge başlady; 2) wagty dolansoň geçmek, geçip gitmek, gutarmak.

¹ *Шерцль В. И.* О словах с противоположными значениями (или о так называемой энантиосемии) // Филол. зап., Вып. 5-6, Воронеж, 1883. с.4.

Meselem: Bahar gelyär, ýaz başlanýar, gys **çykýar** (*Mollamurt. Şygyrlar*).

Mundan hem başga **çykmak** işligi belli-belli sintaktik gurluşlarda kontekste baglylykda 1) *gelmek, barmak, bir ýere ugramak* we 2) *gitmek, gaýtmak, bir, ýerden ugramak* ýaly biri-birine garşylykly ugra bolan hereketi aňladyp hem gelyär.

Mysal üçinЖ obýektiň ady ýöneliş düşümdäki atlar bilen gelende bu işlik bir zadyň içine gönükdirilen hereketi aňladýar. Onda **çykmak** işligi nirä? diýen soraga jogap bolýan ady özüne eýerdýär. Meselem: Biz **oba** (nirä?) çykdyk, ýerleşdik («*Edebiýat we sungat*»). Geçen dynç alyş günü **şähre** (nirä?) çykdyk («*Sowet Türkmenistany*»).

Başga bir sintaktik gurluşda, ýagny obýektiň ady çykyş düşümdäki atdan bolsa, **çykmak** işligi haýsydyr bir obýektden başlanýan, şondan gaýdýan hereketi bildirýär. Şonda bu söz çykyş düşümdäki ady özüne eýerdýär we ol at nireden? diýen soraga jogap bolýar. Meselem: Şu gün **galadan** (nireden?) **çykyp** durşum (*G. Kulyýew. Ýowuz günler*). Ony ugradan kişi bolup, tä **obadan** (nireden?) **çykýança** gapdallap gitdi (*H. Derýayew. «Ykbal»*).

Görşümüz ýaly, **çykmak** işliginiň gapma-garşylykly manylarynyň ýüze çykmagy onuň özüne eýerdýän we bile ulanylýan atlarynyň düşüm formasy bilen şertlendirilendir. Çykyş düşümdäki atlar bilen ulanylanda **çykmak** işligi, köplenç, *gitmek, gaýtmak* manylaryna eýe bolýar. Meselem: Men işden sagat altyda **çykýaryn**. Onuň ýanýandan **çykyp** gaýdanymda egnimden dag aýrylan ýaly boldy («*Edebiýat we sungat*»). Bu işlik ýöneliş düşümdäki atlar bilen ulanylanda bolsa, *gelmek, barmak* manysyny aňladýar. Meselem: Biz her gün sagat sekizde işe **çykýarys**. Daýhanlar bil guşap **çykar** ekişe (*A. Kekilow. «Söýgi»*).

Adaty ulanyşda, «aldamak» manysyna eýe bolan **aldatmak** işligi hem käbir sözleriň düzüminde aşakdaky gapma-garşylykly manylary aňladýar:

1) *aldamak*, ýalan sözläp aldawa düşürmek, aldawa salmak¹. Meselem: Men özüm-ä şu ömrümde ýaşyryn ýaşamadym, özümem **aldadýan** adamlary ýigrenýän (*B. Hudaynazarow. «Yzçynyň gözleri»*).

¹ Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968, 109 sah.

– Aldaýdymyka o kezzap meni? – **Aldadyp dagam** oňmandyr, ile peşan edipdir seni (*G.Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*).

2) *aldanmak, aldawa düşmek, aldawa gitmek*¹. Emma aldatmak işligi bu manysyna, köplenç, **özüni** sözi bilen ulanylanda eýe bolýar. Meselem: Bir bada göräýmäge «türk» ýaly bolup görünse-de, Ependi olara (mollalara) hakyny gidermeýär we özüni **aldatmaýar** (*Edebiyat institutynyň işleri*).

Diý, keygim! «Gudrat bar, jady bar palda»

Hudaý-ha **aldatmaz**, meni bir alda (*Atajan Tagan, «Ýatda galan ýazgylar»*).

Şeýlelikde, «hile, aldaw» sözleriniň sinonimi bolan «**al**» sözünden ýasalan **aldatmak** işligi biri-birine gapma-garşylykly bolan «aldamak» we «aldanmak» manylarynyň ikisinde-de ulanylýar². Ýeri gelende aýtsak, **aldatmak** işliginiň şu manylary W.W.Radlowyň sözlüğünde-de berilýär³.

Türkmen dilindäki «**galdyrmak**» işliginiň we oňa manydaş bolan «**goýmak**» işliginiň biri-birine gapma-garşylykly ulanylýan: 1) bir topardan, sanawdan aýyrmak, çykarmak, goýmak we 2) bir toparada, sanawda saklamak, aýyrman goýmak, çykarmazlyk manylary özara antonimdeşdirler we enantiosemiýany emele getirýärler. Emma agzalan işlikleriň bu gapma-garşylykly manylary bellibir sintaktik gurluşda, ýagny olaryň dürli düşüm formalaryndaky atlar bilen ulanylyp emele getiren söz düzümlerinde ýüze çykýar. Mysal üçin: bu işlikleri çykyş düşümdäki atlar aýyklar gelseler, olar, *topardan aýyrmak, çykarmak* manysyna eýe bolýarlar. Meselem: Biziň iki talybymyzy bäsleşige gatnaşýanlaryň sanawyndan **galdyrypdyrlar**. Ýarawsyz bolany üçin ony bu gezek gezelenje çykarmakdan **goýdular**. Eger-de bu işlikler wagt-orun düşümdäki atlar bilen söz düzümini emele getirseler, onda olar *toparda saklamak, aýyrman goýmak* manylarynda ulanylýarlar. Meselem: Bu türgeni ýene-de öňki toparynda **galdyryp**, ýaryşa gatnaşmaly etdiler. Köp-

¹ Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968, 109 sah.

² Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. Aşgabat, 2016, 56 sah.

³ *Радов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1893, т.1, ч.1, с.416.*

çüligiň kepil geçip, haýyş etmegi bilen ony ýene-de öňki işinde **goýdular**.

Dilimizdäki «garalamak» işligi hem biri-birine gapma-garşy bolan «hapalamak» we «arassalamak» manylaryna eýe bolup, enantiosemiýany emele getirýär. Bu işligiň ilkinji manysy «hapalamak» bolup, ol bu manyda egin-eşik atlary, el, aýak ýaly adam agzalarynyň atlary bilen ulanylýar. Meselem: Çagajyk ýaňyja geýen arassaja köý-negini oýna gyzygyp ýörşüne eýýäm **garalap** yetişipdir. Emma soňky döwürde türkmenler aýakgaplaryny arassalamaga gara kremi, gutalini ulanyp başlansoň we garalamak prosesi bilen bilelikde arassalamak işi hem ýerine ýetirilensoň, bu işligiň goşmaça ikinji «arassalamak» manysy hem ýüze çykýar we dilde ulanylyp başlaýar. Şeýlelikde, garalamak işligi aýakgap atlary bilen (ädik, köwüş we ş.m.) ulanylanda «arassalamak» manysyna eýe bolýar. Meselem: Okuwçy oglanlar mekdebe ütüklige gara balak, ak köýnek geýip, **garalanyp** tämizlenen köwüşlige gelyärler. Esgerler ädiklerini her gün **garalap**, tämiz saklaýarlar.

Sintaktik gurluşyň täsir etmeginde, ýagny käbir sözler bilen bile ulanylmagyň netijesinde **ebedi** sözünde hem enantiosemiýa ýüze çykydyr. Bu söz aslynda «*hemişe, mydama, hemme wagt*» sözlerine sinonimdeş bolup, şolaryň manysynda ulanylýar. Meselem: Bir-ägowy adamyň eden ýagşylygy, birem erbet adamyň eden ýamanlygy **ebedi** ýadynda galýan ekeni. Emma işligiň ýokluk formasy bilen ulanylanda bu söz «*hiç haçan*», «*hiç wagt*» sözlerine sinonimdeş bolýar we şolaryň manysynda ulanylyp, özüniň ilkinji «*hemişe*», «*mydama*» manysyna gapma-garşy bolýar hem-de enantiosemiýanyň emele gelmegine sebäp bolýar. Meselem: Şu şadyýan keşbiňiz. Unutmaryn **ebedi**. (*G. Gylyjow, «Suw hem arzuw»*); Ýadamagy bilmeýär ol **ebedi**, Uly syrat indi barýan gabady. (*N. Pomma. Saýlanan eserler*).

Özüniň hakyky san manysynda konkret mukdary aňladýan «**bir**» sözi dürli sintaktik gurluşda, ýagny sözlemde, söz düzüminde gelşine hem-de haýsy sözler bilen ulanylyşyna baglylykda başga manylara hem eýe bolýar we käbir kömekçi sözleriň hyzmatynda-da gelip bilýär. Mysal üçin: nämälimligi aňladýan çalyşmalary (biri, kim-

dir biri), wagt aňladýan hallary (bir salym, bireýýäm) ýasamaga gatnaşýar, *kä, hem, beri ahyry* ýaly baglaýjylaryň, modal sözleriň hyzmatynda gelýär¹.

Bu söz aýratynlykda ulanylanda «*meňzeş*», «*umumy*» ýaly manylary hem aňladýar. Meselem: Pökgen aga, «hemme ýurduň towugynyň sesi **bir** eken» diýlişi ýaly, dünýäniň ýüzüniň hemme agronomlarynyň hem ýol-ýodasy, päli-niýeti **bir** ahyryn. (*A. Gowşudow, «Köpetdagyň eteginde»*).

Ol şu manysynda **başga, aýry** sözlerine antonimdeş bolýar we leksik antonimleri emele getirýär. Meselem: Güni **birem** bolsa, günüň **aýry** (*nakyl*); **Bir** gämä münmek nämä gerek? **Başga** gämä münüp ýa-naşyk sürüp bolmaýarmy? (*G. Kulyýew, «Gara kerwen»*).

Emma käbir sintaktik gurluşlara baglylykda bir sözünüň özi hem «*başga*», «*aýry*» manylarynda çykyş edýär we durnukly häsiýete eýe bolan käbir aňlatmalarda onuň dürli manylary gapma-garşy goýlup ulanylýar. Meselem: Abdylnazar jan, sen **bir** ýandan, men **bir** ýandan onuň (Gazanyň) gözlegine çykaly. (*B. Seýtäkow, «Tylla, seniň yşkyňda»*); **Bir** ýanynda arpa, **bir** ýanynda körpe goýup, kyrk gün bakýar (*Ýartygulak*).

Şeýlelikde, sintaktik gurluşlaryň täsiri netijesinde **bir** sözi biri-birine gapma-garşy bolan iki mana eýe bolýar we enantiosemiýanyň ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Meselem:

1) *meňzeş, umumy*: Elbetde, biziň hemmämiziň bähbidimiz **bir**. (*B. Kerbabaýew, «Aýgytly ädim»*); Jemal: – Maksat **bir** bolansoň, ýürek hökman **bir** bolmaly bolar-da – diýip, çykyp gitdi. (*A. Durdyýew. Saýlanan eserler*).

2) *aýry, başga*: Her gülüň **bir** ysy bar (*nakyl*); Olaryň her haýsy **bir** wagtda ýamalan (*Kemine*).

Enantiosemiýa käte sözüň manylarynda taryhy özgerişiň ýüze çykmagy netijesinde-de döreýär. Mysal üçin: gelip çykyşy taýdan arap sözi bolan **häli** sözi ilkibaşda *şindi, heniz, entek* manylaryna

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I t. Aşgabat, 2016, 152 sah; Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968, 99 sah. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. Aşgabat, 2000, 127-129 sah.

eýe bolupdyr¹ we ol şol manylarynda häzirki döwürde-de ulanylýar. Meselem: Bu hem **häli** ulusy däl, kiçisi Ululary Moskwadan söz alýar. (*A. Kekilow, Saýlanan eserler*); Tokaý **häli-hä** parahat dem alýar. (*A. Gowşudow, «Mähri-Wepa»*). Ýöne bu söz soňra *öň, öňräk* manylaryna hem eýe bolupdyr we häzirki zaman türkmen dilinde şol manylarynda-da köp duş gelýär. Meselem: Biz-ä **häli** okap gördük (*Sowet edebiýaty*). **Häli**den bäri ysgynsyzja çişneýän ýaguş diňipdi (*şol ýerde*).

Diliň taryhy ösüş prosesinde sözün manyсында bolup geçýän özgerişniň netijesinde, biziň pikirimizçe, **rakyp** sözünde-de enantio-semiýa ýüze çykypdyr. Gelip çykyşy taýdan arap sözi bolan **rakyp** «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde» (2016) iki manyda berilýär: 1) bäsdeş, duşman; Meselem: **Rakyp**byň tagna sözleri, Jana dert oldy, dert oldy («*Görogly*» eposy). Bu söz şu manyсында W.W.Radlowyň sözlüğünde hem berilýär²; 2) mähirli, rehimli. Bu many sözlükde göçme many hökmünde berlipdir. Meselem: Özem mähribandy, **rakypdy**. («*Edebiýat we sungat*»). Bu sözün birinji manyсы көnelişen hasap edilýär we köplenç, türkmen halk döredijiligine degişli eserlerde, eposlardyr dessanlarda, nusgawy şahyrlarymyzyň şygrylarynda köp duş gelýär. Meselem: Gel sen maňa döwran eýle, **Rakyp** könlün weýran eýle (*Magtymguly. Saýlanan goşgular*). Ýatganyň zyndanyň içi, **Rakypdan** alar men öji («*Hüýrlukga – Hemra*» dessany).

Bu iki manyly söz türkmen diliniň beýleki bir sözlüğünde omonim sözler hökmünde berlipdir³.

Rakyp sözi *mähirli, rehimli* manyсында häzirki zaman türkmen dilinde köp ulanylýar. Şoňa görä-de bu many sözün soň ýüze çykan manyсы hasap edilýär. Meselem: Eje, heý, dünýäde senden eziz, senden **rakyp** barmyka? (*T. Gurbanow, «Ýaz damjalary»*).

Şeýlelikde, **rakyp** sözünüň dilde öňki manyсыnyň saklanyp galmagy we täze mana eýe bolmagy netijesinde enantiosemiýa emele gelipdir.

¹ Öwezow A. Türkmen dilinde komponentleri pars we arap leksik elementlerinden bolan tirkeş sözler//Изв. АН ТССР Сер. обществ. наук, 1978, №2, с.65.

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий, Санкт-Петербург, 1899, т.2, ч.1, с.709.

³ Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968, 544 sah.

Kähalatda sözüň täze manysynyň döremegi onuň öňki ilkibaş-daky ulanylyp ýören manysynyň ulanylyşdan galyp ýitmegine-de getirýär. Mysal üçin, «**ýaýnamak**» sözi häzirki zaman türkmen dilinde «*bolçulykda ýaşamak*», «*hezil etmek*», «*lezzet tapmak*» manylaryna eýe bolup, şol manylarynda hem dilde giňden ulanylýar. Meselem: Şu öýden gitsek, biz **ýaýnap** ýaşarys. (*G. Muhtarow, G. Seyitliýew, «Çopan oghly»*); Erkana **ýaýnap** gezýän, Joşup waspyny ýazýan (*R. Seyidow, «Bagtlylar»*).

Emma gadymy döwürde **ýaýnamak** häzirki ulanylýan manysyna gapma-garşy bolan «*horluk görmek, azap çekmek, horlanmak, görgi görmek*» manylaryna eýe bolupdyr. Bu söz W.W.Radlowyň sözlüğünde-de şu manylarda berlipdir. Jajnamak: мучиться, стараться, скучать: jattyň kolunda jaýnady. (Ýadyň elinde, ýat ýurtda horluk gördi¹).

Ýaýnamak sözüniň bu soňky manysy türkmen diliniň käbir dialektlerinde saklanyp galypdyr. Ol many türkmen şahyry Mollamurtuň goşgularynda-da duş gelýär. Meselem:

Gazanynda çorba palaw gaýnadyp,

Ýetim oglan, dul hatyny **ýaýnadyp** (*Mollamurt, «Şygyrlar»*)

Görşümüz ýaly, **ýaýnamak** sözüniň öňki döwürdäki ulanylan manysy bilen onuň soňky eýe bolan täze manysy biri-birine gapma-garşy bolup, enantiosemiýanyň emele gelmegine sebäp bolupdyr.

Käte sözüň dilde ulanylyşynda bolup geçýän özgerişleriň netijesinde onuň käbir manysynyň ulanylyşdan galmagy enantiosemiýanyň dargamagyna hem getirýär. Mysal üçin: **ajaz** sözi öňki döwürde iki mana eýe bolupdyr we onuň şeýledigini bu sözüň W.W.Radlowyň sözlüğünde berlişi hem tassyklaýar: *ajaz*: 1) **ясный** (о погоде); *ajaz köp* «хорошая погода», *kön ajaz булды* «погода стала хороша», 2) **мороз, холод**². Görşümüz ýaly, bu sözüň birinji manysynyň adam üçin ýakymly (açyk, oňat howa) howany, ikinji manysynyň bolsa ýakymsyz (sowuk) howany aňlatmagy olaryň bellibir derejede gapma-garşylykly bolmagyna getirýär we bu sözde enantiosemiýanyň ýüze çykmagyna sebäp bolýar. Emma häzirki zaman türkmen dilinde

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. A., 2016, 522 sah.

² *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий, Санкт-Петербург, 1893, т.1, ч.1, с.216

bu söz diňe ikinji manysynda ulanylýar we «sowugy», «aňzagy» bil-dirýär. Meselem: «Gar ýagdy» diýip begenme, **aýazy** bardyr, «Işan geldi» diýip begenme, nyýazy bardyr (*nakyl*). Gyşyň örküji bolansoň, çapgyň **aýaz** degen ýerini kesip barýardy.

Onuň «açyk, oňat howany» aňladýan manysy bolsa häzirki dö-würde ulanylyşdan galypdyr hem-de bu sözdäki öňki bar bolan enan-tiosemiýanyň ýitip gitmegine getiripdir.

Bularyň hemmesi enantiosemiýany öwrenmekde, onuň ýüze çykmagynyň sebäplerini anyklamakda ol ýa-da beýleki bir sözüň iki manysynyň gapma-garşylykly derejä ösüp geçiş taryhynyň, sö-züň ol manylarynda ulanylyş aýratynlyklarynyň taryhy-deňeşdirme derňewini geçirmegiň zerurdygyna we örän ähmiýetlidigine şaýatlyk edýär. Bu barada rus dilçi alymy O.M.Sokolow: «Bu hadysanyň se-bäplerini anyk ýüze çykarmak üçin garyndaş dilleriň şol bir sözdäki gapma-garşylykly manylaryň ösüşiniň netijesini şöhlelendirmäge ýardam etjek maglumatlaryny peýdalanmak arkaly taryhy-deňeşdir-me derhew geçirmek zerur¹» diýip ýazýar.

Sözde enantiosemiýanyň ýüze çykmagynyň esasy sebäpleriniň biri hem köp halatlarda onuň manysynyň emosional öwüşgininiň üýt-gemeginden we şonuň netijesinde sözüň dilde ulanylyşyndaky oňyn, oňat äheňiň ýaňsa alyjy, kinaýaly äheňe ýa-da tersine öwrülýändi-ginden bolýar diýip hasap edýärler. Mysal üçin: **bahasyz** sypaty türkmen dilinde ilki «bahasy ýok», «gadyr-gymmaty pes», «bigadyr» manylarynda ulanylypdyr: **bahasyz**: неценный, бесценный: **Bu ja-hyl biligsiz bahasyz kişi** – невежественный и непросвещенный (человек) – монета без цены². Onuň bu manysy häzirki döwürde-de saklanyp galypdyr we dilde giňden ulanylýar. Şol bir wagtyň özünde bu söz «bahasy ýokary»; «belli bahasy ýok»; «bahasyna ýetip bol-maýan»; «örän gadyrly» manylaryna hem eýe bolupdyr³.

Meselem: Emma seni – bir **bahasyz** göwheri,
Diri şamçyragy söndüräýsem men...

(*Şekspir, «Otello»*)

¹ *Сokolov O. M. Энантисемия в кругу смежных явлений // Научн. докл. высшей школы. Филологические науки, 1980, №6, с. 41.*

² *Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1911, т.4, ч.2, с. 1466.*

³ *Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I t. –A., 2016, 79 sah.*

Bu sözüň soňky manysy onuň ulanylyşyndaky emosional öwüşginiň üýtgemeginiň netijesinde ýüze çykydyr diýip hasap etmek mümkin.

Bu ýagdaýda sözüň ulanylyş aýratynlyklaryny, onuň manysyny, many öwüşginlerini anyk kesgitlemäge mümkinçilik berýän kontekst we äheň örän uly ähmiýete eýe bolýar. Mysal üçin, türkmen dilinde **aklyk** sözi özüniň göni manysynda syrkaawa tebiçilik edeni üçin tebibe ýa-da molla berilýän haky, sylagy, tölegi bildirýär. Meselem:

Garrynyň molla şeýle bir minnetdar bolanlygyny onuň jomartlyk bilen **aklyk** berşinden hem aňmak bolýardy (*A. Geldiýew, «Kezzaplar»*). Emma ýañsa alyp, kinaýa bilen aýdylanda bolsa, bu söz «gaýtawul», «käýinç» manylaryny aňladýar. Meselem: Degenleriň **aklygyny** berýäs biz (*D. Haldurdy, «Meniň ýaragym»*). Ol şu manyda **aklygyňy almak** frazeologik aňlatmanyň düzüminde-de ulanylýar. Meselem: Ýagşylyk edip, men-ä **aklygymy** aldym, gör-dä ol saňa-da gowulyk edesi ýok.

Sözüň kinaýaly äheňde ulanylyşynyň netijesinde **almyt** sözüniň manysynda-da şeýle özgeriş bolup geçipdir. Bu sözüň ilkinji göni manysy **para, peşgeş, hak**. Meselem: Mollanyň **almyty**, garganyň iýmiti (*nakyl*). Sen **almytyňy** almasaň gitjek däl – diýip, Ýapbak onuň unly sanajyna ejesiniň bir jam arpasyny guýdy (*B. Kerbabaýew, «Eserler toplumy»*). Emma soňra onuň manysynyň kinaýaly ulanylmagy netijesinde emosional öwüşgini üýtgäp, ol göçme «jogap», «gaýtawul», «gaýtargy» manylaryna eýe bolupdyr. Meselem: Eger el batyrmakçy bolsalar, şo pursat **almytyny** alarlar (*G. Berdimuhamedow, «Älem içre at gezer»*). **Almytyňy** almankaň, gelen zzyň tap diýdi (*M. Seýidow, «Oba ertekisi»*). Meniň diýenimi etmän, **almytyňy** aldyňmy? – diýipdir (*Myraly*). Şeýlelikde, bu sözler göni manysynyň tersine ýañsa alnyp, kinaýaly äheňde ulanylmagynyň netijesinde öňkä gapma-garşylykly mana eýe bolýarlar. Bu bolsa enantiosemiýanyň emele gelmegine sebäp bolýar.

Ýeser sözüniň hem biri-birine gapma-garşylykly iki mana eýe bolmagy enantiosemiýanyň ýüze çykmagyna getiripdir. Bu söz ilkinji manysynda *ýaman, erbet* sözlerine manydaşdyr hem-de olaryň si-

nonimi hasap edilýär. Meselem: **Ýeseriň** ýedi ýerde zeledi deger (*nakyl*). Öz pälinden tapar kim bolsa **ýeser** (*Mollamurt. Şygyrlar*).

Emma bu söz häzirki zaman türkmen dilinde adamy oňat tarapyndan häsiýetlendirýän «başarjaň», «ýiti», «başarnykly» ýaly manylarda hem ulanylýar. Meselem: Ol gaty dogumly, örän **ýeser** adamdyr (*Ç.Aşyr, «Yzçy»*). Köse ýaşam bolsa, köpi gören, **ýeser** ýigit bolmaga çemeli, onuň gözi edil içinden geçip barýar (*şol ýerde*).

Sözleriň ýaňsa alnyp, kinaýaly äheňde ulanylyşyny görkezmek üçin ýazuw dilinde käte şeýle sözler goşa dyrnak içinde ýazylyrlar. Bu düzgün türkmen diliniň punktuation kadalarynda-da ýörite göz önünde tutulypdyr¹. Sebäbi punktuation belgileriň sözleriň aňladýan manysyny bilmekde, sözlemde aýdylýan pikiriň ýazuwa dogry geçirilmegini we oňa dogry düşünilip okalmagyny gazanmakda ähmiýeti uludyr. Bu ýerde goşa dyrnak içinde ýazylan söz özüniň öňki adaty manysyna gapma-garşylykly mana eýe bolýar. Meselem: Hanyň iki sany nökeri bagşyny şeýle bir, «**yhlasly**» şeýle bir «**gadyrly**» garşylady, hiý diýip-aýdar dagy eder ýaly bolmady (*N. Saryhanow, «Ýagtylyga çykanlar»*). Bu sözlemde goşa dyrnak içinde berlen «yhlasly», «gadyrly» sözleri öňki aňlatmaly manylarynyň tersine **yhlassyz, gadyrsyz** manylaryna eýedirler.

Goşa dyrnak içinde ýazylmagynyň netijesinde aşakdaky sözlemde-de «**dost**» sözi özüniň öňki aňladýan manysyna gapma-garşylykly bolan, «**duşman**» manysyna eýe bolupdyr. Meselem: Hä, bu işleri şol seniň zyyňa tirkäp gelen köse «**dostuň**» edýändir (*Ýartygulak*).

Şeýlelikde, sözüň goşa dyrnak içinde ýazylmagy onuň öňki adaty manysyna gapma-garşylykly mana eýe bolmagyna öz täsirini ýetirýär. Emma sözleriň bu eýe bolýan manylary entek dilde umumy ulanyşdaky leksik many hasap edilmeýär, şoňa görä-de sözleriň bu usul arkaly aňladan gapma-garşylykly manylaryny sözleşik enantiosimiýasyna degişli hasap etmek mümkin.

Kä ýagdaýlarda sözüň iki manysynyň biri-birine gapma-garşylykly bolmagynyň, ýagny onda enantiosemiýanyň ýüze çykmagynyň sebäplerini anyklamak we düşündirmek uly kynçylyk döred-

¹ Seret: *Azymow P., Garaýew N., Sopyýew G.* Türkmen diliniň orfografiýasy we punktuationy, Aşgabat, 1983, 117 sah.

ýär. Mysal üçin: **boýnamak** işligi biri-birine garşylykly bolan iki mana eýe¹: 1) aýdanyňy etmän keçlik etmek, ýoldan çykmak, gitmeli ugrundan sowulmak. Bu söz şu manysynda, köplenç, at bilen bagly sözlemlerde ulanylýar. Meselem: Şol barmana bir ýaby **boýnap**, hatara düýäň arasyna urdy (*B. Kerbabayew, «Aýgytly ädim»*); 2) aýdanyňa boýun bolmak, uýgunlaşmak, işe we ş. m. öwrenişmek, endik etmek. Meselem: Ýaş öküççe indi birneme işe **boýnady**. Görşümüz ýaly, bu işlik aslynda **boýun** sözünden ýasalypdyr. Şoňa görä-de **boýun** sözüniň, ýagny bu işligiň kökünüň gapma-garşylykly manylarda ulanylýan *boýun towlamak, boýun gaçyrmak we boýun bolmak, boýun synmak* frazeologizmleriniň düzüminde bolanlygy netijesinde **boýnamak** işliginiň hem gapma-garşylykly iki mana eýe bolmagyna täsirini ýetirendir diýip hasap etmek mümkin.

Bilşimiz ýaly, biri-birine gapma-garşylykly iki mana eýe bolan **çigremek** sözi hem enantiosemiýa hadysasyna mysal hökmünde berlipdi². «Türkmen diliniň sözlüğünde» (1962) ol söz bir manyly söz edilip berilýär (747 sah.) «Türkmençe-rusça sözlükde» (1968) «Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğünde» bolsa bu söz köpmanyly hasap edilip, onuň biri-birine gapma-garşylykly bolan iki manysy hem berilýär (732 sah.) we ikinji manysy göçme many hökmünde kabul edilýär. Sözlükleriň berýän maglumatlaryna esaslanyp, bu sözüň ikinji göçme manysyny soň ýüze çykan hasap etmek mümkin. Bu sözüň hem gapma-garşylykly manylarynyň ýüze çykmagynyň sebäbini düşündirmek kynçylyk döredýär. Biziň pikirmizçe, gapma-garşylykly many bu sözüň aňladýan tebigy hadysalaryny (howanyň çigremegi we suwuň çigremegi) adamlaryň göz önüne getirişinde we şol görnüşi kabul edişinde çalaja çalymdaşlygyň, sähelçe meňzeşligiň bolmagynyň täsiri netijesinde dörän bolmagy mümkin.

Biziň derňän ähli sözlerimizde enantiosemiýa antonimiýanyň bir görnüşi bolmak bilen ol köpmanyly şol bir sözüň biri-birine gapma-garşy bolan iki manysy hökmünde seredildi. Bulardan başga-da enantiosemiýa omonimiýa bilen baglanyşykly hem, ýagny gapma-gar-

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I t. Aşgabat, 2016, 208 sah.

² Bu barada seret: şu işiň 106 sah.

şylykly manyly omonimler hökmünde-de dilde duş gelýär. Bu hadysa käbir işlerde¹ **omoantonimiýa** hasap edilýär.

Häzirki zaman türkmen dilinde omoantonimler hemişe ulanylyp durmaýar we örän seýrek duş gelýär. Omoantonimlere manylary biri-birine gapma-garşylykly bolan **baýamak I** (baý bolmak, gurplanmak; artmak) we **baýamak II** (tükenmek, gutarmak) omonimlerini degişli etmek mümkin. Bu omonimler käbir manylarynda özara antonimdeş bolýarlar. Mysal üçin, **baýamak I** sözi diňe bir baý bolmagy, gurplanmagy aňlatman, käte «köpelmek», «artmak»² manyсында-da ulanylýar. Meselem: Dilimiziň leksik düzümi soňky ýyllarda täze ýasalan sözleriň we başga dilden geçen alynma sözleriň hasabyna ep-esli **baýady**. Bu söz şu manyсында «gutarmak», «tükenmek» manyyndaky **baýamak II** işligine³ antonimdeş bolýar we şonuň netijesinde omoantonim emele gelýär. Meselem: Bir gün unumyz bilen çayymyz **baýady-da**, kakam meni haryt almaga ýollady (*T. Gurbanow, «Sary gül»*).

Häzirki zaman türkmen dilinde **baýamak I** umumy ulanyşdaky söz bolup, dilde giňden ulanylýar, **baýamak II** bolsa seýrek duş gelýär, köplenç, türkmen diliniň käbir dialektlerinde ulanylýar. Bu işlikleriň ikisi hem omonim hökmünde W. W. Radlowyň sözlüğünde-de hasaba alnypdyr. Bu sözlükde **baýamak I** işligi богатеть (baý bolmak, baýlaşmak) manyсында berlipdir, **baýamak II** işligi bolsa köpmanyly söz bolup, onuň aşakdaky manylary berlipdir: 1) проходить (geçmek), исчезать (ýitmek); 2) обманывать (алдамак), соблазнять (başyny aýlamak, maýyl etmek); 3) закатываться (о солнце) (ýaşmak, gizlenmek)⁴.

Görşümüz ýaly, **baýamak II** işliginiň häzirki zaman türkmen dilindäki ulanylýan ýeke-täk manyсы köpmanyly gadymy türki işliginiň birinji manyсыndan bize gelip ýetipdir. Onuň beýleki manylary ulany-

¹ *Ишайёв А.* Şakldoş antonimlarga oid etýudlar // *Uzbek tili we adabiyoti*, 1967, N 1, s.16;

Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. М. 1973. с.193;

Шукров Р. Uzbek tilida antonimlar, Taşkent, 1977, 16 s. we başg.

² Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I t. Aşgabat, 2016, 128 sah.

³ Şol ýerde, 128 sah.

⁴ *Радлов В.В.* Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1911, т.4, ч.2, с. 1468.

lyşdan galyppdyr. Ýeri gelende aýtsak, häziriki döwürde türkmen dilinde giňden ulanylýan «öň» «öňräk» manydaky **baýak** sözi we «öňki», «öňräkki» manysyndaky **baýaky** sözi¹ hem köki boýunça-da, aňladýan manysy taýdan hem şu işlige meňzeşdir. Bu sözleriň hem taryhy gelip çykyşyny şu işlik bilen bagly hasap etmek mümkin. Şonuň ýaly-da türkmen dilindäki «Akyp duran ýabyň sakasy beklenenden soň, syrgyp akýan suw» manysyndaky **paýaw** sözünüň we şu sözden ýasalan «gutarmak», «tamamlanmak» «tamam bolmak» manylaryny aňladýan **paýawlamak** işliginiň (Meselem: «Bahar öz möwsümini **paýawлады**») hem-de **paýaw bolmak** söz düzüminiň (Meselem: Ömri **paýaw bolmak**)² hem gelip çykyşyny taryhy-deňeşdirme derňew netijesinde **baýamak II** işligi bilen baglanyşdyrmak mümkin. Sebäbi ses düzümi, ýagny gurluşy we aňladýan manysy taýdan bular hem şu işlige örän ýakyndyr.

Türkmen dilindäki **ýakmak I** we **ýakmak III** omonimdeş işlikler hem käbir manylarynda biri-birine gapma-garşylykly bolup omoantonimi emele getirýärler.

«Türkmen diliniň sözlüğünde» (1962) **ýakmak I** işligi köpmanyly hasap edilip, onuň baş manysy berilýär, şol sanda «göwne ýaramak, halamak, söýmek» manysy hem şol manylaryň biri edilip berlipdir (841 sah.) Bu sözlükden soň düzülen «Türkmençe-rusça sözlükde» (1968) bolsa, bu işligiň «göwne ýaramak, halamak» manysy aýratyn işlik hasap edilýär we oňa omonimdeş edilip (**ýakmak III**) berilýär (809-810 sah.). Şeýlelikde, köpmanyly **ýakmak I** işliginiň göçme «ynjytmak, käýitmek, köydürmek» manysy bilen **ýakmak III** işliginiň «göwne ýaramak, halamak» manysy adama, onuň duýgusyna gapma-garşylykly edýän täsiri esasynda bellibir derejede antonimdeş bolýarlar we omoantonimi emele getirýärler. Meselem: **ýakmak I: Ýakdy** meni köne türkmen adaty (A. Kekilow, «Söýgi»). Beýle oýun edip meniň janymy **ýakma-da**, oýnuňy çynyrgat (N. Pomma, «Egri eýikmez»). **Ýakmak III:** Edýän işiň iliň göwnüne **ýaksyn**, Gaýratyňdan zähmet arygy aksyn! (Nury Annagylyç, *Saýlanan eserler*). Ertiriň sergin şemaly janyňa hoş **ýakýar**.

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I t. Aşgabat, 2016, 128 sah.

² Şol ýerde, 128 sah.

Bu işlikler W. W. Radlowyň sözlüğünde-de¹ omonim edilip berlipdir. Şonda häzirki döwürde köpmanylylygy bilen tapawutlanýan **ýakmak I** işliginiň bu sözlükde bir manysy (зажигать) berlipdir. Bu işligiň häzirki zaman türkmen diliniň sözlüklerinde² berilýän «gaty käýitmek, ynjytmak, köydürmek» manylylary ol sözlükde aýratyn many hökmünde berilmändir-de, «**jiger ýakmak**» farzeologik söz düzüminiň terjimesinde getirilýär. **Ýakmak II** işligi bolsa bu sözlükde köpmanyly söz hökmünde berlipdir. Şeýlelikde, köpmanyly gadymy türki işliginiň häzirki zaman türkmen dilinde diňe bir manysy saklanyp galypdyr we ol many häzirki **ýakmak III** işligi bilen omonimik gatnaşykda bolýar. Bu omonimleriň manylarynyň özara gapma-garşy bolmagyndan hem omoantonim emele gelýär.

Bu omonimdeş işlikleriň gapma-garşylykly manylary, ýagny olardaky enantiosemiýa belli-belli sintaktik gurluşlarda has aýdyň ýüze çykýar we şeýle sözlemlerde olar bellibir düşümde gelen abstrakt atlary özlerine eýerdip gelýärler.

Mysal üçin: täsirini geçirýän **ýakmak I** işligi, köplenç, özüne eýerip gelen adyň ýeniş düşümde bolmagyny talap edýär. Meselem: Ýöne sen meni **ýakma** (*A. Durdyýew. Saýlanan eserler*). **Ýakma ýüregimi**. Aýtsana, aýtsana («*Ýaş kommunist*»). Gaş kakyp, göz güldürip, **ýakma meni** näziň bilen (*Ata Salyh. Saýlanan eserler*). **Ýakmak III** bolsa täsirini geçirmeyän işlik hökmünde bile ulanylan adynyň, köplenç, ýöneliş düşümde gelmegini talap edýär. Meselem: Goýun diýeni Öweziň enesiniň *gulagyna ýakyp* gitdi («*Görogly*» *eposy*). Onuň *ýüregine* ene hüwdüsi ýaly hoş **ýakýan** owaz ýokdy.

Enantiosemiýa häzirki zaman türkmen dilinde diňe bir sözlere, şol sanda omonimlere däl-de, eýsem käbir durnukly frazeologik aňlatmalara-da mahsusdyr Türkmen dilinde durnukly söz düzümleri dilçi alym, filologiýa ylymlarynyň kandidaty G. Açylowanyň işinde³ ýörite derňeldi. Durnukly söz düzümleriniň leksika-semantik we grammatik aýratynlyklarynyň derňewine bagyşlanan bu işde beýleki durnukly

¹ *Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1905, т.3, ч.1, с. 24.*

² Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I t. Aşgabat, 2016, 497 sah. Türkmençe-rusça sözlük. Moskwa, 1968, 810 sah.

³ *Ачылова Г. Häzirki zaman türkmen dilinde durnukly söz düzümleri, Aşgabat, 1977.*

söz utgaşmalary bilen bir hatarda frazeologik durnukly aňlatmalaryň hem köpmanylylygy, olaryň manylarynyň sinonimik, antonimik, omonimik gatnaşyklary, bu gatnaşyklary kesgitlemegiň esasy ýollary örän köp dil maglumatlarynyň, olara degişli çeper eserlerden alnan ençeme mysallaryň getirilmegi bilen jikme-jik seredilip geçilýär. Awtor dildäki enantiosemiýa hadysasyny agzamasada-da we ýörite derňemese-de, bu işde iki manysy biri-birine gapma-garşylykly bolan köpmanyly frazeologizmler hem mysal getirilýär. Mysal üçin: işde mysal getirilen köpmanyly **bir wagtlar**¹ frazeologizminiň iki manysy biri-birine antonimdeşdir we enantiosemiýany emele getirýär: 1) geçmişde, öňki döwürde, öň bir zaman. Meselem: **Bir wagtlar** bu ýerleri suwarymly, ekinzarlyk meýdan bolup, töwereginde adamlar küren oba bolup oturdyrlar. Sen **bir wagtlar** bolup geçen wakalaryň haýsy birini ýadyňda saklajak?! 2) geljekde, geljek döwürde, ýeneki ýyllarda. Meselem: «Altyn asyr» Türkmen kölüniň töwereginde **bir wagtlar** balykçylyk, maldarçylyk hojalyklary döredilip, täze obalar emele geler. Howlukma, jigim, sen hem **bir wagtlar** ulalarsyň, okap, bilim alyp, ýokary wezipelerde işlärsiň!

Bu işde köpmanyly **el (gol) uzatmak** frazeologik söz düzüminiň üç manyda ulanylýandygy we aşakdaky manylara eýedigini bellenilýär: 1) bir zady almaga synanyşmak; 2) birine ýardam bermek, kömek etmek; 3) birine zyýan ýetirmek, päsgel bermek². Görşümüz ýaly, bu frazeologizmiň soňky iki manysynyň *biriniň kimdir birine ýardam bermegi*, *ony goldamagy* aňlatsa, beýlekisi tersine, oňa gapma-garşylykly hereketi, ýagny birine *zyýan ýetirmegi*, *päsgel bermegi bildirýär* we enantiosemiýany emele getirýär. Meselem: Şol kyn günlerde maňa **el uzadan**, meni goldan diňe sen bolduň. Artyga **el uzadanyň** men goluny omurdanyndan omrup taşlaryň (*B. Kerbabaýew*, «*Aýgıtyly ädim*»). Özüniň başarnygy ýoklugy, ukyby pes bolany üçin, ýoldaşlary näçe **gol uzatsalar-da**, ony uzak goldap bilmediler. Arkaňda bir güýçli hossaryň bolmasa, ýeke bolsaň, her kes saňa **gol uzatmaga**, garşy durmaga synanyşýar.

Enantiosemiýa türkmen dilindäki köpmanyly **jan bermek** frazeologizmine hem mahsusdyr. «Türkmen diliniň frazeologik sözlü-

¹ *Açylova G.* Agzalan iş, 135 sah.

² Şol ýerde, 138 sah.

ginde» (1976) onuň üç manysy berilýär: 1) aradan çykmak, ölmek, ýogalmak; 2) gaty yhlas etmek, jan paralamak, kökenek bolmak; 3) herekete getirmek, ruhlandyrmak, galkyndyrmak, oýarmak, janlandyrmak (196 sah.) Ýöne bu manylaryň dilde ulanylyşy öz aýratynlyklaryna eýedir. Bu frazeologizm dilde aslynda, göni manysynda «ölmek» sözünüň ewfemistik sinonimi hökmünde **aradan çykmagy, dünýäden ötmegi** bildirýär we örän işjeň ulanylýar. Meselem: Gyrat Göroglynyň başujunda çabalanylýan **jan berdi** («Görogly» eposy). Ýigit oldur –ýurt üstünde, **Janyn berse** din üstünde, Goç ýigitler il üstünde, Namys bilen ar gerekdir (*Magtymguly. Şygyrlar*).

Şonuň bilen birlikde bu frazeologizm göçme manyda öňki manysynyň tersine **janlandyrmagy, direltmegi, oýarmagy, ruhlandyrmagy** hem bildirýär we şu manysynda özüniň birinji manysyna gapma-garşy bolup, enantiosemiýanyň emele gelmegine sebäp bolýar. Meselem: Men şol gün ýolda gelýärkäm ölüpdim. Siz maňa täzeden **jan berdiňiz**, meni adam etdiňiz (*B. Seýtäkow, «Gyz salgydy»*). Guwş berdi, dahan berdi, Dahana zyban berdi, Akyl berdi, **jan berdi**, Göz berdi, gaşa ýetdiň (*Magtymguly. Şygyrlar*).

Şonuň ýaly-da **jan bermek** frazeologizminiň bu manylarynyň kontekstde ulanylyşynda-da hersiniň özüne mahsus aýratynlygy bar. Onuň birinji manysy täsirini geçirmeýän «ölmek», «ýogalmak» işlikleriniň funksional ekwiwalenti bolup çykyş edýär. Meselem: Ol (Baýmyrat) Ýefimowyň elinde **jan berdi** (*B. Seýtäkow, «Doganlar»*). Bu frazeologizmiň beýleki manysy bolsa täsirini geçirýän «janlandyrmak», «direltmek», «oýarmak» işliklerine sinonimdedir we şolaryň ekwiwalenti bolup çykyş edýär. Meselem: Dünýä berdim gözellig, tebigata **jan berdim** (*M. Seýidow, «Goşgular»*). Şeýlelikde, biriniň täsirini geçirýän, beýlekisiniň bolsa täsirini geçirmeýän işlikler bilen barabar bolmagy bu manylaryň doly antonimdeş bolmagyny bellibir derejede gowşadýar, sebäbi antonimik jübütiň iki komponentiniň hem grammatik häsiýeti meňzeş bolmaly.

Enantiosemiýa, biziň pikirimizçe, **güni dolmak** frazeologizmine we şonuň bilen manydaş, ýasalyşy hem-de ulanylyşy taýdan şoňa ýakyn bolan **aýy-güni dolmak** frazeologizmine hem mahsusdyr. «**Güni dolmak**» frazeologizmi «Türkmençe-rusça sözlükde» (1968)

iki manyda berilýär: 1) wagty gutardy, wagty tamam boldy; 2) wagt boldy, wagty, pursady geldi (222 *sah.*). Bu manylaryň biriniň wagtyň eýýäm gutarandygyny, beýlekisiniň bolsa wagtyň indi gelendigini aňlatmagy olaryň gapma-garşy bolmagyna we enantiosemiýanyň emele gelmegine ýardam edipdir.

«**Aýy-güni dolmak**» frazeologizminiň hem «Türkmen diliniň frazeologik sözlüğünde» (1976) iki manysy berilýär: 1) çaga dogar wagty bolmak; 2) öler wagty ýakynlaşmak (21 *sah.*). Görşümüz ýaly, bu manylaryň ikisinde-de haýsydyr bir wagtyň dolandygyny we şonda birinji manyda çaganyň **dogar** wagtynyň dolandygyny, göwrelilik pursadynyň gutarandygyny bildirýär. Meselem: Padymanyň aýaly göwreli bolup, **aýy-güni dolup**, dogurmakçy boldy («*Türkmen halk ertekileri*»). Aýu, Hyrtlan, biziň gelnimiziň **aýy-güni** bireýýäm **doldy** (N.Pomma, «*Egri eýikmez*»). Ikinji manysy bolsa «**kazasy dolmak, ölmek**» manyly **güni batmak** frazeologizmine manydaş bolup, biriniň öler wagtynyň ýakynlamagyny, ölüm pursadynyň dolmagyny bildirýär. Meselem: Bagşy ol söze darykmady: Sopy aga, seniň **aýyň-günüň dolupdyr** (B. Kerbabayew, *Eserler toplumy*). Öz sürenine garşy kowlan faşistler **aý-gününiň dolanyna** gözleri ýetip, janhowluna gazaply ot sowurýardylar. Şeýlelikde, bir manysynyň çaganyň **doguljak** wagtynyň dolandygyny bildirmegi, beýleki manysynyň bolsa, biriniň **öljek** wagtynyň dolandygyny aňlatmagy **aýy-güni dolmak** frazeologizminiň manylarynyň biri-birine gapma-garşy bolmagyna we şonuň netijesinde onda enantiosemiýanyň döremegine getirýär.

Bu gapma-garşylykly manylaryň has anyk aňladylmagynda kontekstiň, ol manylaryň ulanylýan sözlemleriniň ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi şolara, ýagny nähili sözleriň gurşawynda ulanylýandygyna baglylykda ol ýa-da beýleki frazeologik söz düzüminiň antonimdeş manylarynyň aýdyň ýüze çykmagyna oňaly mümkinçilik bolýar, şonuň netijesinde onda enantiosemiýanyň emele gelmegine esas döreýär.

Şeýlelikde, biziň derňewimiz enantiosemiýanyň antonimiýanyň bir görnüşi hökmünde köpmanyly şol bir sözün biri-birine gapma-garşylykly bolan iki manylydygyny ýa-da antonimdeş manyly omonimlerdigini görkezdi. Enantiosemiýa seýrek hem bolsa käbir frazeologizmlere-de mahsusdyr.

Dildäki semantik hadysa hökmünde sözlerde enantiosemiýanyň döremeginiň esasy sebäpleriniň biri olaryň öňki kesgitli bolmadyk umumy manysynyň differensirleşmegi netijesinde soňra has anyk manylara, käbir ýagdaýlarda bolsa gapma-garşylykly manylara bölünmegidir. Sözleriň käbirlerinde enantiosemiýanyň döremegine olaryň manylarynyň taryhy taýdan özgermegi ýa-da manylarynyň emosional öwüşgininiň üýtgemegi sebäp bolupdyr.

Sözlerde enantiosemiýanyň döremeginiň sebäplerini kesgitlemekde olaryň manylarynyň taryhy-deňeşdirme derňewini geçirmek, uly ähmiýete eýedir, enantiosemiýany emele getirýän gapma-garşylyky manylaryň has aýdyň ýüze çykmagynda bolsa esasy hyzmat kontekste degişlidir.

NETIJE

Antonimdeş gatnaşyklaryň semantik esasyny biri-biri bilen baglanyşykly, biri-birini şertlendirýän, şol bir wagtyň özünde biri beýlekisini ret edýän, biri-birini inkär edýän gapma-garşylykly manylar düzýärler.

Antonimdeş gatnaşyklarda köpmanyly sözleriň tutuş özleri däl-de, ol sözleriň hakyky durmuşdaky hadysalaryň, alamatlaryň, hereketleriň şol bir tematik toparyna degişli görnüşini aňladýan anyk manylary bolup bilýärler.

Leksik manylarynyň häsiýetine baglylykda antonimdeş jübütiň taýlary dürli tematik toparlary düzýärler.

Şol bir leksika-semantik topara degişli bolmak bilen antonimler köpmanyly sözler bilen hem sinonimler bilen hem örän ýakyn semantik baglanyşykda bolýarlar. Şol baglanyşyk hem täze antonimdeş jübütleriň emele gelmegine uly ýardam edýär.

Antonimdeş gatnaşyk diňe bir manylary hil alamatyny aňladýan sözleriň arasynda bolman, eýsem manylary gapma-garşylykly mukdar, orun, giňişlik wagt gatnaşyklaryny, şonuň ýaly-da gapma-garşylykly ugra gönükdirilen hereketleri bildirýän sözleriň arasynda-da bolýar.

Antonimdeşlik leksika-semantik hadysa bolmak bilen dürli söz toparlaryna degişli sözlere mahsusdyr. Ýöne antonimler, esasan, özbaşdak leksik manyly söz toparlarynda, ýagny atlarda, sypatlarda, işliklere, hallarda has giňden ýaýrandyr.

Antonimleriň leksika-semantik aýratynlyklary kesgitli bellibir söz toparynyň çäginde has aýdyň we anyk ýüze çykýar.

Antonimdeş sözleriň dilde ýygy-ýygydan ulanylmagy şolardan göçme umumy manyly tirkeş sözleriň ýasalmagyna getirýär.

Türkmen dilindäki antonimler gurluşy boýunça dürli kökli we kökdeş bolýarlar. Kökdeş antonimlerde gapma-garşylyk söz ýasaý-

jy *-ly/-li*, *-syz/-siz*, *-suz/-süz* goşulmalarynyň we arap-pars dillerinden geçen *bi-*, *nä-*, *bet-* prefiksleriň, *anti-*, *kontr-* we ş.m. ýaly halkara prefiksleriň kömegi arkaly aňladylýar.

Gapma-gaşylyk frazeologizmleriň manylaryna hem mahsusdyr. Antonimdeş gatnaşykda ýasalýşy, gurluşy taýdan söz düzümlerine we sözlemlere barabar bolan, manysy, mazmuny boýunça bolsa sözlere barabar bolan frazeologizmler bolup bilýärler. Frazelogik antonimleriň iki taýy hem şol bir tematik topara degişli düşünjani aňlatmalydyrlar, ikisi hem meňzeş leksika-grammatik häsiýete eýe bolmalydyrlar we meňzeş leksik düzümi, gurşawy emele getirmelidirler.

Kontekstual antonimler türkmen dilinde sözleriň okkazonal manylarynda biri-birine gapma-garşy goýulmagyndan emele gelýärler. Olar bellibir ýazyjydyr şahyryň sözleri gapma-garşylyk düzmek üçin ulanmagynyň netijesinde ýasalýarlar. Kontekstual antonimleriň taýlarynyň antonimdeşligi kesgitli bellibir sözlemiň çäginde bellibir sözleýişniň ýagdaýy bilen şertlendirilendir. Şol sözlemeden, sözleýişden daşarda olar antonim däldirler.

Türkmen diline enantiosemiýa hadysasy hem mahsusdyr we bu hadysa köpmanyly şol bir sözüň, frazeologizmiň iki manysynyň gapma-garşy bolmagynda ýa-da biri-birine gapma-garşy manyly omonimler (omoantonimler) görnüşinde duş gelýär hem-de düşünilýär.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 5-nji tom. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2013.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ýnsan kalbynyň öçmejek nury. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Medeniýet halkyň kalbydyr. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.
7. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I, II t. – A.: TDNG, 2016.
8. Ачылова Г. Хэзирки заман түркмен дилинде дурнуклы сөз дүзүмлери. – А.: Ылым, 1977.
9. Аннануров А. Дилиң сөзлүк составы хакында. Ашгабат, 1961.
10. Азымов П. Хэзирки заман түркмен дили. Гириш. Лексика. Ашгабат, 1959.
11. Азымов П. Түркмен дилиндеги парс сөз ясайжылары. – А.: 1947.
12. Азымов П. Түркмен дилиниң меселелери. – А.: Ылым. 1969.
13. Азымов П., Гараев Н., Сопыев Г. Түркмен дилиниң орфографиясы ве пунктуациясы. – А.: Магарыф, 1983.
14. Бабаев К. Түркмен дилиниң практики стилистикасы (лексик стилистика). Ашгабат, 1975.
15. Ваýjanow В. Түркмен dili. Leksika. – А.: TDNG, 2018.
16. Чарыяров Б. Хэзирки заман түркмен дилинде ишлик дережелери. Ашгабат, 1957.
17. Чөңңев Я. Түркмен дилиниң лексикасы. I бөлүм. Семасиология. – А.: 1973.
18. Чөңңев Я. Хэзирки заман түркмен дили. Лексика. Ашгабат, 1988.

19. Ехтəмов М. Х. Башкорт теленен антонимдәр хүзлеге. – Уфа: 1973.

20. Гафурова Х. Хəзирки заман түркмен дилинде халлар. Ашгабат, 1959.

21. Гурбанов А. А., Мырадов А., Күррəев Н. Түркмен дилинин грамматикасы. 5-6 класлар үчин. – А.: Магарыф, 1978.

22. Ханбикова Ш. С. Сүздəгə антонимик магналар (енантиосемия, Лексика и стилистика татарского языка). Казан, 1982.

23. Хəзерге татар əдəби теле (Лексика. Фонетика. Орфоэпия. Графика хем орфография. Морфология). Казан, 1965.

24. Хозирги замон узбек тили. Лексикология. Фонетика. Графика хем орфография. Морфология. Ташкент, 1957.

25. Исабеков Б. О. Хозирги узбек тилида лексик антонимия: Канд. дис. Ташкент, 1973.

26. Ишаев А. Шаклдош антонимларга оид етюдлар//Узбек тили ва адабиəти. Ташкент, 1967. №1.

27. Жумагелдиева Б., Б. Кербабаевин «Айгытлы əдим» романынын фразеологиясы: Канд.дис. Ашгабат, 1970.

28. Мусин Ж. Казак тилиндеги антоним сөздер: Канд.дис. Кокчетав, 1970.

29. Мусин Ж. Казак тилиндеги фразалык антонимдер// Казакстан мектеби. 1968. №8.

30. Муталлибов С. Антоним сузлар// Совет мактаби. 1955. №4.

31. Əвезов А. Түркмен дилиндəки компонентлери парс ве арап лексик элементлеринден болан тиркеш сөзлер. Изв. АНТССР. Сер. Обществ. Наук. 1978. №2.

32. Əвезов А. Түркмен дилиндəки парс префикслери, префиксини хызматында гелиэн сөзлер хем-де оларың уланылыш нормалары. 1978. №5.

33. Рахматуллаев Ш., Маматов Н., Шүкүров Р. Узбек тили антонимлариниң изохли лугати. Ташкент, 1980.

34. Шүкүров Р. Узбек тили антонимлариниң лексик-семантик табиати. Канд.дис. Ташкент, 1973.

35. Шүкүров Р. Узбек тилида антонимлар. Ташкент, 1977.

36. Талыбов К.А. Муасир Азербайчан дилиндə антонимлар. Канд.дис. Баку, 1971.

37. Türkmen diliniñ grammatikasy. Morfologiya, Aşgabat, 2000.

38. Түркменче-русча сөзлүк. Москва, 1968.

39. Түркмен дилинин фразеологик сөзлүги. Ашгабат, 1976.

40. Türkmen halk nakyllary. Aşgabat, 2005.

41. Түркмен совет энциклопедиясы. Ашгабат, 1974. Т1.
42. Усманов С. Антонимлар// Узбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. №2.
43. Узбек тили лексикологиясы. Ташкент, 1981.
44. Абдурахманова М. Устойчивые словосочетания с числительными в туркменском языке. Кан.дис. Ашхабад, 1972.
45. Азимов П. Префиксация в туркменском языке. Ашхабад, 1947.
46. Алекперов А.К. Лексическая семантика простых глаголов в современном азербайджанском языке. Баку, 1983.
47. Алёхина А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. Канд. дис. М. 1968.
48. Алёхина А.И. Фразеологическая антонимия в современном английском языке. (Пособие для студентов и преподавателей языковых и неязыковых вузов). Челябинск, 1968.
49. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.
50. Барсикьян С. А. Явления антонимии в глагольных фразеологических единицах - Труды СамГУ им. А. Навои. Вопросы фразеологии, 3, 1977. Вып. 350.
51. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.Наука, 1979.
52. Будагова Э.И. О глагольной энантиосемии в азербайджанском языке //Иzv. АН. АЗ ССР, сер.литературы языка и искусства, 1977, № 4.
53. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. Ч.2 М. Учпедгиз, 1954.
54. Вараксин Л.А. Однокорневые префиксальные глаголы-антонимы в современном русском языке. Автореф. канд. дис. Куйбышев, 1970.
55. Введенская Л.А. Проблемы лексической антонимии и принципы составления словаря антонимов. Автореф. канд. дис. Ростов-на-Дону, 1973.
56. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1971.
57. Введенская Л.А. О взаимодействии антонимии и синонимии// Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. Ростов-на Дону. 1968.
58. Введенская Л.А. Современный русский литературный язык. Ростов на-Дону, 1976.
59. Введенская Л.А. Синонимические пары антонимов. Ростов-на-Дону, 1969.

60. Введенская Л.А. Современный словарь русского языка. Синонимы. Антонимы. Ростов-на Дону. 2010.

61. Виноградов В.В. Русский язык. М., Учпедгиз, 1947.

62. Гаврилова А.С. Словарь синонимов и антонимов современного русского языка. Аделант, 2013.

63. Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. Казань, 1974.

64. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. М. Просвещение 1965.

65. Гельблу Я.И. К вопросу о внутренней антонимии в немецком языке. // Учен. зап. БашГУ, Вопросы английского и немецкого языкознания. Вып. 13. сер. Филол. наук. № 5 (9), Уфа, 1963.

66. Гельблу Я.И. К истории возникновения антонимичных отношений // Учен. зап. БашГУ. Вопросы германской филологии. Вып 28. Сер. Филол. наук. №11. Уфа, 1969.

67. Гельблу Я.И. Способы выражения антонимичности в современном немецком языке. Автореф. канд. дис. Л. 1965.

68. Грамматика туркменского языка. ч. I. Фонетика и морфология. Ашхабад, 1970.

69. Грязнова Л.А. К вопросу об определении антонимов глагольных фразеологических единиц и их классификация. Учен. Зап. БашГУ. Уфа, 1964. Вып. 21, №9.

70. Гюльмагомедов А.Г. Из наблюдений над антонимией фразеологизмов и слов // Труды СамГУ им. А. Навои. Новая серия. Вып. 219. Вопросы фразеологии. Ч 2. 1972.

71. Давыдова М.К. Антонимия как художественно выразительное средство в романе М.Шолохова «Поднятая целина» // Учен. зап. Хабаровского гос. пед. и ин-та. Сер «Русского языка» 1979, Т.29.

72. Джафарова Н.А. Антонимичные отношения прилагательных с отрицательными приставками без-и не-и однокоренных бесприставочных в русском литературном языке начала XIX в. // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1978, №1.

73. Донателла Б., Франческа Б., Франческа М. Антонимы. М. 2013.

74. Древнетюркский словарь. Л. 1969.

75. Есебулатова Р.М. Речевые антонимы в публицистических произведениях А.Н. Толстого с периода Великой Отечественной войны // Изв. АН КазССР. сер. филол., 1979, №4.

76. Жуков В.П. О несоизмеримости компонентов фразеологизма со словом // Русский язык в школе. 1969. №3.

77. Завьялова В.М. Антонимичные отношения в сфере однокоренных имён прилагательных современного немецкого языка. Автореф. канд. дис. М., 1973.

78. Завьялова В.М. Антонимы. М: Высшая школа, 1969.

79. Завьялова В.М. К вопросу о нейтрализации антонимических оппозиций однокорневых прилагательных (на материале немецкого языка). // Иностранные языки в высшей школе. 1972. Вып. 7.

80. Закиев М.З. Формы обладания и отсутствия в тюркских языках //Лингвистический сборник. Ташкент, 1971.

81. Зимина Л.П. Антонимия фразеологических единиц в современном немецком языке. Автореф. канд. дис. Л., 1974.

82. Зимин В.И. Основные виды лексико-семантических отношений фразеологических единиц в современном русском языке (применительно к фразеологическому словарю) Автореф. канд. дис. М., 1968.

83. Иванова В.А. Антонимия в системе языка. Кишинев, 1982.

84. Исабеков Б.О. Антонимия и слова образованные с помощью -ли, -сиз//Сб. научных трудов ТашГУ. №501.ч.2.1975.

85. Исабеков Б. О. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. Автореф.канд.дис. Ташкент, 1973.

86. Каплан М.С. Стилистическое употребление антонимов. Автореф. канд. дис. Казань, 1972.

87. Киреев А.А. Об антонимах\Русский язык в школе .1954 №3.

88. Климова Л.И. Антонимичные значения полисемантических слов в современном русском языке: Автореф. канд. дис. Л., 1975.

89. Ключева В.Н. Проблема антонимов – Учен. зап. Первого Московского пед. ин-та иностранных языков, 1956.Т.9.

90. Колесников Н.П. Словарь антонимов русского языка, Тбилиси, 1972.

91. Комиссаров В.Н. Аффиксальные слова-антонимы в современном английском языке.\\ Науч. докл. высшей школы. Филол. Науки. 1962. №2.

92. Комиссаров В.Н. Словарь антонимов современного английского языка. М., 1964.

93. Комиссаров В.Н. Проблема определения антонима. Вопросы языкознания, 1957, №2.

94. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.- Л., 1956.

95. Корнеева Л. Т. Глаголы-антонимы в современном немецком языке. Автореф. канд. дис. М. 1973.

96. Лукина Г.Н. История некоторых антонимичных прилагательных в русском языке. Автореф. канд. дис. М., 1963.

97. Лукина Г.Н. Синонимы и антонимы в пределах лексико-семантической группы слов // Лексикографический сборник. М. 1963. вып.6.

98. Лукиных Т.И. Стилистические особенности антонимов//Вопросы стилистики русского языка. Иркутск, 1972.

99. Львов М.Р. К вопросу о типах лексических антонимов//Русский язык в школе. 1970, № 3.

100. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка. М. 2006.

101. Максимов Л.Ю. Антонимия как один из показателей качественности прилагательных. \\Учен. зап. Московского гос. пед. института им. В.И.Ленина, 1958. Т.132. Вып. 8.

102. Мамулия Э.Фразеологические единицы-антонимы в турецком языке // Труды Сам Гу им. А.Навои. Новая серия. Вып.277.Вопросы фразеологии 1975.

103. Матвиевская Л.А. Стилистическое использование антонимов (на материале произведений М.Ю. Лермонтова) Автореф. канд. дис. М., 1978.

104. Меметов А. Антонимы в крымско-татарском языке \\Советская тюркология. 1979. №1.

105. Михайлова О.А., Субботина Л.А. Словарь синонимов и антонимов русского языка для школьников. Астрель, 2010.

106. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. Л., 1977.

107. Морозова В.М. Антонимы имен существительных в современном русском языке. Автореф. канд. дис. Куйбышев, 1974.

108. Мусин Ж. Антонимы в казахском языке. Автореф. дис Алма-Ата, 1970, с.13.

109. Назаров О. Об Объёмном соотношении фразеологизма и других устойчивых выражений (на материале русского и туркменского языков) // Изв.АН ТССР. Сер.обществ.наук. 1971, №6.

110. Назаров О. Сопоставительный анализ соматических фразеологизмов русского и туркменского языков. Автореф. канд. дис. Ашхабад, 1973.

111. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. М., 1973.

112. Новиков Л.А. Антонимия и её соотношение с другими категориями лексики // Русский язык в национальной школе 1973. № 4.

113. Нуритдинов А. Стилистические особенности антонимов в пьесах А.Н. Островского // Межвузовский сборник научных трудов Ташкентского гос. ун-та им. В.И.Ленина, 1979 №596.

114. Пешковский А.М. Избранные труды. М. Учпедгиз, 1959.

115. Пёте У.О. О противоположных значениях одного и того же слова в русском языке (Материалы и сообщения по словяноведению. Szeged, 1964.

116. Покровский М.М. Избранные труды по языкознанию. М.1959.

117. Пономаренко Т.Г. О внутрисловной антонимии // Слово в лексико-семантической системе языка Л.1972.

118. Поцелуевский А.П. Избранные труды. Ашхабад, Ылым, 1975.

119. Прокопович Н.Н. Развитие адекватных словосочетаний в русском литературном языке XIX в II Вопросы языкознания 1963, №1.

120. Прохорова В.Н. О словах с противоположными значениями в русских говорах // Научн. докл. высшей школы. Филологические науки. 1961, № 1.

121. Пюрбеев Г.Ц., Бертагаев Т.А. Антонимия слов и антонимия фразеологизмов в современном монгольском языке // Труды Сам Гу им. А. Навои. Вып.178.Вопросы фразеологии III, 1970.

122. Рагимзаде Н.Р. Идиоматические выражения в азербайджанском языке. Автореф. канд. дис. Баку, 1967.

123. Радлов.В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1893, т.1, ч.1-2.

124. Радлов.В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1899, т.2, ч.1-2.

125. Радлов. В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1905, т.3, ч.1-2.

126. Радлов. В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт-Петербург, 1911, т.4, ч.2.

127. Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. Автореф. докт. дис. Ташкент, 1966.

128. Реформатский А. Введение в языкознание. М, Просвещение, 1967.

129. Руссель Дж. Антонимы. VSD, 2012.

130. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. М.: Наука, 1966.

131. Сидоренко Г. В. Глаголы-антонимы в современном английском языке. // Грамматические и лексико-семантические исследования в синхронии и диахронии. Калинин, 1977.

132. Сидоренко М.И. О фразеологических антонимах русского языка//Русский язык в школе. 1969. №3.

133. Скляр С.С. Антонимы. М. 2013.

134. Смирнова О.И. Проблема энантиосемии в исторической лексикологии. Автореф. канд. дис. М., 1976.

135. Современный татарский литературный язык. Лексикология, фонетика, морфология, М.,Наука. 1969.

136. Соколова Н.Л. К проблеме определения и классификации антонимов и их стилистического использования\ Научн. докл. высшей школы. Филологические науки. 1977,№6.

137. Соколов О.М. Энантиосемия в кругу смежных явлений // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. 1980. №6.

138. Талыбов К.А. Антонимы в современном азербайджанском языке. Автореф.канд. дис. Баку,1971.

139. Ушакова О.Д. Синонимы и антонимы. М. 2013.

140. Фразеологический словарь русского языка. М.: Русский язык, 1973.

141. Шанский Н.М. Лексикология современного русского литературного языка. М.: Просвещение. 1972.

142. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М. Высшая школа,1969.

143. Шерцль В.И. О словах с противоположными значениями (или так называемой энантиосемии) \ Филол. зап. Вып.5.6. Воронеж, 1883.

144. Шехтман Н.А. Сочетаемость слов – антонимов // Учён. зап. ЛПИ. им. А.И. Герцена, 1965.т. 261.

145. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. Просвещение 1977.

146. Шукуров Р. Лексико-семантическая природа антонимов узбекского языка. Автореф.канд. дис. Ташкент, 1973.

147. Эмирова А.М. К изучению антонимических отношений во фразеологии\ Труды СамГУ им. А. Навои. Новая серия. Вопросы фразеологии, Ч. 2. 1972.

MAZMUNY

Giriş.....	7
Diliň leksiki ulgamy we antonimdeşlik	7
Antonimleriň öwrenilişi	12
Antonimleriň sözlükleri	20
I bap. Antonimleriň leksika-semantik häsiýetleri.....	26
Antonimleriň kesgitlenilişi	26
Antonimleriň beýleki leksika-semantik toparlar bilen baglanyşygy	30
Antonimleriň köpmanylylyk bilen baglanyşygy	30
Antonimleriň sinonimler bilen baglanyşygy	31
Antonimdeş gatnaşygyň söz toparlarynda ýüze çykyş aýratynlyklary	35
Antonim atlar	35
Biologik jynsy taýdan tapawutlanýan özara gatnaşykly sözler	42
Antonim sypatlar	46
Antonim işlikler	50
Antonim hallar	60
II bap. Türkmen dilinde kökdeş antonimler	66
Suffiksial kökdeş antonimler	69
Prefiksial kökdeş antonimler	85
Prefiksiň hyzmatynda gelýän sözler	89
III bap. Frazelogik antonimler	94
IV bap. Türkmen dilinde kontekstual antonimler	116
V bap. Enantiosemiýa	132
Netije	155
Peýdalanylan edebiýatlar	157

Bazarbay' Bayjanow

TÜRKMEN DILINDE ANTONIMLER

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw gollanmasy

Redaktor	<i>O. Garajaýewa</i>
Surat redaktory	<i>P. Pürmyradow</i>
Teh. redaktor	<i>Ş. Gurbangeldiyewa</i>
Kompýuter bezegi	<i>O. Annagylyjowa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>Ý. Garaýew</i>

Çap etmäge rugsat edildi 24.03.2021. Ölçeği 60×90 ¹/₁₆
Şertli çap listi 10,5. Şertli-reňkli ottiski 23,25.
Hasap neşir listi 9,83. Çap listi 10,5.
Sargyt № 3580. Sany 400.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G.Gulyýew) köçe, 51/1.